

D IV
5.176

TEMESVÁR SZ. KIR. VÁROS TÖRTÉNETE

A VÁR KELETKEZÉSÉTŐL 1850-IG

IRTA

DR. SZENTKLÁRAY JENŐ

KÜLÖNLENYOMAT A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI
ÉS VÁROSAI „TEMESVÁR” CZÍMŰ MONOGRÁFIÁJÁBÓL

KÉPEKKEL ÉS TERRAJZOKKAL

ORSZÁGOS MONOGRÁFIA TÁRSASÁG

V., Arany János-utca 1.

A Magyar Tudományos Akadémia épületében.

D. IV 5176

TEMESVÁR SZ. KIR. VÁROS TÖRTÉNETE

A VÁR KELETKEZÉSÉTŐL 1850-IG

IRTA

DR. SZENTKLÁRAY JENŐ

KÜLÖNLNYOMAT A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI
ÉS VÁROSAI „TEMESVÁR” CZÍMŰ MONOGRÁFIÁJÁBÓL

KÉPEKKEL ÉS TERRAJZOKKAL

39 | 913.

574.

v. 5.

ORSZÁGOS MONOGRÁFIA TÁRSASÁG

V., Arany János-utca 1.

A Magyar Tudományos Akadémia épületében.

33h. 29i. 4/

BIBLIOTECA CENTRALA
A REGIUNII BANAT

TEMESVÁR TÖRTÉNETE.

I. A temesvári földvár.

TEMESVÁR töről sarjadzott magyar helynév. Várat jelent a Temes folyón. Fennállásának és magyarságának kortörténeti jelzője maga a név, mely arra mutat, hogy a várat magyarok építették, mikor a honfoglalás biztosítására várak építése szükséges volt. Béla király névtelenje szerint a magyarok már bejövetelük alkalmával földből hányt erősségeket emeltek.¹

Azoknak a vélekedése, kik a temesvári várat római vagy avar maradványok fölé emelt erősségnek mondják, nem igazolható sem történeti, sem archaeológiai adatokkal. Temesvár talaja keresztül-kasul meg van már fúrva-gyúrva. Helylyelközzel kerültek ugyan elő ásatag ingóságok, apróbb tárgyak és érmek a római uralom korából s az egyik római út is Temesvár mellett vonult el; de mindez még nem bizonyítja, hogy Temesvár területén valaha települt római élet lett volna.² Római várműnek, táborhelynek, feliratos köveknek és műtárgyaknak semmi nyoma Temesvárott. Római épületmaradványokat, vagy bár csak egyetlen római téglát senkisémm talált még Temesvárott. A rómaiak állomásai elkerülték ezt a helyet s inkább Temes vármegye déli és keleti vidékein találhatók. Zambara a Peutinger-féle mappa után készült római térképeken jobban éjszak felé, balkézről esik Temesvártól; Beguey pedig, miként neve is mutatja, még kevésbé volt római. Temesvár rómaisága tehát nem tartozik többé a délmagyarországi történetkutatás érdekes kérdései közé.

A temesi vár gondosan választott sztratégikus ponton épült. Czélszerűbb és alkalmasabb hely sehol sem volt a vidéken. A Marost és Dunát összekötő országúton, csaknem annak közepén épült népes östelepítésű szállások mentén, a Nagy- és Kis-Temes összefolyásánál szerteágazó erek, vadvizek, csapadék és áradásból leszűrődő mocsarak közepette, melyek minden oldalról megközelíthetlenné tették.

A honfoglaló magyar nem igen szerette a várakat. Csak éppen elkerülhetetlen szükségből hantolta fel védőműveit a család oltalmára, kincsei, zsákmánya, élleme biztosítására, de mindig rónatájon és ideiglenes használatra. Maradandó jellegű védőművek építése nálunk csak a honfoglalás befejezése és az országszervezés megalapozása után kezdődik. Ebből következően, a temesvári földvár keletkezését a X. század közepétájjára tehetjük, mikor a vezérek külföldi kalandozásai nagyjából megszűntek és eljött az ideje a szerzeményt megőrizni, megvédeni.

A vár fennállásának legrégebb nyomát Szt.-Gellért nagy-legendájában találjuk. A csanádi püspökségnek 1030—1040. évek között főesperesi kerületekre történt felosztásánál előfordul a temesi főesperesség. Szent-István korában s általában az árpádházi királyok alatt a főesperesi kerületek és a vármegyék között szerves kapcsolat állott fenn, úgy hogy a főesperességek nemcsak a vármegyék nevét viselték, de területeik is összeváltak egymással. Egyik a másiknak a fennállását annyira föltételezi, hogy főesperességet vármegye és vármegyét főesperesség nélkül nem találunk. Mikor tehát Szt.-Gellért a főesperességeket szervezte, a temesi vár-

¹ Anonymus: Cap. 17, 21, 34, 40.

² Téglás Gábor: „Az alföldi sánczok maros - dunaközi csoportjának helyrajza” cz. becses tanulmányában a Temesvár közelében éjszakra elvonuló útvonalat a dákok ellen emelt római sáncznak tartja, mely Domicianus uralkodása alatt Kr. u. 83—96-ban készült. Véleménye szerint ez arra vall, hogy Temesvár már az ó-korban fontos védelmi pont volt, a mi lehetséges, sőt valószínű. Azonban Téglás sem meri azt a Griselinitől forgalomba hozott állítást kockáztatni, hogy Temesvár római telepen épült volna fel.

A vár keletkezése

szerkezetnek már meg kellett lenni, mert Temes vármegye nevéből nevezte el a temesi főesperességet.

Már a Karolingok idejében a várak a korona tulajdonát tették. Szent-Isván a nyugati császárság évszázados példáját követve, a birtokába vett bekerített helyeket azonképpen királyi váraknak jelentette ki s a körülöttük elterülő vidék főhelyeivé emelte. Az általa alkotott vármegyéknek, mint királyi birtokoknak, dominiumoknak középponti főhelye mindig egy megerősített hely, a vár volt. A várnak a birtokterülete, megyéje vagy megyéje volt a vármegye. Temes vármegye vára, melytől nevét kölcsönzö, *Temesvár* volt. Mikor tehát a vármegye megalakult s a róla elnevezett temesi főesperesség keletkezett, a temesvári várnak már előbb fenn kellett állnia.

Első írott emlék

Írott emlékek a temesvári várról csak a XIII. század elején kezdődnek. Abban az adománylevélben, melylyel Imre király 1203-ban a Lajtán fekvő Besenyőt az ausztriai szentkeresztí monostorra ruházta, először szerepel Temes vármegye és annak okiratosan ismert első főispánja, *Poth comes*.¹ A hol pedig Temes vármegye volt, ott Temes várának is kellett lenni. 1212-ben, midőn II. Endre a Csák és Obád vidékén fekvő négy ekényi Gyad vagy Gyovad pusztát Sebus comesnek adományozza, a temesvári várat királyi várnak, „castrum regium”-nak nevezi.² Hogy Temesvárról a XI. és XII. századokból nem tudunk felmutatni okiratos emlékeket, annak vagy az az oka, hogy ilyenek akkor egyáltalában nem készültek, vagy ha készültek, elkallódtak.

Azonban nem szenved kétséget, hogy a XI. és XII. századokban szükség-szerű javítások, alakítások és erősítések történtek a váron. Az ellenség támadásainak kitett Délvidéken sokkal inkább megkövetelte a várak helyreállítását a honvédelmi érdek, mint bárhol másutt az országban. Gondoljunk csak a görög háborúkra 1072-ben és 1089-ben. Gondoljunk Boris herceg zavargásaira és Komnen Mánuel támadásaira II. Géza és utódai idejében. Emlékezzünk az oligarchák féktelenségeire és a nehéz esztendőkre, melyek a temesi várat a balkáni hódítások korában úgyszólván megszakítás nélkül fenyegették. A XI. század alduai eseményei indokolják a fölfevést, hogy a temesi várat is alapos restaurációnak vetették alá királyaink.

A földvár

A temesi földvár e körbeli strukturáját helyszíni hadmérnöki fölvételek alapján a túloldali térképen tüntettem föl. E szerint a temesi földvár voltaképpen *vízvár* (Wasserburg) volt, a milyenek hasonló talajviszonyok mellett máshol is fennállottak. Ilyen volt többi között *Sásvár* Remete mellett szintén a Temes posványában. *Csákvár* ugyancsak a Temesen. Lelki szemünk előtt áll a Temes-folyó jobbpartján, ide s tova keringő erektől, vadvizektől és mocsaraktól övezve, a földből hantolt és sánczokkal bekerített vár, melyen belül a vármegye ispánjának, az udvarbírónak és várnagynak udvarházai, a vártisztek és várítézek lakásai, egy-két gazdasági épület és magtár találtak helyet. A magtárban őrzik a váruradalmak terményeit, a birságokat és a királyi dézsmát. A vár egyik sarkában fából ácsolt őrtorony áll, honnan szemmel lehet tartani az ellenséget. A sánczon kívül, a várhoz simulva, sorakoznak a várjobbágyok sátrai, istállók, kertek, távolabb a legelők és erdőségek. Ilyen volt az árpádkori Temesvár.

A kunok kezén

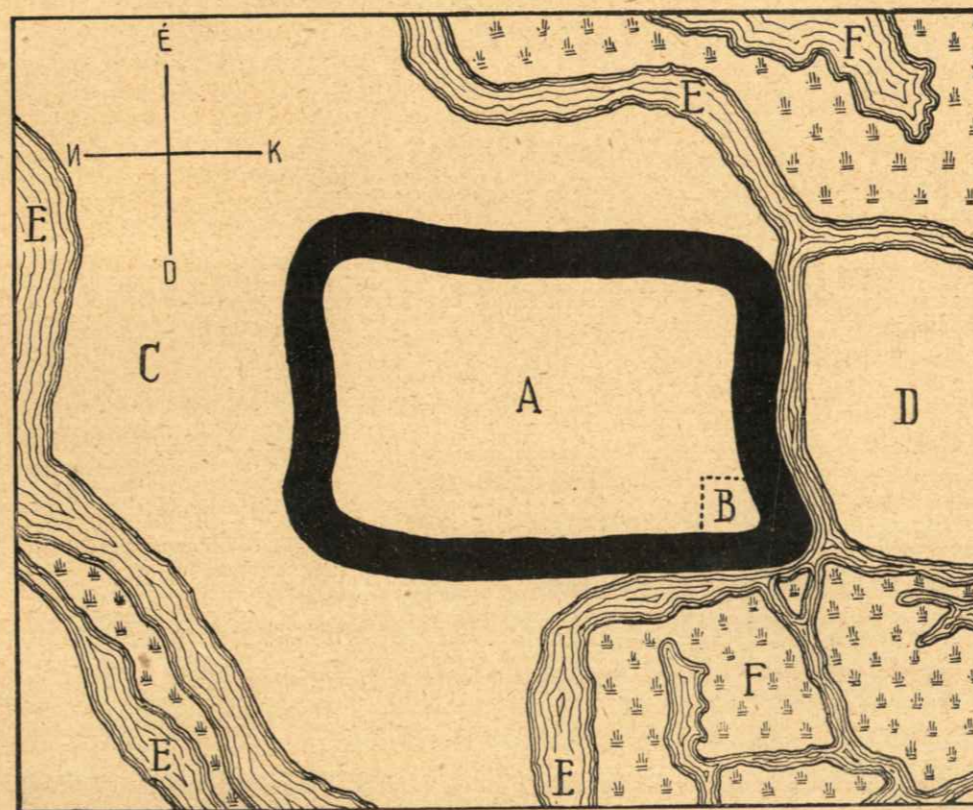
Ezen az állapotban a XIII. század végéig nem igen történhetett valami jelentékenyebb változás. *Ekkor már a kunok kezén volt Temesvár.* II. Géza óta, ki 1152-ben Temes vármegyén keresztül vezette seregét Komnen Mánuel ellen, száz-husz évig nem is jött Temesvárra magyar király. Már 1086—1089-ben nagyszámú kun csapatok szállották meg a Temes mellékeit, kiket egymásután a mai Moldva- és Oláhországban visszamaradt rokonok rajai követték. IV. Béla 1239-ben egyszerre 40.000 kunt fogadott be s ezeknek tekintélyes része is Temesvár körül ütötte föl sátraikat. Az egykorú helynevek sejtetik, hogy temérdek kun szállás lehetett Temesvár vidékén. A történeti rege, mely a vezérek korában egy délmagyarországi kun kapitányságról (Capitaneatus Kund) beszél, valószínűleg a XIII. századra vonatkozik, mikor ha nem is törvényes formában, de néprajzi tényként csakugyan volt itt kun közigazgatás, mely hosszú időre kiszorította a vármegye rendes funkcióját. Az 1278-iki váradi országos tanácskozáson egyetlen délmagyarországi vármegye sem volt már képviselve. Délmagyarország sztratégiai

¹ Fejér: Cod. Dipl. V., 1. 292—293. l.

² Ortway: Oklevelek Temes várm. és Temesvár város történetéhez. I. k. 2. l.

súlya ekkor már a periferiákra tolódott ki. Temesvár a Duna felől Horom és Keve, Erdély felől Csanád, Arad és Lippa várgyűrűzetének a közepén feküdvén, nem volt kitéve az első rohamoknak, melyeket Temesvártól elhárítani most a hatalmas kunság feladata volt.

Egyébiránt lényegesebb változást a váron — költségek hiányában — a várjavak eltékozlása miatt sem lehetett volna végbeinni. A temesi várnak kezdetben bizonyára volt annyi birtoka és jövedelme, a mennyivel más királyi várak rendelkeztek. A XIII. század második felében már csak két várjószága volt: *Réti* és *Papd*. 1266-ban ezt a két váruradalmat is elajándékozta IV. Béla fia, ifjabb István király. Rétit (terram castris de Tymes Rety uocatam) *Parabuch* kun comes kapta hűsége és szolgálatai fejében; Papdot (terram Pophth uocatam), a mai Bobdát, IV. Béla adományából felerészben a Borchol nemzetségbeli *Keyran*

Temesvár vára az Árpádok korából.

A. A földvár belső területe. — B. Őrtorony. — C. Vár alatti szabad terület, védekezésre és tornákra. — D. Vár alatti sziget. — E. A Temes és Bega folyók elágazó kiöntései. — F. Állóvizek, lápok, ingoványok, nádasok.

kun főúr és két fia bírta s csak az uradalom másik felét élvezték a temesvári várítézek (castrenses de Tymes). Nem elégedve meg az elidegenítéssel, még azt is megselekedte ifjabb István király, hogy adománya örök érvényének megerősítésére Rétit és Papdot ezentúl „Parabuch”-nak rendelte nevezetű.¹ A magyar nép józansága nem engedte, hogy ez megtörténjék. A két birtok megtartotta eredeti nevét, melyet még a Hunyadiak korában is viselt.² De Temesvár birtokába egyik sem került többé vissza. 1288-ban bizonyítja a csanádi káptalan, hogy Keyran fiai Papdnak öket megillető részét a Mena nemzetségbeli Péter fiának, Jánosnak adták el.³ Parabuch fia István pedig 1300-ban adta át birtokát János mesternek és Vajai Benedek comesnek.⁴

¹ Ortway: Okl. I., 4. l.

² Csánki: Magyarország. tört. fölv. II. 56. l.

³ Ortway: id. m. 5—6. ll.

⁴ U. o. 7. l.

Kun László
idejében

De más egyéb körülmények is arra utalnak, hogy a temesi vár földvárnak maradt a XIII. század egész folyamán s hogy lényegesebb változás mindakkoráig nem történt rajta. 1278 tavaszán ugyanis eljön IV. (Kun) László Temesvárra hadsereget gyűjteni. Kíséretében csak Gergely csanádi püspök s néhány főúr van. Május 8-án fogadja Hont vármegyéből a korponai küldöttséget, mely Herbart birtokos és fivére, a pesthegyi plebános vezetésével járul eléje, hogy szabadságaikat megerősítse a Hunt—Pázmány nemzetségbeli Demeter comes követelése ellenében. László teljesíti kérelmüket és okiratot állít ki részükre. A szép latinsággal megfogalmazott okirat Gergely püspök műve. Fölszereléséből és záradékából kitűnik, milyen szokatlanul csekély számú kísérettel tartózkodott a király Temesvárott. Ő maga említi, hogy a korponaiak szabadságlevelét csak magán gyűrűpecsétjével erősítheti meg, mert Tamás mester fejevári prépost, bácsi választott püspök és alkancellár nem lévén jelen, az országos nagy királyi pecsét nincs kéznél.¹

Temesvárról június 19-én Csanádra megy László. Ott már királyi udvar veszi körül. Vele van *Erzsébet* hercegnő is és a vendéglátó Gergely csanádi püspökön kívül az országnagyok fényes gyülekezete: István kalocsai érsek, Ladomér váradi, Dénes győri, András egri és Tamás váci püspökök, Péter nádor s más zászlósurak és főispánok.² Miért nem voltak ezek Temesvárott is a király kíséretében? De más körülmény is feltűnő. IV. László ezentúl is gyakran fordul meg Délmagyarországon anélkül, hogy Temesvárt bár egyszer meglátogatná. 1280-ban Temesvár közelében a Hód-tavánál van, a hol Oldamurt megveri s kiűzi az országból.³ 1282-ben június 14-én Csanádon tartózkodik.⁴ 1284-ben a szegedi kun szállásokon,⁵ 1286-ban augusztus 14-én Keve várában,⁶ 1288-ban szept. hóban az egresi monostorban s azonévi télen ismét Csanádon,⁷ 1290-ben tavasszal harmadfél hónapig Mező-Somlyón, Karánsebesen, Lugoson, Székáson és Csenteden, június 18-tól egy hétig megint Csanádon⁸ találjuk László királyt. Nem feltűnő-e, hogy folytonosan Temesvár környékén jár s egyetlen egyszer sem tér be Temesvárra? Míg a szépen kiépült s megnépesedett Csanádon fejedelmi pompával jelenik meg a király, Temes vármegye királyi várát elkerüli. Mi lehetett ennek az oka? *Semmi egyéb, mint az, hogy a XIII. század végén a temesi földvár oly állapotban volt, hogy a királyi udvar befogadására nem volt alkalmas és hogy Temesvárott akkor még nem is volt különálló város.*

Nincs bizonyítékunk rá, hogy egy „civitas“, „urbs“ vagy „municipium Temesiensis“ a XV. század második felénél előbb lett volna. Ennél régibb okiratok emlékeink mindig csak „castrum“-nak nevezik Temesvárt,⁹ melynek feje még nagyon sokáig a castellanus, a várbíró, vagyis a vár parancsnoka volt. Tehát akkor még csak maga a vár állott fönn és a vár alatt a várnépnek, a servienseknek valami szerény telepe. Egyedül a várnak volt jelentősége. Mikor a magyar középkorban Temesvárról olvasunk, nem egy kiépült népes várost, hanem csak a várat kell értenünk. Benn a várban bizonyára volt valamely előkelőbb épület, a vármegye comesének udvarháza, a hol László király 1278-ban megszállott, mely azonban nagyobb királyi kíséret befogadására, ügylátszik, nem volt alkalmas.

A temesvári kővár kialakulásának idejét lehetetlen tehát az Árpádok korába beilleszteniünk. Még a XIII. század végére sem tehetjük, mert éppen az utolsó Árpádok alatt hanyatlott alá Magyarország arra a válságos pontra, mikor az emberek már nem alkotnak újat, de a meglevőnek is szétbomlása kezdődik.

II. A temesvári kővár.

Temesvár valószínűleg soká maradt volna még egyszerű földvárnak, ha a XIV. század virradatán dinasztia-változás be nem következik. Ez korszakos jelentőségű volt Temesvár történetében. Az Árpádok kihaltával trónra jutott első magyar

¹ Fejér: Cod. Dipl. V., 2. 442—443. ll.

² U. o. 447—449. ll.

³ Szabó Károly: Kun László. (Magy. tört. életr. II. évf. 4—5. f.)

⁴ Fejér: Cod. Dipl. V., 3. 115—116. ll.

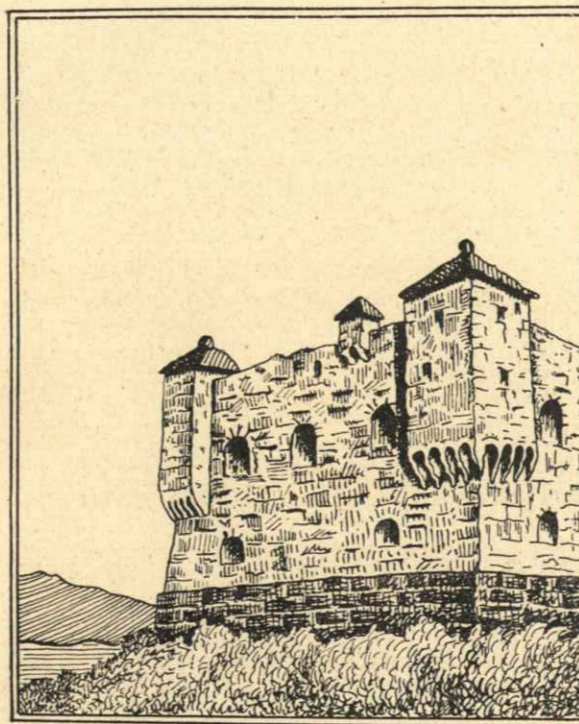
⁵ Szabó K.: id. m.

⁶ Wagner: Dipl. Com. Sáros. 561. l.

⁷ Szentkláray: Krassó várm. őshajdona, 185. l.

⁸ U. o. 185—188. ll.

⁹ Lásd Csánkinál: Magyarorsz. történ. földr. II., 21—22. ll.

I. ábra.

ségnek. Türelemmel és vitéz ellentállással csekélyebb számú őrség is megvédehető. Legtöbb esetben csak kiéhezettéssel lehetett bevenni. Az őrtorony tetején nyílt vagy fődött terrasz volt, hol a védők szabadon mozoghattak. A kapu is főfontosságú része volt a várkastélyoknak és váraknak. Minden út a kapu felé vezetett, míg a várkerítés többi részét járhatatlanokká tették. Azért a kapu természetes támadási pontja volt a középkori váraknak.²

A várkastély egyéb részéről és azok elrendezéséről szintén csak analógiák után szólhatok. A középkori világi építkezés, de különösen a várépítészet első sorban az opportunus elvét követte; a külső és kényelem csak mellékesen jöttek tekintetbe.³ Volt belső és külső udvar. A külső udvarból erős kapu vezetett a palota belső udvarára. A temesvári várpalotának éjszakra néző frontja előtti külső udvarból kapu nyílt a várkastélyt a vártól elválasztó Temes folyóra, melyen át híd vezetett a várba. A királyi várpalota főrészei valának:

¹ A XII. és XIII. századi olasz főnemesi várpalotákat eképen írja le a jeles német műtörténész, Schnaase Károly: „Die Häuser des Adels gestalteten sich zu festen Burgen, die in den unteren Stockwerken nur schmale Eingänge und enge, auf Vertheidigung berechnete Oeffnungen, in den obern nur sparsame und mässig grosse Fenster hatten, und an denen ein fester Thurm, als Warte und zur Vertheidigung, hoch und schlank emporstieg.“ (Geschichte der bildenden Künste, VII.)

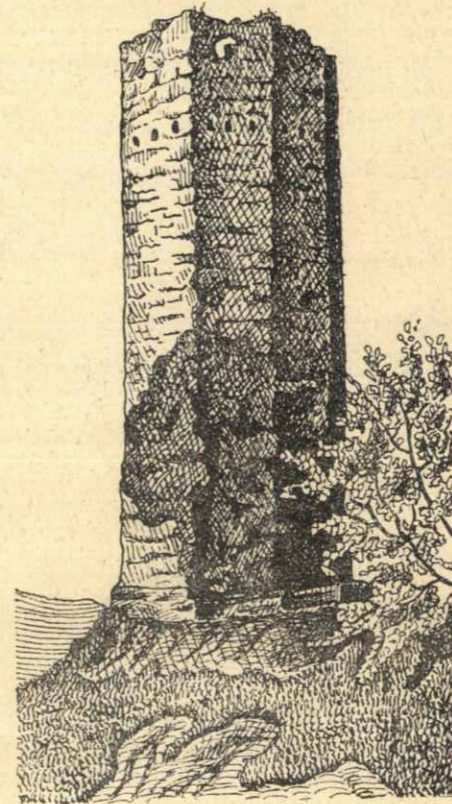
² Essenwein: Die Kriegsbaukunst.

³ Czobor: id. m.

lehetetlen konkrét adatokkal meghatározni. Természkő alapzattól itélve, fejedelmi bőkezűséggel, átmeneti stílusban volt megépítve lippai homokkőből és téglanyagból. Emeletes, várszerű palota lehetett.¹

Az I. alatt mellékelt rajzon bemutatok egy XIV. századi főúri várkastélyt, a II. szám alatti rajzon pedig egy őrtornyot ugyanabból a korból.

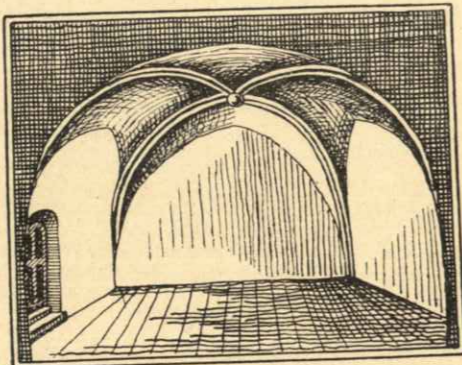
A toronyalakítás és a várkapu építészetében a XIV. és XV. század élénk formaérzékét fejtett ki. A tornyok és kapuk tömör erejére különösen nagy súlyt fektettek. Tornyokon csak kellő magasságban nyitottak egy-két ablakot, nehogy az ellenség az alacsony ablakokon csellel vagy erővel behatolhasson. Alul nem volt rajtuk ajtó. Az ajtó fenn volt a magasban, úgy hogy „kivülről csak hosszú létrán, vagy leeresztett kötéllel lehetett följutni. Az őrtorony volt utolsó menedéke a várör-

II. ábra.

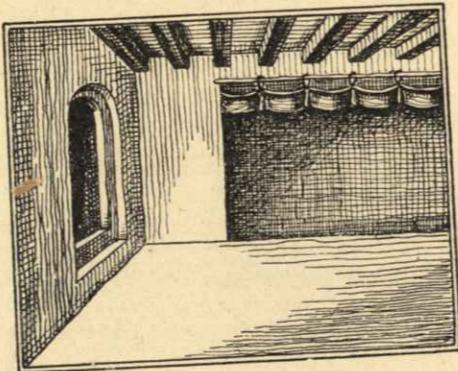
a lovagterem (tanácsterem), a várkapolna, a várúr és a vendégek lakosztályai. A III., IV. és V. sz. rajzok szobákat és ablakokat tüntetnek föl egy XIV. századbeli várkastélyból.

Károly Róbert nyolczévi temesvári tartózkodása alatt épült ki a királyi várkastélyal szemben fekvő földvár is, kétségtelenül a király ízlése szerint és személyes felügyeletével. Szinte érthetetlen mulasztást követett volna el Károly király, ha nagyarányú építkezéseinek közepette a hajdani földvárat át nem alakította volna kővárrá. Nemcsak a király személyes védelme követelte ezt, de a XIV. századi várerődítési technika is kívánta, hogy a várkastélyok elő- vagy külső várral legyenek ellátva. Enélkül a várkastély őrsége nem soká tarthatta volna magát; veszedelem idején a védőknek nem lett volna hová menekülniök. A földvár kifalazása különben is stílszerű hadműépítészeti betetőzése volt a várpalota erődítési műveinek. A két kapcsolatos erősség egymás mellett összhangzó hadi architektúrát,

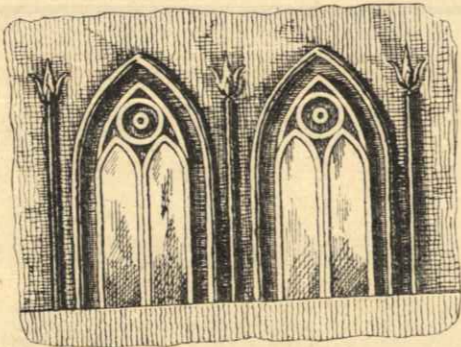
III. ábra.

egységes váralakotást alkotott és a kettőnek egy időben együtt kellett épülnie. A temesvári földvár átalakításánál ugyanazt az építészeti rendszert alkalmazták, mint a királyi várkastélynál: pilótákra rakták fel a bástyafalakat, úgy hogy a két ikervár csekély eltéréssel ugyanolyan nagyságú területen, egyenlő oldalú derékszögű négyszöget alkotott. A régi őrtorony, mely a földvár keletdéli szögletében állott, most az egységes váralakot keleti homlokzatának közepe, főkapuja lett s áthidalta egy erős boltívvél a Temesnek egyik oldalágát, mely a várkastély és a külső vár között hőmpolygeté hullámaival. *Vízikapunak* nevezték, mert magas, oromzatos falai a víz fölött emelkedtek, kilátást nyujtva kelet, éjszak és dél felé az egész környékre. A várnégyszög sarkai, épp úgy, mint a várkastély bástyasarkai a XIV. századi hadműépítés stílj szerint félkör alakban domborodtak kifelé, mint azt a VI. sz. profilrajzon látjuk.

IV. ábra.

A „Sziget” eredeti területe 11.042 □-méter, vagyis egy hold és 1470 □-öl volt. A bástyakerítés építésénél hozzácsatolták és feltöltötték a környező mocsaras talajt, melylyel kiegészítve a királyi várkastély új derékszögű területe 12.723 □-métert, vagyis összesen két holdat és 337 □-ölet tett. A földvár négyszögűsített egész területe 12.728 méter, azaz két hold és 339 □-öl volt. A vár és várkastély falain kívül, déli, éjszaki és keleti irányban mintegy 80–100 holdnyi mezőség terült el. A 9. oldalon mellékelt helyszínrajzon Károly Róbert temesvári várkastélyának és a régi földvárból alakított kővárnak pontos mérnöki fölvétele áll előttünk.

V. ábra.

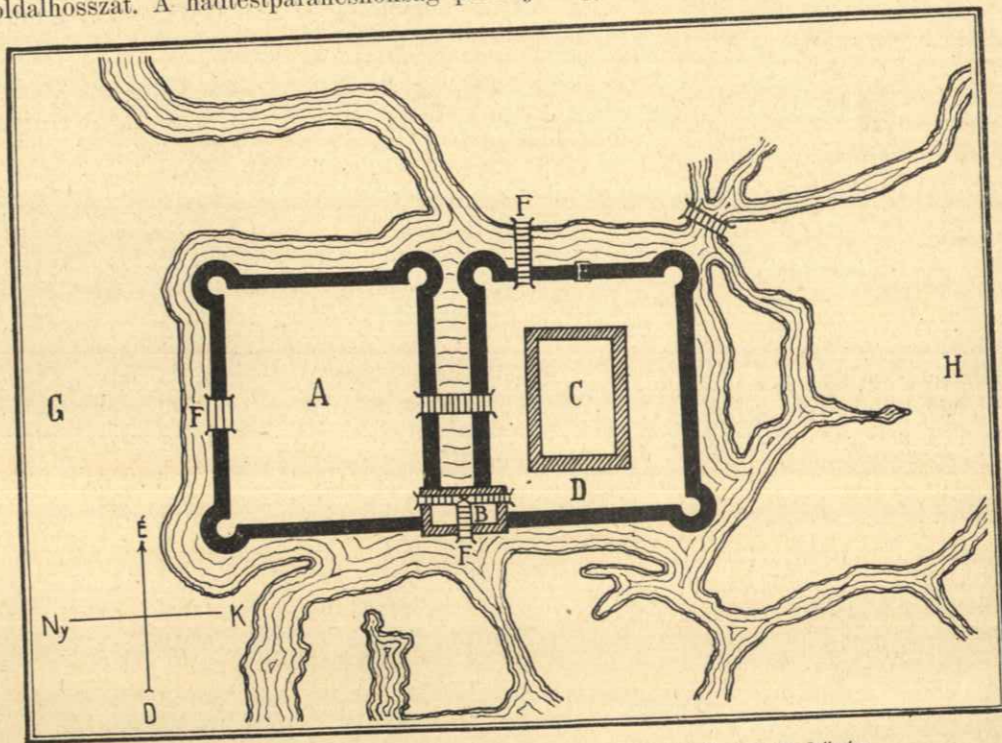
A váreépítés legtökéletesebb formája az egyenlő oldalú derékszögű négyszög és a kör. Károly király hadi képzettsége és művelt európai ízlése, a terepviszonyokhoz képest az előbbi formát választotta. Összhangzatba hozta a kővárrá alakított katonavárat a királyi vár alakjával. Különböző is csak egy négyzet alakra épült erősség fogadhatott be falai közé aránylag nagyobb garnizont; csak ez nyujthatott legtöbb kényelmet a várőrségnek. A királyi vár fent kiszámított területi méreteinek 1128 m. oldalhossz felel meg, ennek egy-egy méterére egy katona esik. A várpalota garnizonja tehát

nem lehetett nagyobb 451 embernél. Minthogy pedig a várpalota területe csaknem egyenlő volt a külső vár területével: az egész temesvári garnizon normális viszonyok között legmagasabb számításokkal sem lehetett több 900–1000 embernél. E szerint mind a két ikervár, vagyis a királyi vár és a külső katonai vár együtvéve sem volt valami nagyobb szabású erősség. De mindenesetre megfelelt a kor hadi követelményeinek.

VI. ábra.

A két ikervár terjedelme még ma is szemtűnően kivehető, ha a Jenő herceg-téren a hadtestparancsnoksági épület nyugati sarkától a fal hosszában egyenes vonalat húzunk a Hunyadi-laktanya hátulso udvarának nyugati sarkáig. Ez a vonal jelöli meg Károly Róbert királyi várának és a katonai várnak nyugati oldalhosszát. A hadtestparancsnokság palotája ugyanis az Anjou-vár pilótás alap

Károly Róbert temesvári várkastélya és a földvárból alakult kővár.

A. A kifalazott vár. — B. Őrtorony (donjon), a későbbi Vizitorony. — C. Károly Róbert várkastélya a belső udvarral. — D. A várkastély külső udvara. — E. A várkastély bástyakerítése. — F. Vonóhidak. — G. A váralja, a későbbi nagy Nagy-Palánk. — H. A későbbi Kis-Palánk.

jain emelkedik. Ezeket a régi alapokat századról századra változatlanul használták, valahányszor itt házat építettek. Azért áll a hadtestparancsnoksági épületnek a mai Rudolf-trónörökös-utcára szolgáló nyugati fala beljebb az utca újabbkori épületeinél. 1873-ban, a Ferencz József-színház építése alkalmával, láthatók voltak az Anjou-várnak mélyen eltemetett s tölgyfa-czölöppzettel kirakott sánczai és a királyi palotát a vártól elválasztó Temes-folyó medrének részletei. Az Anjou-vár éjszaki bástyája derékszögben megtört a hadtestparancsnokság épületének nyugati sarkánál és futott innen egyenes vonalban kelet felé az Erdélyi-kaszárnyával szemközt álló, Arany csikónak nevezett vendéglő sarkáig. Itt azután déli irányt vett és ment a mai ipariskoláig, a hol nyugat felé fordulva, záróvonala volt az ikervárak négyzetének. Eppen csak ilyen kicsiny volt Károly Róbert király temesvári vára.

III. Temesvár királyi székhely.

1315. évi május hó elején beköltözött a király és első felesége *Mária*, az új fejedelmi palotába. Egész udvarukkal, nagy kísérettel jöttek. Középkori szokás szerint a nagyszámú udvari személyzetből csak az országos méltóságok kaptak lakást a király palotában. A többiek a külső udvaron levő melléképületekbe s részint a várban, részint a vársánczokon kívül álló királyi házakba szállásolták el. Alig foglalta el Károly temesvári otthonát, első gondja volt a váralját benépesíteni. Kereskedés és ipar tekintetében szabad költözködést és védelmet biztosított a külföldi kereskedőknek és iparosoknak. Különösen az olaszthoni kereskedéssel hozta kapcsolatba Temesvárt. Számos olasz iparoscsalád követte az udvart Temesvárra. A szaporodó népességgel nőtt az épületek száma, mind a várban, mind a külső területen. Temesvár királyi székhelyként befogadta kebelébe az országos hivatalokat, mi által központi fontosságot nyert s az ország határain túl is hírnévre emelkedett. Gyors fejlődését a népes forgalomnak, a vendégek és hadak szakadatlan járásának, a kereskedés és ipar föllendülésének, de leginkább a királyi palotából szétáradó pénzbeli és egyéb segélyezési forrásoknak köszönhető. Száz évvel később Bonfini már szép épületekkel díszeskedő mezővárosnak mondja Temesvárt.¹

Templomok és monostorok

Közvetlenül a vár aljában templomok és monostorok emelkedtek. A mostani papnevelő-intézet szentélyének helyén, hihetőleg árpádkori kápolna romjain, épült fel a Szt.-György-templom, Temesvár főegyháza, mely a XVIII. században föltárt alapozásáról ítélve, szintén Károly király műve volt. Itt szentelték püspökké 1323. január 24-én az egrí káptalanból választott Telegdi Csanádot.² A pápai tizedszedők lajstroma 1333-ban parochiális egyházat is említ,³ mely Szt. Elidius nevét viselte. Ennek voltak kánonilag alárendelve a Szt.-György- és Szt.-Márton-egyházak, a Szűz-Mária és Szt. Margit kápolnája.⁴ A tizedjegyzékben említett János temesvári plebános egy személyben csanádi kánonok és temesi főesperes is volt, mi — tekintve azt, hogy a káptalan akkor Csanádon székelt — szintén Temesvár jelentőségét bizonyítja.⁵

A világi papoktól ellátott plebánián kívül, szerzetés-rendek is telepedtek Temesvárotra. A királyi udvarral ferenczrendi minoriták jöttek Olaszországból. A királyi család gyóntatói s az Anjouk nápolyi követei szintén olasz minoriták valának. Károly Róbert templomot és zárdát építtetett nekik, délkeletre a várpalotától. A várlaktól délnek fekvő egyik szigeten, a Temes folyó mellett, állott a dominikánusok árpádkori régi zárdája és kis temploma. A várpalota kápolnájában udvari papok és az udvart látogató érsekek, püspökök végezték időközönként az istentiszteletet. Szóval Károly Róbert temesvári tartózkodása alatt Temesvár várossá kezdett alakulni a királyi várpalota tövében. A város évről-évre csinosodott, terjedelme bővült, lakossága növekedett. *Temesvár városa első kezdeteit tehát Károly Róbert ittlétének idejére kell tennünk, miért is méltán tiszteli őt a történelem Temesvár alapítójának.*

¹ „Themesuar oppidum in amoenissima regione, ad Themesi fluentia, exulta oedificiis.“ (Rer. Hungar. Decades, III., 8, 520. l.)

² Borovszky: Csanád várm. tört. I., 84–85. ll.

³ Monum. Vatic. (Rationes Collector. Pontif. 145–151.)

⁴ Magy. orsz. letr. (Ered. okl. 1394, 1398, 1400 és 1402.)

⁵ Ortvay: Magyarorsz. egyh. földleir. I., 455. l.

Mínt hogy Temesvár multjában éppen a vár és a város keletkezésének időszaka köti le leginkább a figyelmet, fölemlíték még egy-két mozzanatot Károly király temesvári élményeiből és udvarának eseményeiből is.

Mikor első feleségével, Máriával Temesvárra jött, bár még csak huszonhét éves fiatal ember, de már kilencz éves házas volt. Nálánál fiatalabb neje nem sokáig bírta el a temesvári éghajlatot. Harmadfél év mulva, 1317. deczemb. 19-én meghalt a temesvári várkastélyban. Gyermeke nem maradt utána.

Károly szerette Máriát; szerelemből vette el. Benső vonzalmáról tanuskodik a végzetes befolyás melyet a cseh származású Mária nemcsak férjére, de a magyar politikára is gyakorolt. A mi kívánsága, rendelkezése csak volt, a király mind készségesen teljesíté „kedves hitestársának“. ¹ Megható a „Bécsi Krónikában“ ábrázolt jelenet, midőn az özvegyen maradt Károly két imádkozó püspök előtt gyöngéd öleléssel maga fekteti elhunyt hitvese tetemét a márvány koporsóba. Az elhunyt királyné koronaéket visel fején, mely fehér állkendővel van lekötvé. Megmerevült alakját csattos hermelpalást takarja. A gyászoló király hajadon fővel áll a ravatalnál, könnyes szemekkel, megtörve nézi elhunyt neje arcát.²

Mária holttestét Temesvárról Székesfejérvárra szállították. Nyilván Mária hosszas betegeskedésében keresendő oka a szerelmi viszonyoknak, mely a francziába oltott forró véru fiatal olasz királyt leszédítette az erkölcsösség útjáról és a hitvesi hűség megszegésére csábította. A regény a királyok akkori rendes mulatóhelyén, a Csepelszigeten kezdődött és Temesvárt fejeződött be. A Csepelszigeten ismerkedett meg Károly egy volt zászlótartójának, a Csák nembeli Györkének bájos leányával *Erzsébettel*, ki a rozgonyi csatában elvesztvén atyját, korán jutott árvaságra. Hihetőleg Mária királyné betegeskedése alatt került Erzsébet a temesvári udvarba. A királylyal folytatott szerelmi viszonyából 1316 végén vagy 1317 elején, tehát még Mária királyné életében, figyermek született: *Kálmán* herceg. Keresztvizrre Ivánka váradi püspök, a király „komája“ tartotta. Ő vállalkozott a fiú fölnevelésére is, hogy majd idővel pappá képezi. Míg Kálmán Váradon nevelkedett, Károly király többször meglátogatta, fiául elismerte, hercegi czímmel ruházta fel és megengedte, hogy czímerében az Anjouk struczmadarát viselhesse. Kálmán jó magaviseletével és iparkodásával gyorsan emelkedett. Már gyermekkorában váradi kánonok, azután esztergomi prépost, 21 éves korában pedig győri püspök volt.³

Csak Erzsébet egyelőre a temesvári várpalotában maradt az özvegy királynál. Károly Róbert első özvegye 1317. évi decz. 19-től 1318. évi nov. 18-ig, azaz tizenegy hónapig tartott. Ez idő alatt született a király második természetes gyermeke: *Katalin*. Ez utóbb II. Henrik schweidnitzer herceghez ment feleségül és anyja lett IV. Károly császár Anna nevű harmadik neje.⁴

Özvegye napjait nyugtalanság között tölté a király. Nemcsak az erdélyi lázadás bántotta, melynek elfojtására Debreczeni Dózsát küldé, de még inkább bántotta őt a kalocsai zsinaton egybegyűlt püspökök esküvel megerősített szövetsége, melynek rejtett célja tulajdonképp a király ellen volt irányítva. Az ország főpapjai ugyanis egy idő óta nem voltak megelégedve Károlylyal, részint az egyházi javak megterhelése és az egyház jogainak elnyomása miatt, részint az *Csák Erzsébettel* folytatott viszonya miatt. A püspökök — közöttük a kancellár, *László* kalocsai érsek és *Benedek* csanádi püspök — máskülönb a királynak buzgó hívei, attól tartottak, hogy Károly magánélete káros lesz az elszilajult köz-erkölcsiségre és a meggyengült hitéletre. Elhatározták tehát, hogy a királyt kiközösítés terhe alatt felhívják a már nyolcz év óta nem tartott országgyűlés egybehívására s az egyház védelmére. Evégből *László* pécsi és *Ivánka* váradi püspököket követül küldték Temesvárra, hogy a királyt a püspöki kar határozatáról értesítsék. *Ágoston* zágrábi püspök pedig Avignonba ment a pápához s megvitte neki is a magyar püspökök panaszait.⁵

A király készséggel engedelmeskedett a püspökök óhajának s 1318. évi júl. 1-ére összehívta az országgyűlést Rákosra,⁶ elrendelvén egyszersmind az egyházi

¹ Pór Antal: Magyar-lengyel érintkezés a XIV. században. (Századok, 1903. évf. 4. f. 309. l.) V. ö. Anjouk. Ökmt., I. 415. l.

² Szilágyi S.: Magy. történ. életr. 1892–93. évf. I. f. 6. l.

³ Pór A.: Kálmán győri püspök. (Századok, 1889. évf. V. f.)

⁴ Pór A.: Az Anjouk kora. (Szilágyi S.: A magy. nemz. tört. III. 119. l.)

⁵ Horváth M.: Magyarorsz. történ. II., 185–187. ll.

⁶ Fejér: Cod. Dipl. VIII., 2. 163. l.

A főpapok elégtelensége

javak visszatérítését.¹ A két püspöki követ néhány napot töltve a királyi udvarnál, Kalocsára utazott anélkül, hogy az érseknek a király magánéletéről valami kedvező hírt vihetett volna.² A „koma“ alig mert említést tenni a királynak küldetése kényes tárgyáról. Annál sikeresebben járt el a pápánál a zágrábi püspök. A benső barátság ellenére, mely a szicíliai Anjou-ház és XXII. János pápa (Sánta Károly szicíliai király gyermekeinek volt nevelője) között fennállott, a pápa atyai feddésben részesíté Károlyt és Erzsébet eltávolítására inté.³ Az e miatt bosszús király, bár avval büntette meg a vádaskodó zágrábi püspököt, hogy jövedelmes székétől megfosztotta,⁴ elfogadta a pápa feddését és Csák Erzsébetet férjhez adta Diprecht fia, *Jákus* ispánhoz, pozsonyi bíróhoz, kit szintén „komájának“ nevezett. Megajándékozta őt Erzsébet hozományá gyanánt Pruk pozsonyvármegyei birtokkal.⁵

Második házassága

Ezzel lecsillapítván a közvéleményt, még az országgyűlés előtt elküldte Szécsényi Tamás és Nagymartoni Simon ispánokat illő kísérettel Prágába, *János* cseh királyhoz, kit arra kért, adná neki feleségül nővérei, VII. Henrik német császár árvái egyikét. János király a leánynéző követséget barátságosan fogadta. Luxemburgban időző nővéreit, kik közül az idősebbiknek *Mária*, az ifjabbiknak *Beatrix* volt a neve, azonnal hazarendelte. 1318 június 24-én a cseh felségek és hercegnők, kik közül egyik sem érte még el a tizennegyedik évét, a köznissai monostorba mentek, hol János király ráállott, hogy a magyarok azt válasszák nővérei közül, a melyiket akarják. A magyar urak *Beatrixet* kérték meg királynéjuknak, mibe János király is beleegyezését adta. A leányt bevezették a templomba s a Boldogasszony oltáránál eljegyezték Anjou Károly magyar királynak.

Nemsokára fényes királyi nászt látott a temesvári várpalota. Károly a morva határról ünnepélyes követséggel Magyarországra vezetvén menyasszonyát, Szent-Márton nyolczadában (nov. 12—18) Székesfejerváron, melynek leégett templomát csak az imént állíttatá helyre,⁶ megkoronáztatta s onnan Temesvárra hozta. Itt tölté boldogan a fejedelmi pár az egész telet és a következő év nagyobb részét.⁷

Boldogságuk azonban nem sokáig tartott. Egy évre a nász után, 1319 nov. 11-ike táján, meghalt Luxemburgi Beatrix a magzattal együtt, melynek életet adott. Rövid örömnapok után ismét gyászba borult a temesvári királyi palota. *Beatrixot* Váradon temették el Szent-László székesegyházában, Kopasz nádornak Szt.-Vinceze tiszteletére szentelt oltára előtt.⁸

Harmadik házassága

Károly király második özvegye 1319 nov. közepétől 1320 július 6-ig vagyis nyolcz hónapig tartott. Arra gondolt, hogy harmadszor is megházasodik s most a Piast-családból vesz feleséget. De a családdal negyedik rokonságban lévén, dispensációt kellett a pápától kérnie. Mikor azt megkapta, megkérte *Lokietek Ulászló* lengyel király húsz éves leányának, *Erzsébetnek* kezét, ki atyja számkivetése alatt születvén, valószínűleg magyarországi származású volt. Károly akkor láthatta a női bájakkal és kiváló erényekkel ékeskedő hercegnőt, mikor visszahódította Ulászló számára a lengyel trónt. Arája fogadására 1320 június második felében utazott el a király. Két nappal az esküvő előtt, július 4-én Visegrádon járt, megtekintvén ott a várhegy tövében építtetni kezdett nagyszerű királyi palota munkálatait.⁹ Az esküvő Budán ment végbe 1320. július 6-án.¹⁰ Miután Székesfejerváron a királyné koronázása is megtörtént,¹¹ a Budán tartott lakodalmi ünnepek befejeztével Temesvárra hozta Károly a fiatal asszonyt.¹²

¹ *Fejér*: Cod. Dipl. VIII., 2. 165. l.

² U. o. 168.

³ *Raynald*: Annal. Eccles.

⁴ *Madius*: cap. 26. (Schwandtmernál, III.)

⁵ *Pór A.*: Az Anjouk kora. (Szilágyi S.: A magy. nemz. tört. III. 120. l.)

⁶ *Bonfini*: Rev. Hungar. Decad. I., 27. l.

⁷ A Temesvárról kelt okiratok bizonyítják.

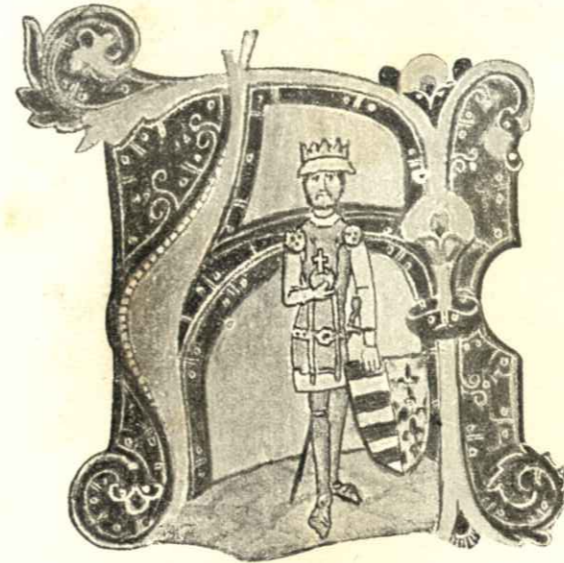
⁸ *Pór A.*: Az Anjouk kora. (Szilágyi id. m. III. 107—108. ll.) A váradi öreg várban 1911 okt. 10-én ásatásokat kezdett a Biharmegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet. Szent László székesegyháza alapfalainak feltárása alkalmával, okt. 26-án, *Halasi Fekete Péter* egy királysírra akadt, melyről állítja, hogy az *Mária*, Nagy-Lajos leányának, *Zsigmond* király első feleségének a sírja. Ezzel szemben az ásatások másik részvevője, *Gyalokay Jenő* tűzér-százados azt bizonyítja, hogy a sír Károly Róbert második feleségének, *Beatrixnak* a sírja. (Archaeolog. Értes. 1912. febr. f. 88. l.)

⁹ *Ráth K.*: A magy. kir. hadj. utazásai és tartózk. h. 49. l.

¹⁰ *Pór A.*: Magy.-lengyel érintk. (Századok, 1903. évf. 4. f. 314—315. ll.)

¹¹ *Dlugoss*: Hist. Polon. III., 97. l.

¹² *Ortvay*: Oklev. Temesm. és Temesv. tört. I., 24. l.

Károly Róbert.
(A Bécsi Képes Krónikából.)

Nagy Lajos és neje Erzsébet.
(A máriacelli templom domborművéről.)

Zsigmond király.
(A Thuróczi Krónikából.)

Mária királynő.
(A runkelsteini vár egykorú falfestményéről.)

I. Bajazid. (Az Orsz. Képtárból.)

Mátyás király. (Az Orsz. Képtárból.)

Augusztus 1-én már Temesváron voltak. Leutaztukban *Tamás* esztergomi és *László* kalocsai érsekek, több püspök és világi országos méltóságok kísérték őket Temesvárra s maradtak a királyi pár társaságában egészen aug. hó végéig.¹

Ez a házasság jelentékenyen emelte Károly Róbert tekintélyét és hatalmát. Új összeköttetéseket szerzett neki s azok révén befolyása is emelkedett a külföldön. A rákosi országgyűlés óta mindenki meg volt elégedve a királlyal. Károly e békés időszakban áldásos kormányzati tevékenységet fejtett ki, sokat törődött az ország dolgaival és pótolni igyekezett régibb mulasztásait. A belső nyugtalanságok teljes lecsöndesítésére, úgyszólván még mézesheteiben, 1320. évi novemberre országgyűlést hirdetett Székesfejervárra, hol maga is megjelent. Temesvári tartózkodása alatt ez volt a második országgyűlés, melynek végzéseiben azonban elveszték.² A karácsonyi ünnepekre visszatért a király Temesvárra s az egész telet együtt tölté feleségével. 1320-ra nem találunk hadjáratot följegyezve. 1321. márczius 18-án Csák Máté is meghalt s a felső vármegyék, a Mátyusföld és Trencsén vára önként visszakerültek a király hatalmába. Károly ellenségei mind eltűntek vagy meg voltak alázva; nyíltan legalább senki sem mert újabb kalandos vállalatokba bocsátkozni. A megreformált nemesség lekötelezett hűséggel s ragaszkodással kereste fel gyakrabban a temesvári királyi udvart. Külföldi követ-ségek is sűrűn jártak-keltek, szövetséget, barátságot felajánlani Károlynak vagy oltalmat, segítséget, pártfogást kérni tőle.

Erre az időre esik I. Albert király fiának, *Szép-Frigyes* osztrák hercegnek temesvári látogatása. A herceg a bajorok ellen nyert magyar hadi segédelmet jött megköszönni, a további támogatásért pedig Pozsony várát hozta vissza Károlynak. Huzamosabb ideig volt vendége kedves unokaöcsése temesvári udvarának.

Erzsébettel friss élet, fény és pompa vonult a temesvári királyi palotába. Vadászatok, lovagjátékok, tornák sűrűn váltották fel egymást. Károly király nagy kedvelője volt a vitézi tornáknak és lovas viadaloknak, melyeket egészen olasz ízlés szerint rendezett. Condottieri lovascapatok vonultak ki a turnirokhoz, melyeken a királyné és hölgyei, az udvar és vendégei, az egész vidék nemessége résztvett. Rengeteg költségbe került, de a hozzávaló pénzforrás Nápolyban, a szülői házban fakadozott. Károly mindig nagy kísérettel, fejedelmi pompával jelent meg az udvari játékok színhelyén. Más volt az öltözete a tornákon, más a lándzsavetésen és más a hadjáratokon. Ünnepek alkalmával aranyhímzéssel és süjtással kihányt öltözetet viselt, ékítve drágakövekkel és gyöngyökkel. A fővegén aranyforgót viselt gyöngyös csattal. A vívásban rendkívül ügyes, az ellenféllel kiméltelen, de egyszersmind nagylelkű s mint mondani szokás, gavallér volt. Midőn 1319-ben udvari apródjával, Hunt—Pázmánnal viaskodott s kópjájával a fiatal embernek három fogát kiütötte, legott egy biharvármegyei gazdag uradalommal ajándékozta meg, hogy — úgymond — „a királyi kegy bősége elfelejtse vele sebének fájdalmait és eltakarja testi fogyatkozását”.

Erzsébet királyné mélyen vallásos, eszes és nagyon ügyes nő volt. Személyes tulajdonaival, méltóságos és nyugodt viselkedésével magasra emelte az udvar tekintélyét. Férje elhatározásaira jótékony befolyást gyakorolt. Károly el volt ragadtatva az örömtől, midőn harmadik házassága révén végre családalapításra is gondolhatott és az Anjouk magyarországi örökösödésének biztató reménységgel nézhetett eléje. Mert a királyasszony házasságának már első évében, 1321. évi április vagy május havában figyermekkel ajándékozta meg férjét. A gyermeket atyja nevére *Károlynak* keresztelték. Mikor Erzsébet lebetegedett, a király nem volt Temesvárott. Tábort járt akkor a felvidéki csapatoknál. A kis herceg születésének örömhírével *Szécsényi* Tamás sietett a királyhoz. Károly e gyengéd figyelemért erdélyi vajdává nevezte ki Széchényit, jutalmul adván neki Somoskő várát, „mivel hogy nagyságos Tamás úr olyan ünnepi vidám örömet szerzett nekünk, melynél nagyobb az életben még sohasem ért bennünket, midőn elsőszülött fiunk születése híret személyesen hozta meg felségünknek”.³

Károly reményei nem mentek teljesedésbe. A kis herceg egy éves se lett. Meghalt Temesvárott és hihetőleg itt is temették el. Talán épp a királyi családot ért csapás és a trónutód herceg temetése gyűjté a temesvári várpalotába az

¹ *Ortvay*: Oklev. Temesm. és Temesv. tört. I. 23—24. II.

² *Fejér*: Cod. Dipl. VIII. 7, 126. I.

³ *Anjouk. Okmt.* II. k., 65. I.

ország nagyjait zordon télvíz idején, mikor távol vidékekről vajmi nehéz lehetett a legszélsőbb déli végekre eljutni. Károly király ugyanis megerősítvén Péter fiának Jakabnak végrendeletét, az előtte személyesen megjelent Gyárfás, Orbán fia részére, 1322. évi márczius 21-én oklevelet állít ki e cselekményéről. Oklevelet e szavakkal vezet be: „Carolus rex. Ad universorum noticiam harum serie volumus pervenire, quod cum unacum quibusdam prelatibus et regni nostri baronibus in *Themeswar* essemus . . .“ Az oklevélben névleg említi a királyt a jelen volt főurak közül *István* veszprémi püspököt, a királyné kancellárját, *Miklós* győri püspököt, *Debreczeni Dózsa* nádort, *Lipóczi Demeter* tárnokmestert és *Lampert* országbíró, más főurakkal együtt, „et aliis regni nostri proceribus, regios honores tenentibus et habentibus“.¹

A királyfi temetési helyét nem ismerjük. Minthogy azonban a királyi palotában közönségesen olasz minoriták, a király kedvencei, végezték az egyházi szertartásokat, a királyfi eltakarítása is nyilván a minoriták temesvári mostor-egyházában, a váron kívüli területen történt.

Most már semmi sem akadályozta többé Károlyt, hogy uralkodói székhelyét visszategye ismét az ország szívébe, az államigazgatás könnyebb kezelése végett. *Az udvar költözködése Temesvárról Visegrádra 1323. évi tavaszkor történt.* A király történeti nevezetességű visegrádi palotája, melyen a nagyító hagyomány szerint olasz és német építómesterek s lapidárok ezrei dolgoztak, készen várta urát. Júl. 1-től 12-éig Budán volt a királyi pár. Július 13-án már Visegrádon voltak.

Az udvar távozása Temesvárról nagy veszteséget jelentett a városra nézve. Vele tűnt le a középkori Temesvár fényes és boldog korszaka! A következő századok során soha többé nem emelkedhetett a tekintélynek oly magas fokára. *1315-től 1323-ig tulajdonképpen Temesvár volt Magyarország fővárosa.* Az ország főméltóságai majdnem állandóan az udvar közelében tartózkodtak. A nádorok közül 1315-től 1317-ig *Kopasz Borsa*, 1317-től 1321-ig *István*, 1321-től 1322-ig *Debreczeni Dózsa*, 1322-től 1323-ig *Druget Fülöp* és *Miklós* fordultak meg gyakrabban Temesvárott. A király tárnokának, ki akkoriban *Lipóczi Demeter* volt, egyfolytában az udvarnál kellett tartózkodnia. A királyné tárnoka, *Péter* sebesi főispán, azonképpen a királyi udvartartáshoz tartozott. *Treutul Miklós* temesi és *Lampert* csanádi főispánokat szintén gyakran említik okirataink a király környezetében. Alkalmadtán *Boleszó* toszti herceg s esztergomi érsek is bizonyára megjelent a király tiszteletére. *László* kalocsai érsek, főkancellárként és *Benedek* csanádi püspök, a király udvari főpapjaként tisztükénél fogva is sűrűbben voltak vendégei a temesvári várpalotának. Fungens alkancellárt hármat ismerünk Károly király temesvári udvaránál: *János* fejevári prépostot, *László* titeli prépostot s választott fejevári püspököt és *Endre* mestert, pécsi olvasókanonokot. Mellettük működött királyi jegyzőként *Gál* mester, Miklós fia, ki gyermekkorra óta élt a királyi udvarban. Főlovászmester mindvégiglen *Péter* úr, ajtónálló pedig *Tisza* mester, a Borosjenei Tiszák őse, ki „continue in aula nostra residendo.“ Erzsébet királynétól 1322-ben Ladány birtokot kapta adományul.

Nap-nap után tele volt Temesvár a külföld és az ország különböző irányai-ból érkező vendégneppel. Dúsan pompázó, színes képek, változatos eleven jelenetek ismétlődtek a királyi várak csarnokaiban. Jóságok bőkezű adományozásával, méltóságok és nemesi levelek kiosztásával, az engesztelés és politikai okosság számos példájával a temesvári várpalotából győzte le Károly Róbert hatalmas ellenségeit s innen hódította meg Erdélyt és Horvátországot Szent-István koronája főnhatóságának. Temesvárról alapítá meg Károly király Magyarország új arisztokráciáját, királyhű új nemességét, mely vele egyetértve adott addig el nem ért lendületet a magyar közéletnek. Kétkedhetünk-e vajjon, hogy az újonnan szervezett nemesi osztály kiválóbbjai, kik a királytól vagyont, díszet és rangot nyertek, el ne látogattak volna Temesvárra, udvarolni a jóságos királynak? Történeti emlékeink névszerint is följegyezték az új nemesség fejeit, kiknek legtöbbször a középrendből emelkedett föl s kik közül többen udvari emberek és délmagyarországi birtokos urak valának. Így a *Drugetek*, *Szécsényiek*, *Debreczeniek*, *Szécsiek*, *Lipócziak*, *Báthoriak*, *Bebekek*, *Garaik*, *Apponyiak*, *Kanizsaiak*, *Köcskiek*, *Nagymartoniak*, *Gilétfiak*, *Kontok*, *Nádasdiak*.²

¹ *Anjuok Okmt.* II. k., 7—8. II.

² V. ö. *Temes várm. története cz. dolgozatommal.*

Távozása után még csak két ízben látogatta meg Károly Róbert temesvári otthonát. 1330-ban ősszel innen indult Bazarába oláh vajda ellen, hogy — mint mondá — „a medvét szakállánál fogva húzza ki odújából“. Szeptemberben megvette ugyan Szörény várát, de a további vállalatával kudarcot vallott. Havasalföldön az oláhok becsalták a hegyek közé s nov. 10—13-ika között seregét tönkretették. Ő maga is csak Szécsi Dezső önfeláldozásával mentette meg életét s nov. vége felé nehányad magával visszatért Temesvárra, hol a nép nagy sirás-rívással fogadta. 1322-ben a karácsonyi ünnepeket tölté itt. Talán az országtól elszakadt oláh vajda megalázását beszélte meg a kun urakkal, alkalmasint eredménytelenül, mert decz. 27-ike után oly gyors vágatással utazott el, hogy hat nap alatt Visegrádra érkezett. Temesvárt nem láthatá többé. 1342-ben bekövetkezett halála után Temesvár, a várral és királyi várakkal együtt, mint koronatulajdon, utódaira szállott át. Itt laktak ezentúl is a magyar királyok és más, fejedelmi személyek, mikor Temesvárra jöttek. Így Károly Róbert fia, *Nagy Lajos* Nagy Lajos Temesvárott negyvenéves uralkodása alatt kétszer tartózkodott a temesi várpalotában: 1358-ban és 1365-ben. Az első alkalommal Uros szerb fejedelem ellen vezeté hadait; második ittlétekor a törökök ellen tette meg védelmi intézkedéseit, kik első ízben fenyegették akkor hazánkat. Január 5-én szólítá fegyverre a vármegyéket, hogy a kik a hadjáratban részt venni kötelesek, február 24-én jelenjenek meg Temesvárott a királyi zászlók alatt. Csikorgó télben jött le a király Szlankamenbe, hol február 2-án okiratot írt alá. Onnan utazott azután Temesvárra, hol Szent-György tájáig időzött. 1385-ben Nagy Lajos özvegye, *Erzsébet* királyné érkezett Temesvárra leányával, *Mária* királynéval. Nyugalmat jöttek keresni a félreeső, csendes temesvári királylakban ama gyötrelmek után, melyekbe őket Kis-Károly trónkövetelése és Máriának bonyodalmas házassági ügye sodorta.

IV. Zivataros század.

Zsigmond király 1389. évi szeptemberben jött először Temesvárra. Magával hozta a Horváthyak fogságából csak az imént kiszabadult szelidlelkű fiatal feleségét *Máriát*, ki már azelőtt leánykorában is lakta itt a királyi palotát. Míg *Zsigmond* a szerbek ellen harczolt, a királyné az ő udvarával, a délvidéki nemesi hölgyek társaságában, állandóan Temesvárott maradt. Ügylátszik a király és királyné akkor két esztendeig tartózkodott városunkban. *Zsigmond*, foglalatosságai után járva, időközönként távozott ugyan, de *Mária* nem távozott, míg a balkáni hadjáratnak vége nem lett. 1396-ban és 1397-ben is többször látogatta meg *Zsigmond* Temesvárt. Kivált 1397-ben tartózkodott itt hosszasan, mikor a *temesvári országgyűlés* tárgyalásait vezette. Ezentúl még háromszor volt itt *Zsigmond*: 1409-ben jún. 9-én, 1426-ban ősszel és 1428-ban télen. Kivéve azt a nevezetes alkalmat, midőn a temesvári országgyűlésen nagyszámmal egybegyűlt főpapság, a fő- és köznemesség újra felragyogtatta a királyi palota fényét, más nyoma nincs annak, hogy *Zsigmond* tett volna valamit Temesvár érdekében. Nyughatatlanul kapkodó, változékony és ingerlékeny természete nem tűrte, hogy bővebb megfontolást kívánó dologgal foglalkozzék. Temesvári palotáját és Károly Róbert többi temesvári építkezéseit épp úgy elhanyagolta, mint elhanyagolta a budai és visegrádi királyi lakokat. Midőn 1437-ben, magyar királyságának 51-ik évében megszünt élni, a temesvári királyi várak gondozatlan állapotban, lakatlanul maradt.

Így érte a várakat 1443-ban egy irtóztató elemi csapás, mely a törökök betörésének félelmével párosulva, nemcsak hazánkat tölté be siralommal, de az egész európai kontinenst is megregetteté. Szt.-Bonifác napján, azaz június 5-én, rettentő földindulás rengette meg Magyarország egész területét. Ilyen földindulás még nem volt Magyarországon sem azelőtt, sem azután. Katona följegyezte róla, hogy ledönté a várakat, házakat és összezúzta a hegységeket.¹ *Dlugoss* lengyel történetíró is megemlékezik a borzasztó eseményről. „Június 5-én — *ügymond* — általános és olyan erős földrengés volt, hogy a tornyok és épületek falai összeroskadtak és az összes házak, bármily tömörek és szilárdak voltak, a hatalmas lökésektől felfordultak. Legerősebb volt a földindulás Magyarországon, a hol akkor némely várak is összedőltek“. Akkor dőlt össze Váradon Szent-László híres székes-

¹ *Histor. crit.* VI. 239. I.

Az udvar elköltözése Temesvárról

Nagy Lajos Temesvárott

Zsigmond temesvári tartózkodása

Elemicsapások

egyháza is. A tőlünk nagyon távol eső korból nem maradt ugyan följegyzés a károkról, melyeket ez a földrengés Temesvárot okozott, de alighanem ez volt oka az Anjou-vár és a várpalota megroppanásának, a mit csak erre az időre lehet tennünk. Történetíróink közül említi az eseményt Callimachus, Aeneas Sylvius, Pray, Kaprinai és ezek után Griselin.

Nagyobb baj volt a török veszedelem. Már Zsigmond uralkodása elején tüntek fel vészajtósló fellegek Temesvár jövőjének láthatárán. Beköszöntött Temesvár megpróbáltatásának és véres küzdelmeinek a korszaka. Évszázados elszánt védekezés, szinte példátlan áldozatok után mégis csak halálos csapás zúdult a városra.

Nem jött az egyszerre, hanem lassú léptekkel, egymásután. 1338-ban ősszel oly sűrű tömegekben érkeztek a sáskák, hogy elhomályosították még a napot is. A mezőket, kerteket pusztára tarolták. Kiállhatatlan, fojtó büzt terjesztettek maguk körül. Három évig rontották a vetéseket s mikor mindent fölemésztettek, maguk után hagyták az éhínséget, mely embert és állatot egyformán sújtott. 1344-ben még borzasztóbb nyomorúság borult a városra: föllépett az ázsiai fekete halál, a pestis, mely Temesvárnak amúgy is még gyér lakosságát valósággal megfelezte. Alig lélegzett föl kissé az elalélt vidék, kiütött 1365-ben a bolgár háború. Nagy Lajos hadi népe Orsován át Viddin felé vonulva, rémületbe ejtette a népet. Temesvár, Lippa, Lugos és Karánsebes tájai megrendültek az átvonuló csapatok csatazajától. A hadjárat győzelemmel végződött ugyan és Bolgárország régi jogon ismét a magyar korona uralma alá került, de I. Murád fenyegetései rossz sejtelmekkel töltötték el a lakosságot. A háborús idők felszabadították az urakat, jogtalan hatalmaskodások elkövetésére, az alattvalók pedig látva a botrányos példákat, idegen jószág eltulajdonítására, rablásra és útonállásra vetemedtek. A vármegye tehetetlen volt megfékezni az önkénykedéseket. Nagy Lajosnak nem egyszer tekintélye egész súlyát kellett latba vetnie a hatalmaskodások megzabolázására.

Zsigmond trónraléptekor a félhold már egészen a magyar határokig férközött. A délvideki lakosság élete és vagyona már egészen közelről volt veszélyeztetve. Mezei munka, ipar, kereskedelem pangásnak indult. A jövedelem és a megélhetés egyéb forrásai mindinkább elapadtak. Temesvár kénytelen volt megállni a fejlődés kezdetén, sőt erősen hanyatlani kezdett és nem nyert többé sem időt, sem alkalmat, hogy újra erőre kapjon. Még azt is meg kellett érnie, hogy mikor már az ozmán hódító hatalom az ország küszöbén jelentkezett, nem külellenség, hanem a magyar haza saját fia, *Horváthy János*, Mária királyné és Zsigmond király engesztelhetetlen ellensége, kerítette be pártos hadával a várost, sőt részben föl is égette. A lázadó Horváthy megfékezésére 1388-ban Zsigmond vezetett sereget Temesvár alá s *Gara Miklós* macsói bán segítségével csakhamar elűzte őt a vár falai alól.

I. Murád a Lázár szerb fejedelem ellen viselt harcban halálát lelvén, 1389-ben fia, *Bajazid* szultán elfoglalta Szerbiát és Oláhországot. Ezáltal két oldalról is szorongatni kezdé az egész Temesközt és annak főhelyét, Temesvárt. A veszedelem hallatára Zsigmond Pozsega megyétele után azonnal felhagyott a Boszniába me nekült Horváthy üldözésével és visszajött Temesvárra. Szept. 29-én már ismét a vár alatt állott seregével, gyors előkészületeket téve a török betörés elhárítására. De meg nem akadályozható, hogy a törökök 1392-ben betörjenek Temes vármegyébe és a határszéli népet két éven túl rettegésben tartásuk. A törökök portyázásai és a belnyugalanságok kényszerítették *Mária* királynét is, hogy elhagyja Temesvárt és biztosabb helyre, Nagyváradra vonuljon, a hol 1395-ben máj. 17-én meghalt. Az 1396. évi szerencsétlen nikápolyi csata után a győztes törökök betörték a Dunán és egész Temesvárig hatoltak előre, kifosztván minden nyílt helyet és nagyszámú lakost hurczolván magukkal rabszolgaságba. Csak *Losonczy István* temesi főispán vitézségének tulajdonítható, hogy a vidék fegyverre szólított népeivel véget vetett a rablásoknak s visszakergette az ozmánokat a Duna tulsó partjára.

Zsigmond a nikápolyi harctérről sok életveszedelem között Konstantinápolyon át menekült el. Dalmáciába érkezve, országgyűlést hitt össze *Temesvárra*, a déli végek védelmére és a *Laczkovics István* és *Simontornyai István* támasztotta lázadás lecsendesítésére. Az országgyűlés, melyre a főpapságon, fő- és köznemességen kívül a városokat is meghívták, 1397. szept. 24-én vette kezdetét. *A temesvári országgyűlésen történik legelőször, hogy a városok képviselete is résztvesz a rendek tanácskozásában.* Az országgyűlés egy hónapig tartott.

Az országgyűlés azon határozatai, melyeket a rendek saját megterhelhetőségükre hoztak, valamint az erőlyes sürgetésük, hogy a király a kamara jövedelmeiből

haladék nélkül váltsa vissza az elzalogosított várakat, városokat és koronajavakat, arra mutatnak, hogy ebben az időben Temesvárt és az ország déli határvonalát a törökök részéről legközvetlenebb veszély fenyegette, melyet csak a közbejött véletlen hártott el. Ugyanis Ázsiában a mongol *Timur Lenk* ráütött a törökökre s a szultán összes hadi erejét teljesen lekötötte. Ezalatt némi nyugalmat élvezett ugyan a város, de ez sem lehetett gyümölcsöző, mert 1418-ban *Ikah* vagy *Izsák* boszniai bég csapatai jelentek meg a Dunán és csakhamar elárasztották a temesi területet. Zsigmond 1419-ben szükségesnek látta, hogy nagyobb sereget vezessen ellenük. Okt. 4-én meg is verte őket Nisszánál; minthogy azonban a következő években Csehországban a husziták ellen kellett harcolnia, a nisszai győzelem inkább kárára, mint hasznára volt a Délvidéknek, mert kihívta a törökök bosszúállását, kik most annál nagyobb dühvel rabolták és pusztították a temesi tartományt. Csak három év után, 1421-ben sikerült végre a belzavarok által elfoglalt II. Murád szultánt ötévi fegyverszünetre bírni.

A fegyverszünet lefolyása után a törökök újra kezdték betöréseiket s gyakran egészen Temesvár alá jöttek. Sikerült őket innen vereséggel eltávolítani. Betöréseik meggátolására Zsigmond Galambóczi vára átellenében 1428-ban *Lászlóvárat* építteté és elrendelte, hogy *Rozgonyi István* temesi főispán foglalja el Galambóczt, a honnan leggyakrabban jött át a török a Duna balpartjára. A hősi kísérlet, melynél maga a király is résztvett, tudvalevően nem sikerült. A galambóczi vereség után Zsigmond ismét hosszabb időt töltött temesvári várpalotájában.

1432-ben három oldalról fenyegette Magyarországot az ellenség. A husziták Pozsony felől, Murád Erdélyből, a velenceiek pedig Horvátországból. Szorongatott helyzetében Zsigmond a magyar hadsereget reformálására gondolt. Annak hiányaiban kereste az utóbbi hadjáratokban szenvedett vereségeit. Egy új katonai szabályzatot léptetett életbe, mely szerint az ország határszéleit hét kerületre (végvidékre) és az egész magyar haderőt ugyanannyi hadosztályra osztotta. A szabályzat 30-ik cikkelye értelmében a Temes és Duna közt fekvő vidéket egész Szörényig a szerb deszpota haderejének egy részével, a bennlakó szerbek, oláhok, jászok és kunok személyes fölkeléssel, a kalocsai érsek, a csanádi és nagyvárad püspökök bandériumaikkal, továbbá nyolcz vármegye, közöttük Temes is, a megyei nemességgel vagy az általuk állítandó hadakkal tartoztak védelmezni. Ez a jó szándékú szabályzat azonban sohasem lépett életbe. Zsigmond 1437-ben meghalt. 1439-ben veje és utóda *Albert* osztrák herceg is követte őt a sírba, ki Szendrő megvívásánál alig tudott az egész országból 24.000 embert összeszedni.

V. Temesvár a Hunyadiak birtokában. — A várpalota és vár újjáépítése.

Az isteni gondviselés rendelése volt, hogy a legnagyobb veszedelem idején, mikor I. *Ulászló* alatt a török hódítás immár végromlással fenyegette a dunai határvidék népeit és maga Temesvár is már az utolsó erőfeszítésekre készült, *Ulászló* 1441-ben *Hunyadi Jánost*, kit már *Albert* király szörényi banná nevezett Hunyadi János ki, korának a hadak vezetésében legügyesebb és legvitézebb katonáját, *temesi főispánná* és *Nándorfehérvár kapitányává* tette s az ő kipróbált kezeibe helyezte a fenyegetett egész végvidék védelmét. Hunyadi a Délvidék épségbentartása nemcsak mint hazafit és hadvezért, de mint délvideki földesurat is nagyon közelről érdekelte. Itt volt a mai *Kikinda* és *Szölös* (Nákófalva) között családjának egyik törzsfészke, *Hollós*, hol nemzeti történetünk e dicső hőse valószínűleg született. Itt volt *Hollós* szomszédságában *Horogszeg*, (a mai *Szentborbála* falu helyén), a honnan Hunyadi *Szilágyi Erzsébetet*, *Szilágyi Mihály* nővérét feleségül vette. És itt volt egyik gazdasági középpontja a régi *Csanád*-, *Torontál*- és *Temes vármegyék*-ben fekvő óriási uradalmának, melyek három várat, nyolcz várost és 130 vagy még több falut foglaltak magukban s melyek őt hadi érdemeiért a király után egész Délmagyarországon legnagyobb birtokossá tették.¹ Hunyadi János tehát apai emlékeivel, családjával, örökölt és szerzett javaival, százféle személyes érdekeivel volt a déli vidékhez és a vidék legfőbb erősségéhez, *Temesvárhoz* kötve. Hunyadi most minden gondját a törökök ellen indítandó hadjárat előkészítésére s a temesi terület és Temesvár védelmi állapotba helyezésére fordítá. Egybe-

¹ Csánki: Magyarorsz. tört. földr. II. k., 7. l.

gyűjtven hadait, 1443-ban Temesvárról vezette át seregét a Balkánra, bevette Szófiát, Bolgárországon diadalmasan átvonult, elfoglalta Nisszát és győztes seregét ismét Temesvárra vezette vissza téli szállásokra, melyeket leginkább Temesvár környékén szemelt ki. Mialatt a Balkánon táborozott, érte Temesvárt a földrengés rémületes eseménye, mely a várat és a királyi kastélyt alapjaiban megrongálta s helyenként a bástyákon tátongó réseket nyitott. A kútfők előadásából azt kell következtetni, hogy Hunyadi már 1443-ban, vagyis a török hadjáratból hazaérkezése után, nyomban hozzáfogott a vár és várkastély helyreállításához, midőn — mint Pray mondja — hét csatában megvervén a törököt, Temesvárra ment pihenni.

Hunyadi a várat helyreállítja

A várépítést egészen új tervek alapján kellett végeznie. Tapasztalatai a törökökkel vívott harcokban, a török támadások folyton növekedő vakmerősége és ereje, valamint az ozmán seregeknek roppant száma az eddiginél sokkal nagyobb ellentámasztási képességet követelt a vártól, ha feladatuknak megfelelni akartak. Azonkívül a lőpor feltalálása és a tüzelő fegyvereknek a XV. század folyamán mind nagyobb jelentőséget nyert használata, kivált az erődítmények ostrománál és védelménél nagyon nagy súlytal esett a vársztratégia mérlegébe. Ennek a hadi építészet czélszerű átalakítására való befolyását nem lehetett többé visszautasítani. A fennálló várakat át kellett alakítani. A hajító-gépek helyét ezentúl a tüzelő puskák és ágyúk foglalták el a bástyákon és az eddigi fa- és vessző-mellvédet falazattal, vagy erős tölgytörzsek palánkjával cserélték föl. A tornyokon és bástyákon lőrészeket alkalmaztak, a sánczokat megkettőztették.¹ Ezeket a hadászati korkövetelményeket tartotta szem előtt Hunyadi János, midőn Temesvár vára újjáépítését a Délvidék munkás népének, jobbágyainak és katonáinak igénybevételével fogantatba vette.

Legott áttekinthetővé lesz Hunyadinak várépítése, ha a 9. oldalon mellékelt térrajzot megfigyeljük. Hunyadi az Anjou-vár falain kívül eső H területnek azt a részét, mely a régi várat körülvevő folyó medrét alkotta, továbbá a G területnek mintegy két harmadrészét, kettős sánczokkal és tölgyfa-palánkokkal erősítvén meg, belefoglalta az új várba. *Ezzel a hajdani várnépek szállásai és a régiebb lakosságtól benépesített terület, vagyis az egész város, az egész Temesvár úgy, a mint az a XV. századig kiterjedkedett, alkotórészei lettek az új Hunyadi-várnak.* A templomok, épületek, utcák, melyek azelőtt a váron kívül, az ú. n. váraljában állottak, most mind belekerültek a vár belsejébe. A támadásoknak leginkább kitett keleti és északi oldalon kiszögellő erős téglabástyákat építtetett Hunyadi, míg a mocsaraktól fedezett déli és nyugati oldalon meghagyván a régi sánczokat, azokat csak újabb földgátakkal, czölöpépítményes védőművekkel és boronasövénnyel erősíté meg. Hunyadinak várkastélyán kívül az alvidéki nemes uraknak is voltak házaik Temesvárott, úgy hogy később is, midőn Temesvár már az izlam uralma alatt állott, egyik török író egész elragadtatással szemlélte, mondván: „A város, mely magas tornyokkal és nagy templomokkal van teli, egészen csodaszzerű”.² Egy királyi udvari tisztviselő pedig eképpen írja le a régi Temesvárt: „Tekintélyes hadászati fontossága van, természetes fekvésénél fogva erős és bevehetetlen vár. El van látva jó karban tartott védőfalakkal, a melyek földből vannak felhánnya és meglehetősen el vannak látva lakásokkal és szobákkal, a melyek magyar szokás szerint és eléggé jól vannak építve. A vár belsejében jó és élvezhető kút, valamint cisterna van, mely ritkán szárad ki. A Temes közvetlenül a vár és város mellett folyik, a mi szintén nem csekély természetes erőssége az ilyen várnak”.³ Ez volt Hunyadi János temesvári vára. Így maradt lényeges formájában egész a török hódoltság végéig. Helyesen jegyzi meg jeles művében *Czimer Károly*, hogy olyan jellemző fekvésű várnál, mint a milyen a mocsarokkal és nádasokkal körülvett régi Temesvár volt, századok mulva sem változott az eredeti helyszín.⁴ A mai Erdélyi-kaszárnya a XVIII. század első felében a lebontott Hunyadi-vár délkeleti bástyáin épült fel és alapvonalainak futása pontosan jelzi a Hunyadi-vár egykori délkeleti falainak irányát. *A kaszárnya földszinti folyosójának belső, ölnyi vastagságú tömör falzata, melyen még az ágyúnyílások is megvannak, tudós szakferfiak többször ismételt alapos vizsgálatai szerint XV. századi építkezés*

¹ *Essenwein* id. m.

² *Bálint Gábor*: A magyarországi török hódoltságról. (Századok 1870. évf. 304. l. *Czimer* id. m. 38. l.)

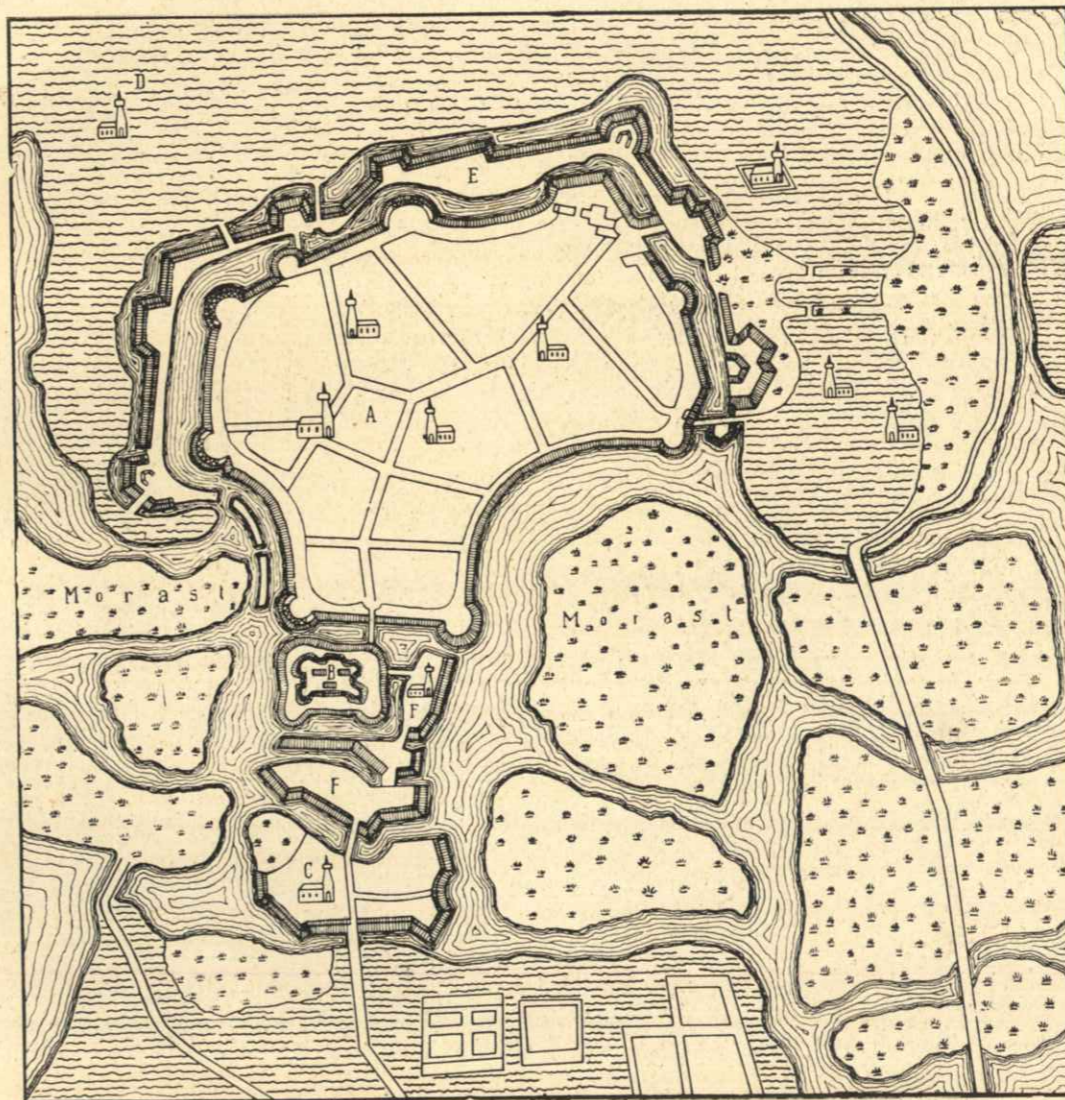
³ *Brüsszeli okmt.* II. 259.

⁴ Temesvár megvétele 1551—1552., 41. l.

és nem lehet másegyéb, mint a Hunyadi-vár maradványa. Minthogy a Hunyadi-vár egykorú hiteles ábráját nélkülözzük, egy ilyennek hiányában a törököktől visszafoglalt Temesvár 1718. évi hiteles katonai térrajzát mutatjuk be, annál inkább, mert e rajz egészen helyesen tünteti fel az alakjában változatlanul maradt Hunyadi-várnak helyszíni alaprajzát.

Temesvaria 1718.

Oppidum superioris Hungariae in Comitatu Temesiensi ad Temesium flumen. Opera et sumptibus M. Seutter, S. Caes. Maj. Geographi Augusti Vindeli.

Temesvár 1718-ban.

(Egykorú térkép nyomán.)

A. A város. — B. A várkastély. — C. Kis-Palánk. — D. Nagy-Palánk. — E. Nagy őrház. — F. Katonai gyakorlóter.

Az Anjou-vár, mely most azonképpen az új váron belül került, egészen eltűnt. Nem is lett volna ott helyén; fölöslegessé lett és akadályozta volna a várvédelem szabad mozgását, valamint a belső város fejlődését. A régi vár téglá- és terméskő anyagát Hunyadi hihetőleg ott használta fel, a hol arra legnagyobb szükség volt: az új vár falazott részének kiépítésénél. Csak a XIV. századi fundamentumok maradtak meg belőle és mind e mai napig ott nyugosznak a föld gyomrában. Az Anjou-várat a várkastélytól elválasztó Temes-ág bejáratánál, a mai Hunyadi-tér

keleti végsarka és az Erdélyi-kaszárnya között fennállott ú. n. *vizitornyot*, mely Temesvárnak mindig a legerősebb pontja volt és a várostromok történetében nagy hírre tett szert, meghagyta Hunyadi, de még jobban megerősítette, hozzákapcsolván az új várnak és a várpalotának délkeleti bástyáit is. Temesvárnak a Hunyadiak korában négy kapuja volt: az *erdélyi* (karánsebesi), *lippai* (prajkói), *aradi* és a *vizitorony-kapu*, mely a várkastélyba, a várba és a városba nyílt. Losonczy idejében emlitenek még egy ötödik várkaput is, a *tatait*. Ez, úgy látszik, a Hunyadi-kor után keletkezett. Helyét nem ismerjük.

Említettem, hogy a vár aljában és annak oltalma alatt a várnép telepei, a templomok, kolostorok és egyéb épületek foglaltak helyet. Tudvalevőleg már Károly Róbert idejében sok vendégnép telepedett le Temesvárott. Maga a király és tárnokmestere Lipóczy Demeter előszeretettel foglalkozott a telepítés ügyével. Zsigmond, de különösen Hunyadi János a törököktől menekült sok ezernyi szerb népet, sőt oláhokat is hozott a temesi részekre, kik közül szintén nagyszámban telepedtek le gör.-kel. n. e. vallású családok Temesvárott. Hunyadi az új váron kívül fekvő terjedelmes ulicsi mezőségen, mely a fönti térképen *D* betűvel van feltüntetve, jelölt ki számukra házhelyeket. A középkori hadi építéssel szabálya volt, hogy a váron kívül szállott lakosság tartozik szükség esetén a várat, a várbeli katonaság viszont a városi lakosságot védelmezni. Az új váron kívül benépesített telephelyeket e szerint szintén czölöpzetes kerítésekkel és palánk-sánczokkal vették körül. Így keletkeztek Hunyadi korában a temesvári *Nagypalánk* és *Kispalánk* városrészek; az előbbi a mai Gyár város irányában, a katonai nagy gyakorlótér táján, a másik a várkastély és a Bega-meder között a mai Ferencz József-liget nyugati részén. A Nagypalánkot a magyar és dalmát katolikusokon kívül jobbra göröghitű rác és oláh lakosság, a Kispalánkot a régi kath. vallású várnép és a bevándorolt iparosok szállották meg.

Az egyidejűleg munkába vett várkastélyról szólva, Hunyadi az új palotát az Anjou királyi palota helyén emeltette ugyan, de nem a régi fundamentumok fölé, melyeket földdel hányatott be. A Hunyadi-kastély 10 méterrel bővebb területen épült. Ez a terület tökéletesen megfelel a mostani hadi szertár vagy tüzérszázárnya térfogatának. Hunyadi építménye tehát nagyobb volt Károly Róbert palotájánál. A tüzérszázárnyán 1903-ban végzett alapozási munkálatoknál kitűnt, hogy Hunyadi az Anjou-palota falazatát mintegy hat méternyi mélységig, vagyis egészen a hullámfogó parkányzatig lehordatta és a régi épületanyagot, a hol lehetett, az új építkezésnél felhasználta. Ő is pilótákra épített, mint Károly Róbert; de a Hunyadi-palota czölöpzete durvább, egyenetlenebb, vékony dorongfával kevert és a lerakása is kevésbé szabályos. A Hunyadi-palota talapzata nem volt természetesen burkolva, bár a falak tömörsége, vastagsága és az építkezés módja olyan, mint az Anjou-palotáé, nyilvánvalóan magán viselven a magyar középkori kőművesmunka típusát. Az épületefát Hunyadi is a temesvári erdőségekből vágatta, a kőanyagot pedig — szakértők állítása szerint — a verseczi hegységéből, a kavicsot és homokot Lippáról hozatta.

A Hunyadi-kastély alapzata arról tanuskodik, hogy az épület, mely egykoron fölötté emelkedett, Magyarország egyik legszebb monumentális alkotása volt. Épült az 1443—1447. években a király engedelmével s a kincstár költségén, az átalakított várhoz tartozó országos középületként. Belső és külső alkatáról nincsenek hiteles tudósításaink. A mostani tüzérszázárnya keleti sarkán álló szögletes torony, melynek alsó részlete egészen a fundamentum fenekéig még a Károly Róbert kastélyából való, a föld feletti részletnek mintegy 4—5 méternyi magasságáig Hunyadi-építkezés. A Hunyadi-kastély többi részéről — minthogy azok ma már mind elpusztultak — némi fogalmat alkothatunk a rekonstruált kastély későbbi századokból eredő, jelenleg a temesvári katonai építészeti levéltárban őrzött rajzairól és azokról a fölvételekről, melyeket a török hódoltság megszűntével a császári hadmérnökség készített, mikor a Hunyadi-kastélyt laktanyává lefokozta.

Ezek az adatok azt tanúsítják, hogy a néhai Hunyadi-kastély magas parterron nyugvó kétemeletes épület volt, mintegy 35—40 méternyi derékszöveget alkotó udvar körül építve. A főfrontja éjszakkeltre nézett. Itt volt a kétsoros oszlopzattól hajókra tagolt csücsíves *lovagterem*,¹ hol a tanácskozásokat, vigalmakat és egyéb

¹ A temesvári cs. és kir. katonai építészeti levéltárban: „Plan des in der Grenzfestung Temesvar sich befindend alten türkischen Schlosses, nunmehriger Artillerie-Caserne“.

II. Ulászló. (Az Orsz. Képtárból.)

Báthory István. (Az Orsz. Képtárból.)

A temesvári Dósa- emlékmű.

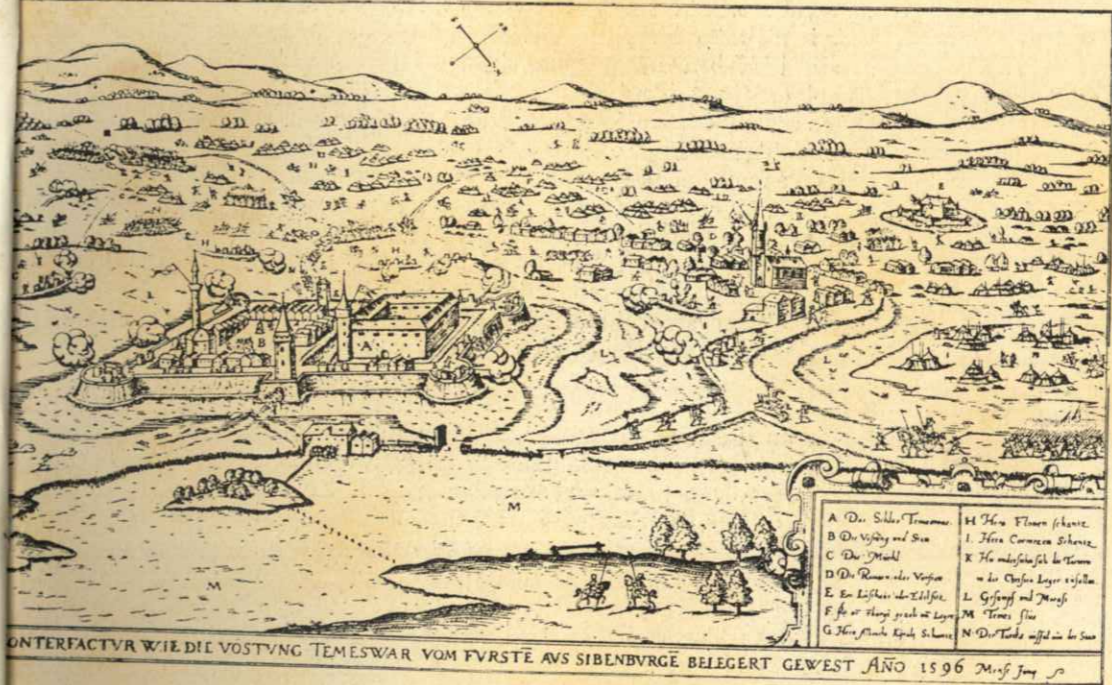
Szapolyai János. (Az Orsz. Képtárból.)

János Zsigmond. (Az Orsz. Képtárból.)

ünnepélyeket tartották. A lovagtermet a földszinten erős dongaboltozat hordozta, mint az 1809- és 1836-ik évi fölvételeken látható, mikor a lovagterem még állott. A lovagtermen túl és attól folyosóval elválasztva, a mostani új Lloyd-palotára néző nyugati szárny első emeletén volt a várpalota *házikápolnája*: az a történeti nevezetességű szentély, melyben V. László király 1456 nov. 23-án az ifjú Hunyadiak pártfogását esküvel fogadta. Az éjszaki homlokzat túlsó sarkán, valamivel innen a saroktoronytól, nyílt a palota főkapuja, felvonó hiddal. Innen jártak a szemközt levő várba és a jobbkézzől emelkedő *vízitornyon* át a Kis- és Nagypalánk városrészekbe. A földszinten sorakoztak a kaputól jobbra-balra, az egész udvar körül, ívezett folyosó alatt, a palotaörség termei, a börtönök, istállók és kocsi-színék. Az első emelet keleti és déli szárnyán lakott a *palotair* kinek lakosztályához csatlakozott az ú. n. *asszonyház*. A második emelet a vendégeknek, udvari tiszteknek és cselédségnek volt fenntartva.

Kár, hogy a Hunyadi-várról és várkastélyról semmiféle egykorú ábrázolás nem maradt korunkra. Azonban e tekintetben a németek sem szerencsésebbek. „Wir haben aus dem Mittelalter — írja Essenwein — nur wenige annähernd genaue Städteabbildungen. Wir haben aber um so mehr Idealansichten, die uns den

Charakter der Städtebilder wiedergeben“. Utal a *Hartmann-Schedel-féle* 1493. évi krónikára és a *Merian Máté* által kiadott „Städteansichten aus dem XVII. Jahrhundert“ cz. műre. A török hódoltságból visszakéült Temesvár térrajzát, mely — mint említém — a Hunyadi-vár helyszínrajzát tünteti fel egykorú, hadmérnöki fölvételek alapján, *Seutter* M. császári mérnök adta ki Augsburgban 1718-ban. Ezért mindenesetre hálásak vagyunk neki. De a magyarzó szövegben és a térrajz alatt közölt temesvári látképen oly éktelen badarságokat közölt, melyek erősen ráczáfolnak a németek alaposságára. A magyarzó szövegben ugyanis azt írja: „*Temeswar* eine in *Ober-Üngarn* (!) an dem Fluss „*Temes* und um und um im *Morast* liegende Stadt“. Mondja továbbá, hogy *Savoyai Jenő* 1718-ban (!) foglalta el Temesvárt. Temesvár nála hosszú heglánczolat aljában fekszik. Az idealizált vár és várkastély a fent látható 1596. évi apokrif rajzról van lemásolva. Szóval a középkori Temesvárnak eddigelé csak egy eredeti ábrázolatát fogadhatjuk el autentikusnak: azt, mely *Károly Róbert* várát mutatja s mely hihetőleg a XV. század elején, *Ozorai Pipo* főispánsága korában készült s talán valami velencei vagy más olaszthoni munkában adatott ki. *Ozorai* tudvalevőleg olasz származású, nagyműveltségű férfiú volt, ki magához hasonló emberekkel vétette körül magát

s rajzolókat, festőművészeket tartott temesvári udvarában, sőt templomokat is freskóképekkel festetett ki Temes vármegyében. Erről a XV. századbeli felvételről másolták le Temesvárt a későbbi kiadók, valamennyien szemebetűnő anachronizmusokkal. Legrégibb ilyen másolat az *Ortelius*-féle 1596-ból, melyről azután Savoyai Jenő koráig az összes többi másolatok vétettek. *Ortelius* rajzán éppen csak maga az *Anjou-vár van helyesen megrajzolva*. A többi mind későbbi, önkényes és alkalmoszerű berajzolás. Belerajzoltak minaretos moseákat, törököket, magyar katonákat, ágyúkat, hegyeket stb. De mégis becses ez a térkép is, abból az okból, mert Károly Róbert várát híven adja vissza. A későbbi századokra nézve persze nem érvényes. A Hunyadiak korában és a török hódoltságban már nem olyan volt Temesvár, a mint azt *Ortelius* képén látjuk.¹

A szerencsétlen végű várnai ütközet után támasztott nagy zavarokban az országtanács 1445-ben husvét nyolczadára országgyűlést hirdetett Székesfejervárra. Minthogy *Héderváry* Lőrincz pártja a Várnánál elesett ifjú Ulászló király haláláról bizonytalan híreket hozott forgalomba, a zavarok lecsendesítésére addig is, míg a király sorsáról megbízható értesítés érkezik, a rendek hét egyenlő főkapitányságra osztották fel az országot. A Tisza balpartjától egész Erdélyig terjedő vidék főkapitányává *Hunyadi* Jánost választották. Mikor pedig Ulászló halála kétségtelenné bizonyult, a következő 1446-ik évi rákosi országgyűlés Hunyadit országkormányzóvá kiáltotta ki. Elkészülvén az évek óta épülő temesvári vár és várpalota, Hunyadi 1447-ben Mária mennybemenetele ünnepén elhozta családját Kolozsvárról, a hol erdélyi vajdasága alatt lakott és beköltözött a temesvári új kastélyba. Ettől kezdve családja állandóan Temesvárott tartózkodott. Ő maga is családja körében, rendszerint Temesvárott töltte szabad idejét. Magánéletének, országkormányzói és hadi tevékenységének számos fölemelő mozzanata fűződik temesvári palotájához. 1447-ben innen küldé *Csupor* Pétert egy derék sereg élén Moldvaországba, az oláh vajda megalázására s innen vezette hadait 1448-ban a balsikerű rigómezei csatába, honnan, miután fogságából kiszabadult, 1449 január 24-én tért vissza Temesvárra, hol ismét hosszabb ideig maradt. A későbbi diadalmas hadjárataira többnyire Temesvárról indult és gyermekei is, különösen *Mátyás*, itt nevelődtek a tudós *Vitéz* János s más jeles férfiak vezetése és az anyai gondviselés felügyelete mellett.

Nem csoda, hogy Hunyadit teljesen lebilincselte temesvári otthona. Óhajtott azt állandóan bírni s magának és családjának tulajdonul megszerezni. Erdemei reményt nyújtottak neki erre, a török háborúk pedig felkínálták az alkalmat, hogy a temesvári várkastélyt örök tulajdonul magához váltsa. Midőn ugyanis 1455-ben a budai országgyűlés újabb hadjáratot határozott el Mohammed szultán ellen és a hivatalairól lemondott s Temesvárra visszavonult Hunyadi, hihetőleg *Kapisztrán* közbenjárására, az ország déli részeinek kormányát s védelmét ismét elvállalta, a királlyal kötött egység szerint Hunyadi átadta neki a kezén levő legtöbb királyi várat, közöttük Budát is, csak Temesvárt, családi otthonát kérte megtarthatni, ama 8000 arany forint fejében, melyet a megszorult V. Lászlónak már előbb kölcsön adott s melyért *László Temesvár várát és tartozékait Hunyadinnak zálogba vetette*. A csanádi káptalan 1455. évi szept. 3-án biznyságot tesz arról, hogy *László királynak Budán aug. 8-án kelt parancsa következtében, Hunyadi János besztércei grófot a temesvári vár és tartozandóságai zálogos birtokába aug. 20-án minden ellentmondás nélkül bevezette. A beiktatást Boldizsár olvasókanonok végezte, Némethy Lajos királyi ember társaságában.*

Hunyadi már biztosnak érezte magát temesvári házában, midőn a következő 1456-ik év ápril havának elején híre érkezett, hogy a szultán roppant sereggel megindult Nándorfehérvár ostromára és annak megvétele után Magyarország megtámadását tűzte czélul. A szüntelen pénzzavarban szenvedő *László* király kénytelen volt ismét a gazdag Hunyadihoz fordulni segítségért. Április 7-én újabb 12.000 arany forintot vett fel tőle kölcsön. Hunyadi most már a 20.000 aranyra fölemelt kölcsönösszeg biztosítására kikötötte, hogy a király őt a temesvári vár és várkastély zálogbirtokában újra megerősítse és az azzal összekötött temesi grófságot, a hozzátartozó várakkal, helységekkel és jövedelmekkel együtt zálogképpen szintén ráírja.

¹ *Ortelius* rajzát közreadta *Bubics* Zsigmond „Magyarországi várak és városok a M. N. Múzeum könyvtárában levő fa- és rézmetszetei“ cz. értékes művében. Utána *Czimer* Károly „Temesvár megvétele“ cz. munkájában jelent meg.

Ez meg is történt. A király 1456. évi április 7-én Budán kelt okirattal ismét átadta „castrum Themeswar, simul cum honore Comitatus Themesiensis“ *Hunyadi* Jánosnak és örökösének „ad tenendum, possidendum et habendum“ mindaddig, míg a magyar királyok a kölcsönvett 20.000 arany forintot Hunyadinnak vagy örökösének megtérítik.

Ezzel — bár jogilag nem — tényleg a temesvári várpalota és Temesvár vára a várossal s a várhoz tartozó uradalmakkal együtt a Hunyadi-család tulajdonába ment át. V. László sohasem fizette vissza a Hunyadiaknak a kölcsönvett összeget. A palota a Hunyadiak kezén maradt 1456-tól 1490-ig. Midőn tehát V. László király 1456. évi nov. közepén *Garai* László nádor, *Guthi* Országh Mihály, *Lendvai* Bánfi Pál főajtónálló és más főemberek társaságában, Nándorfehérvárról jövet, a temesvári várpalotában megszállott, Hunyadi János özvegye a 13 éves *Mátyással* már nem a ház uraként, hanem fejedelmi vendégként fogadta. Anyai nagy szeretetét gyermekei iránt éppen az mutatja, hogy mint Magyarország kormányzójának özvegye és a várpalota úrasszonya a kapu alatt térdre borult az ifjú király előtt s úgy kérte őt, hogy fiai iránt kegyelmes legyen és ne bosszúlja meg rajtuk *Czilley* halálát. *László* király fölemelte a térdeplő úrnőt, kegyelméről biztosította s letétevével vele a gyászruhát, gazdag aranyhímzetű bíbor díszruhával ajándékozta meg, mert — úgymond — „nem illik gyászruhát viselni azon férfiuért, ki most ment át az életre, ki Magyarországot a szent vallásnak és nekem megtartotta“. 1456-ik évi nov. végéig volt a király *Szilágyi* Erzsébetnek vendége. A palotában pompás lakomákat rendeztek, vadászatokat, kéjkirándulásokat tartottak, énekekkel, tánczczal, lovagjátékokkal töltötték a napokat. S hogy a gyanakodás és neheztelés minden nyoma elsímuljon, *László* nov. 23-án a várpalota kápolnájában szentmisét szolgáltatott, az oltár előtt a két Hunyadi-fiút megölelte és megesküdött, hogy megbocsájt nekik. Átölelte Hunyadi János özvegyét is, őt anyjának, fiait testvéreinek nevezte s velük együtt vette magához a szent ostyát.¹

Maga a palotaúr, a magyar történelem legnagyobb hőse és egyik legszebb, legtisztább jelleme, már nem fogadhatta kedves otthonában a királyt. Utóljára 1456. évi június 22-én tartózkodott temesvári házában. Innen ment el Nándorfehérvár megvívására. A dicső győzelem után aug. 11-én meghalt.

Halála után a temesvári ház átszállott özvegyére *Szilágyi* Erzsébetre. Noha *Mátyás* a saját örökségének és családi tulajdonának tekinté Temesvár várát és várkastélyát, nem találom, hogy az az ő halála után örökösére, *Corvin* János herczegre és annak jogutódaira is átment volna. Ellenkezőleg, *Mátyás* király után II. *Ulászló* alatt Temesvár vára és várpalotája ismét mint „castrum“ és „castellum regium“ szerepelnek. Az országgyűlések is fontos királyi végháznak nevezik.

1474-ben fordul elő először okiratos emlékeinkben Temesvár, mint város, „civitas Themesiensis“. 1492-ben nagyságos *Kinizsi* Pál temesi főispán lakóhelyének mondatik *Temesvár városa* a benne levő várral. „Civitas Themesiensis et castrum in eadem habitum, habitatio scilicet M. domini Pauli de Kenys, comitis Themesiensis.“² *Bonfini* is erős városnak mondja. Ugyancsak 1492-ben *Ulászló* még jobban megerősíti Temesvárt. 1494 szeptember 25-én pedig Erdély felől személyesen jön Temesvárra és 5 napra a várpalotában, az öreg, szélütött *Kinizsi* Pál főispánnál száll meg fényes kíséretével: az egri, pécsi és váradai püspökökkel s *Drágffy* Bertalan erdélyi vajdával.

A Hunyadi-vár és várkastély tehát II. *Ulászló* országlásától kezdve újra a korona tulajdona lett. A várpalotában azonban többé már nem rezideáltak koronás királyok, hanem 1490-től 1552-ig a temesi főispánok használták azt lakásul. A palotának a *Józsefváros* felé tekintő egyik ablakából nézte 1514-ben *Báthory István* temesi főispán és *Szapolyai* János erdélyi vajda, a későbbi magyar király, a Temesvár ostrománál foglyul ejtett *Dósa* György parasztvezérnek a vesztőhelyre hurcolását s a tüzes vastrónuson elégetését.

Ismeretes a borzasztó gyászeset, mely a király esküszegése következtében Temesvárt sokkal inkább, mint az ország bármely városát *Hunyadi* *László*nak hóhérpallossal történt kivégeztetésével és *Mátyás* bebörtönöztetésével 1457 márcz. 16-án érte. Isten büntető kezét látta a nemzet abban, hogy a gyenge jellemű *Posthumus* *László*, ki a serdülő korban levő Hunyadi *Mátyást* előbb Bécsbe és

¹ *Fessler*: IV., 857. l.

² *Pesty*: Szörénym. tört. III. k. 85. l.

³ *Csánkinál*, id. m. Dl. 19, 838.

Temesvár a Hunyadiak birtokában

Hunyadi, mint kormányzó

Temesvár város első okiratos emléke

Hunyadi László

onnan Csehországba foglyul magával vitte, a Temesvárott fogadott esküjének éppen évforduló napján, midőn menyegzőjére készült, Prágában hirtelen meghalt. A fájdalomtól megtört Hunyadiné ismét magára öltvén gyászruháit, Temesvárra vonult vissza. Fivérével, *Szilágyi Mihálylyal* innen indítá meg bosszuló hadjáratát a Hunyadi-ház ellenségei, a királpárti oligarchák ellen. Miután Szilágyi Erdélyt elfoglalta és a nemesség az ország többi részeiből is mind sűrűben gyülekezett fegyveres csapataival Szilágyi zászlaja alá, a megdöbbent ellenpárt végre kibéküléssel fejezte be hasztalan ellenszegülését és hozzájárult az 1458-iki országgyűlés rendjeinek határozatahoz, kik *Hunyadi Mátyást* a főváros lakosságának és a vidékről tömegesen egybesereglett népnek lelkes üdviválgása között, Magyarország királyává választották. Mátyás már megválasztatása első évében, 1458 november havában ellátogatott anyjához Temesvárra. Kétheti itt időzése alatt családi palotájából hirdette ki december 6-ikára a szegedi országgyűlést, melyen az anarchikus zavarok között szétzilált honvédelmi rendszert helyreállította és igazságos és erélyes kormányzatának az által adta elrettentő első példáját, hogy nagybátyját és jötevőjét, Szilágyi Mihályt, erőszakosságai és önkényes tettei miatt elfogatta s Világos várában őrizet alá helyezte.

1463-ban II. Mohammed szultán Ali bég szendrői basát küldte a temesi terület megtámadására. Minthogy azonban *Pongrácz János* erdélyi vajda a török támadókat Temesvár és a Temes jobbpartja között derekasan elverte, a csúfos vereség megtorlására Ali 1476-ban Temesvár ellen vezette 4000 főnyi seregét. *Nagy Ambrus* temesi főispán nem engedte az ellenséget a vár közelébe s *Nifor Imre* és *Csepelyi János* nándorfejérvári kapitányoktól segítve, oly diadalt aratott a mozlimeken, hogy Ali csak kevesed magával menekülhetett át Szendrónél a Dunán. Két évvel később Mátyás király az óriási erejű *Kinizsi Pált*, a magyar Herkulest nevezte ki temesi főispánná és a Délvidék főkapitányává, ki mint ilyen vezette seregét 1479 október havában a kenyérmezei harcztérre, hogy Báthory István erdélyi vajdát, kit Ali bég 40.000-nyi ozmán haddal támadott meg, veszedelmes helyzetéből kisegítse. Kinizsi új erőre élesztette Báthory vitézeit, Báthoryt megszabadította, az ellenséget pedig, két karddal a kezében, véres harc után a hegyszorosokon átkergette. 1481-ben a török Iszkender basa vezérletével ismét rabolta s pusztította Temesvár vidékét; de Kinizsi nemcsak visszazűzte őket, hanem Horomnál betörve Szerbiába, Galambóc vára alatt teljesen szét is verte. Ezernyi török holttest borította a csatatér s maga Iszkender basa is életét veszíté. A szerb nép nagy tömegekben járult Kinizsi elé, könyörögve, hogy magyar területre bocsássa őket. Kinizsi ez alkalommal mintegy 25–30 ezer szerbet telepített be a délvidéki vármegyékbe, számos családot Temesvár, Nagypalánk városrészeibe is.

1483-ban II. Bajazid szultán ötévi fegyverszünetet kötött Mátyás királylyal, mely 1488-ban további három évre meghosszabbítván, alkalmul szolgált Kinizsinek Temesvár város és Temes vármegye felforgatott állapotainak rendbekerítésére. Azonban a nyugalom csak nagyon rövid ideig tartott. Még le sem járt a fegyverszünet, a törökök már is megkezdték rabló kalandjaikat Temes vármegyében s egész Temesvár alá hatoltak, honnét őket mindig Kinizsi éber bátorsága riasztotta vissza. Mátyás királynak 1490-ben bekövetkezett halála után már nemcsak a törökök veszélyeztették a köznyugalmat, de a hatalmaskodó oligarchák is elkövettek minden lehető, hogy a nagy király erélyes uralmának üdvös hatásai vele együtt sirba szálljanak. A trónvillongások nyomában támadt belső zavaroknak természetesen a török ellenség örvendett legjobban. Száguldó csapatai felhasználták az alkalmat rabló betöréseiknek vakmerő és kegyetlen megismétlésére. A trónralépett *II. Ulászló* 1494 szept. 25-én személyesen akart meggyőződni Temesvár helyzetéről és szemlét tartott a szélhűdött öreg Kinizsi seregei fölött, melyeknek élén jól sikerült betörést is intézett Szerbiába. Onnét azonban Kinizsi már nem térhetett többé vissza. Táborozás közben, a Száva partján, nov. 24-én meghalt. Utóda *Som Józsa* lett, kit 1511-ben *Báthory István* követett.

Báthory István főispánsága alatt 1514-ben történt *Temesvár várának első ostroma Dósa György 70.000 főnyi parasztnépe által*. Dósa éjszak és nyugat felől támadta meg a várost s a nemesi várkastélyokból összeszedett tábori ágyúkkal lövette a Hunyadi-várnak erről az oldalról falazott bástyáit, de nem boldogult. Ekkor azon nehéz és merész vállalatba fogott, hogy a nyugati mocsarakból a vizet lecsapolandó, nagy erőfeszítéssel a Temes egyik ágát a Nagy-Temes anyamedrébe eressze le és az eképpen levezetett mocsarak mélyedéseibe át fatörzseket

Hunyadi Mátyás

Dósa György
lázadása

fektetve, közelítse meg a várat. Folyt is már ez a munka szaporán, midőn a szorongatott vár fölmentésére Erdélyből megérkezett *Szapolyai János* vajda és véres csatában szétverte Dósa seregét, őt magát pedig ücscsével és sok más hívével fogságba ejtette. Több napi éheztetés után hadi bíróság elé állítván őket, az általuk kivégzett több száz nemes halálát a kor felfogásának kegyetlen szellemében aképpen torolták meg, hogy Dósat cigány hohérok által izzó vas-trónra ültették és tüzes vaskoronával megkoronázták, kiéhezett híveit pedig arra kényszerítették, hogy vezérik sült testét fogaikkal tépjék szét. Dósa végső perczéig megtartotta szilárdságát. A fájdalom egy hangja sem szállt el ajkairól. Midőn társai a húsán rágódtak, keserűen mondá: „Úgy látom, nem harcosokat, de kutyákat neveltem magamnak.“ Az irtóztató jelenet színhelye a Kis-Temes jobbpartján elterülő mezőségek az a pontja volt, mely a várból a mai József-külvárosba vezető úttól kissé balra fekszik. Ott szokták akkoriban a halálos ítéleteket végrehajtani. Most a Segítő-Boldogasszony művészi kivitelű szobra jelzi a Dósa és társai kivégzésének helyét. Régenten, nem messze a folyótól, Mária-kápolna (talán temető-kápolna) állott ott, melynek omladozó falai Temesvárnak 1716-iki visszavételekor még fennálltak.

A következő évek nagyon komorak voltak. A jobbágyság elvesztette csekély szabadságait, még a szabad költözködés jogát is. A török mind szűkebbre vonta össze szorító karikáját Temesvár körül és növekedő hatalmától remegett az egész Délvidék lakossága. Az uralkodni képtelen *II. Ulászló* 1516-ban meghalt s helyébe a szintén gyenge *II. Lajos* lépett a kormányra. I. Lajos

Az ellenség távoltartására, a végek védelmére nem volt pénz s a nép is oly szegénységre jutott, hogy még a mindennapi élelmét is alig volt képes beszerezni.¹ Nagy mértékben növelte a bajt Temesvár és Temes vármegye elnéptelenedése, melyet nemcsak a törökök támadásaitól való félelem, de az 1509-től 1512-ig dühöngő pestis is okozott. A temesi területen semmi haderő nem volt, várai nem voltak ellátva élelemmel és a Duna partján fekvő erődök a legelhanyagoltabb állapotban valának.² Nándorfehérvár, Délmagyarországnak a török hódítások ellen legerősebb támasza, 1521-ben aug. 29-én Szulejmán hatalmába került. Elesett Szabács és Zimony is, mind olyan események, melyek előre vetették árnyékukat Temesvár szomorú sorsára.

Ilyen körülmények között érkezett el 1526-ban a mohácsi vész, a melyben a A mohácsi vész temesi bandérium vitézei talán egytől egyig életüket veszítették. Szapolyai János erdélyi vajda aug. 20-án 40.000 emberével Temesvár alatt táborozott ugyan,

Ain groß wunderzeichen das do geschehen ist durch das Creutz/das ain Car ding hat außgeben im dem gangen Hungarischen Land wider die Turcken.

Egykorú ujságplap Dósa kereszteseiről.
(A M. Nemz. Múzeumból.)

¹ Érdekesek a XV. század végéről a *köznapi értékek* adatai: A fekvőségeknek ára mélyen leszállt. 100 aranyért már szép uradalmat lehetett venni. A király istállójába való legszebb hátszlónak ára 50 arany volt. A búza köblét 10 ezüst filléren árulták. Egy 10 akós hordó verseczi ó-bornak az ára 10 arany volt. Báránybörrel bélelt téli dolmány 2 arany. Egy rőf vászon 2 ezüst fillér.

² *Griselini* I., 59. l.

de a 200.000-nyi ozmán sereg ellen nem mert vagy nem akart sikra szállani. És így el kellett Mohácsnak következnie. Mohácssal pedig hosszú időre leáldozott a magyar korona fénye, hazánk dicsősége. Temesvár élete ezentúl már csak a haldoklás korszaka volt. A gyakori török beütések miatt Temes vármegye, minden lakott helységekkel és népeivel együtt, pusztulóban volt. II. Lajos király már 1524-ben megírta római követének, hogy a Mátyás idejében még teljesen ép Temes vármegye annyira elpusztult, hogy még a fennálló kevés várat sem tudja megvédeni.¹

Szapolyai János

Szapolyai Jánost az 1526-ki nov. 10-én tartott székesfejérvári országgyűlésen királyllyá választották. Megkoronáztatván, nyomban megkezdődtek I. Ferdinánd ellenkirályllyal azok a véres harcok, melyek minden törvényes rend felbomlásztásával tizenegy évig tartottak és még Mohácsnál is kegyetlenebbül sujtották hazánkat. A mohácsi mezőről megmenekült *Perényi Péter* temesi főispán magához vevén a szent koronát, eleinte János király mellé állott, ki az erdélyi vajdaságot ajánlotta fel neki. A temesi főispánságba *Czibak Imrét* ültette János király. *Perényi* azonban csakhamar átment Ferdinánd pártjára és 1527-ben a budai országgyűlésen nemcsak az erdélyi vajdaságban erősítették meg, de koronaörré is választották. *Czibakot* nem ismerte el Ferdinánd a temesi főispánságban s *Török Bálintot* nevezte ki Temesvárra. De az is elhagyta Ferdinándot és János királyhoz szegődött.

Az ingadozó jellemek e hullámszásában és abban az ádáz versengésben, mely a két ellenkirály között folyt, emelkedett ki a homályból egy ismeretlen kalandor: *Csernovics Iván* a „fekete ember”. Különböző hazudozásokkal és ígérekkel a Temesvárott és vidékén települt szerb népet fölkelésre csábította, fölfegyverezte és hadsereggé szervezte. 1527—1528-ban avval a követeléssel lépett föl, hogy a *Tisza—Duna—Marosköz külön szerb tartománynyá alakíttassék át és Szerbiához csatoltassék*. Egy ideig János király pártján volt. De azután Ferdinánd ajándékai és ígéretei által eltántorítottván, a magyarság ellen fordult. Mint Ferdinánd párthíve, a János király mellé sorakozott délvidéki magyar népet rabolta és gyilkolta. Mihelyt ezt János király megtudta, 1528-ban székely hadat küldött a magát czárnak nevező *Iván* ellen, mely őt *Czibak Imre* és *Török Bálint* vezérletével Szőlősnél és Csanádnál pocsékká verte, csapatait szétszórta és a Tiszán át menekülni kényszerítette. Szegeden a hazafias érzelmű polgárság támadt fel ellene és megsebesítette. Futása közben *Török Bálint*tól rejték helyén, a tornyosi pusztán meglepetvén, lefejezték.

Ez a szerb zendülés Temesvár történetében azért jellemző, mert éppen ebből a magyar városból indult ki az első nemzetiségi mozgalom. Kiindult azok részéről, kiket a törököktől való halálos félelmükben a magyar királyok és a legnagyobb magyar hős, Hunyadi János, oltalomban s vendégszerető fogadásban részesítettek.

Ferdinánd és János király között 1538-ban Nagyváradon békeszerződés jött létre. Annak értelmében Erdély és az erdélyi határok s a Tisza balpartja között elterülő tartomány, melyet János király tartott kezében, továbbra is az ő uralma alatt maradt. Ferdinánd kötelezte magát, Jánost királyi czimével elismerni és védelmezni. Ha fia születnék, örökölni fogja atyjának birtokát és Ferdinánd egyik leányát feleségül kapja. János király halála után pedig egész Magyarország és a hozzá tartozó országok Ferdinánd s utódai uralma alá jutnak.

János Zsigmond

Két évre a kötött egyezmény után, 1540 júl. 22-én, János király Erdélyben meghalt, nemsokára azon örvendetes értesülése után, hogy neje, *Izabella*, Zsigmond lengyel király leánya, Budán figyermeket szült, kit *János Zsigmondnak* kereszteltek. Végrendeletében fia gyámjául kedvelt hívét és meghiitt tanácsosát, *Martinuzzi Utjeszenics Györgyöt* és rokonát, *Petrovics Pétert* nevezte ki olyképpen, hogy amaz a kormányzást vezesse, emez pedig mint Temesvárnak a Dóczy Jánostól megölt *Czibak Imre* után kinevezett főispánja és a Délvidék hadi parancsnoka, *Izabella* királyné és fia örökségét fegyverrel védelmezze. *Martinuzzi*, kit évkönyveink közönségesen *Fráter Györgynek* neveznek, hogy gyámfiát atyja trónján fenntartsa, *Werbőczyt* és *Eszékly* János pécsi püspököt 40 ezer arannyal II. Szulejmánhoz küldé, kérvén őt, erősítse meg János fiát az ország birtokában. Ferdinánd ellenben felszólította *Izabellát*, hogy a nagyváradi egyezmény értelmében adja át neki az országot. Egyszersmind Budát 1541-ben ostrom alá vette. Mikor Szulejmán Buda ostromáról értesült, nemcsak megerősítette János Zsigmond herceget atyja székében, hanem Buda fölmentésére Mohammed basa vezérletével 100 ezernyi hadat

¹ *Berkeszi István*: Temesvár kis monográfiája, 14. l.

küldött. Mohammed a német sereget elűzte a vár alól, sőt majdnem egészen megsemmisítette. A nyár végén maga Szulejmán is megérkezett Budára s a fővárost csellel birtokába vevén, *Izabellát* fiával és udvarával együtt előbb Lippára, onnét pedig Erdélybe küldé, biztosítván őt állandó pártfogásáról. Ez volt a török hódoltság bevezetése.

VI. Temesvár 1551—1552-ik évi ostroma.

1542-től 1547-ig hasztalan erőlködött Ferdinánd magyar királyságát a törököktől megszabadítani. Szulejmán az elfoglalt részekben legott török háziassággal rendezkedett be. Budára beglerbéget nevezett ki és a hatalma alá került vármegyéket 14 szandzsákságra osztván, a beglerbég kormánya alá helyezte. Minden hódolt helység török bírást kapott. Ferdinánd gyengének érezvén magát folytatni a harcot, a külföldről pedig már semmi segedelmet sem remélhetvén, 1547-ben sok alkudozás után, végre öt évi békét kötött a portával. Kötelezte magát évenként 30.000 arany forintot fizetni a töröknek. Szulejmán azonban nem várta be e rövid békének a lejáratát. Már 1549-ben újra megkezdte az ellenségeskedést, czélul tűzvén Eger és a felső-magyarországi vármegyék behódítását. E végből az említett évben Musztafa basát utasította, hogy a megrongált szegedi várat tegye jókarba, Szolnokon pedig építsen 5000 lovas befogadására új török várat. Ez a két erősség volt biztosítandó a Tisza vonalát a török csapatok számára. A megriadt felvidéki megyék gyors segítséget kértek a pozsonyi magyar haditanácstól, mely *Salm Miklós* tábornok, *Báthory Endre* kassai és *Nádasdy Tamás* győri főkapitányok vezérletével 1550-ben csapatokat küldött Szolnok megszállására és a török terv ellen egy magyar vár építésére.

Kászon budai basa Szolnok megerősítésében a fegyverszünet megszegését látta. Azonnal jelentést tett a portára, hol 1551-ben különben is nyílt hadüzenetnek tekintették, hogy Ferdinánd Martinuzzinak közreműködésével rábirta *Izabellát* a török fennhatóság alatt álló Erdély, Temesvár és a Délvidék átadására. E részeknek átvételére és a királyi csapatok vezetésére Ferdinánd *Castaldo János* tábornokot küldé, ki az átvételt haladéktalanul foganatosította. *Temesvár*, *Lippa*, *Karánsebes*, *Lugos* és a többi alvidéki várak, uradalmak és hadiszerek átvételére *Báthory Endrét* küldé Martinuzzi. Fedezetül adta melléje *Losonczy István* nógrádi főispánt és *Serédy Györgyöt*, kikhez *Aldana* tábornok spanyol és német csapatai csatlakoztak. Miután a rendek az 1551. évi július 26-án tartott kolozsvári országgyűlésen beleegyeztek az átadásba és Ferdinánd hűségére meg is esküdtek, *Petrovics Péter* temesi főispán pedig kijelenté, hogy hajlandó Munkácsért és a hozzá tartozó uradalmakért átadni Temesvárt és a temesi várakat: misem állt többé annak útjában, hogy az átvétel végrehajtsassék. *Báthory Endre* és *Losonczy István* tehát aug. 3-áig *Dévat*, *Lippát* és *Solymost* vették át, *Serédy György Karánsebest*, *Aldana* pedig 400 spanyollal és egy zászlóalj német landsknechtel aug. 20-ika előtt *Lugost* és *Temesvárt* szállotta meg. *Fráter György* már aug. 19-én jelenté a királynak, hogy az alvidéki véghegyek mind Ferdinánd hatalmában vannak. *Martinuzzi* és *Castaldo* az átvett erősségeket egyelőre *Aldana* tábornokra bízta, a politikai igazgatást pedig *Báthory Endre* vette át, ki ettől fogva Lippán lakott. „Csatlósa leszek annak — mondá *Petrovics Péter*, midőn a várak átadása után *Lippáról* távozott. — a ki ezeket a várakat a szultán hatalma ellen két évig megvédi.”¹

A vár átadása Ferdinándnak

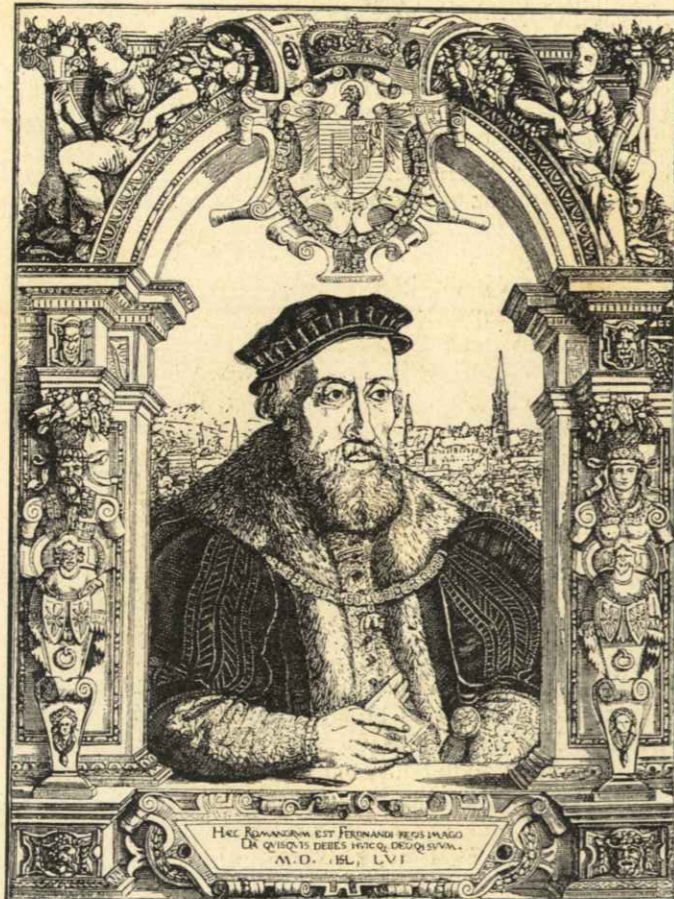
Ezalatt *Fráter György* szüntelen küldte a hódoló követségeket, ajándékokat és a kikötött adót II. Szulejmán szultánnak. Kétszínű viselkedésével leplezni akarta a törökök előtt a Ferdinánddal kötött szövetségét.

Petrovics Péter fájdalmas keserőséggel nézte *Fráter György* eselszövényeit. Minthogy a jelekből azt következtette, hogy a német, mihelyst megfészkelte magát az országban, menten kiforgatja *Izabellát* és János herceget abból a kevésből is, a mit számukra a szultán fenntartott: késedelem nélkül értesítette Szulejmánt a történetekről, kit egyébiránt már *Ali* budai basa is mindenről tájékoztatott. A büszke világhódító, ki Magyarországot hűbéres tartományának tekinté, Erdély és a Délvidék megszállásában a saját területét látta megcsónkítva, miért is utasította *Szokolovics Mehemed* ruméliai beglerbéget, hogy üssön be Erdélybe és a déli végekbe s üzze ki onnan Ferdinánd hadait, az özvegy királynét pedig helyezze vissza jogaiba.

¹ *Czimer*: id. m.6—8. ll.

A török Temesvár ellen nyomul

Szokolovics Mehemed 60.000 főnyi török sereggel indult el a szultán parancsának végrehajtására és aug. 3-án a szerémségi Szlankamennél ütött táborn. *Első feladata volt Temesvár és az alsó részek többi végvárainak visszavétele.* Ekkor derült ki, hogy a magyar kormány és illetőleg a pozsonyi haditanács készületlenül nézi a törökök előnyomulását. Nem volt készletben sem költség, sem hadi felszerelés, sem elegendő katona. Egyedül Fráter György volt az, ki ismervén Temesvár fontos hadászati jelentőségét, a vár megtartására minden lehetőt elkövetett. Mindenekelőtt arra fordította figyelmét, hogy Petrovics Péter távozása után, ki Izabellával és az eljegyzését ünneplő János Zsigmond herczeggel Kassán tartózkodott,

I. Ferdinánd.

tetett róla, hogy fokozott buzgósággal és vagyonának feláldozásával fogja védelmezni az őrizetere bizott erősségeket.¹

Egeket verdeső fantáziával ugyan, de érdekesen rajzolja meg *Dselälzáde Musztafa*, a nagy Szulejmán történetírója, Temesvárnak 1551-ik évi képét.

„A tartomány főhelye és dísz — úgymond — *Temesvár*, mely nagy kerített város és híres vár. Tornyaiak csúcsai az égbe nyúlnak, alapja a Hal csillagzaton nyugszik, hegy nagyságú bástyái és falai az eget érik, magas parkányai a felhőkkel érintkeznek, tornyainak belseje a hadi fegyverek tárháza. Templomaival, magas tornyaival és arany keresztjeivel díszes és bámulatra ragadó rendezett város.

A hitlenek vára és asyluma,
A hitlenség kapujának kulcsa,
A tévelygés forrása, a tizimadás tanyája
Mindegyik zuga a gyehenna mintaképe.
Telve van hitlenséggel és bálványokkal,

A szem mindenütt csak keresztet lát.
Még nem lépett bele müszülmán,
Még nem mutatta neki világát a hit fáklyája.
Lakosai mind ellenségei a hitnek,
Mind a romlottság és gonoszság bányái.“²

¹ Czimer: id. m. 15–16. ll.

² Thury József: Török történetírók, II. k., 261. l. (Török-magyarokori tört. emlékek.)

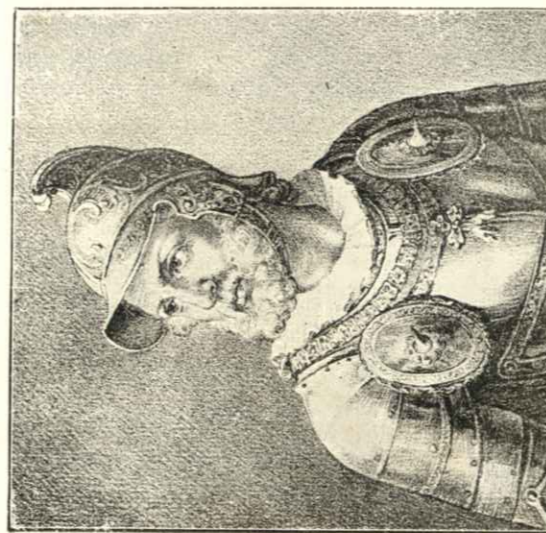
Temes vármegye és Temesvár élére katonai tekintetben kiváló főispán, harcedzett főkapitány állították, ki Temesvárral együtt a többi délvidéki erősségnek is megbízható őre és főparancsnoka legyen. E végből három egyént ajánlott választásra Ferdinánd királynak: Losonczy Istvánt, Székely Lukácsot és Podmaniczky Ráfaelt. A király aug. 14-én felhatalmazta Castaldót, hogy értekezzék Losonczyval és tudja meg véleményét. Losonczy vállalkozott a főispánságra és Castaldo szintén ajánlotta őt. *Erre a király Losonczy Istvánt nevezte ki temesi főispánná, Temesvár és az alsó részek főkapitányává.* Hogy a király választása Losonczyra esett, kétségkívül az a tényező működött közre, hogy a Losonczyak közül már az előző századokban többen viseltek főispáni és más országos méltóságokat s hogy továbbá Losonczynak a szomszéd Arad- és Zaránd vármegyékben gazdag birtokai lévén, föltételez-

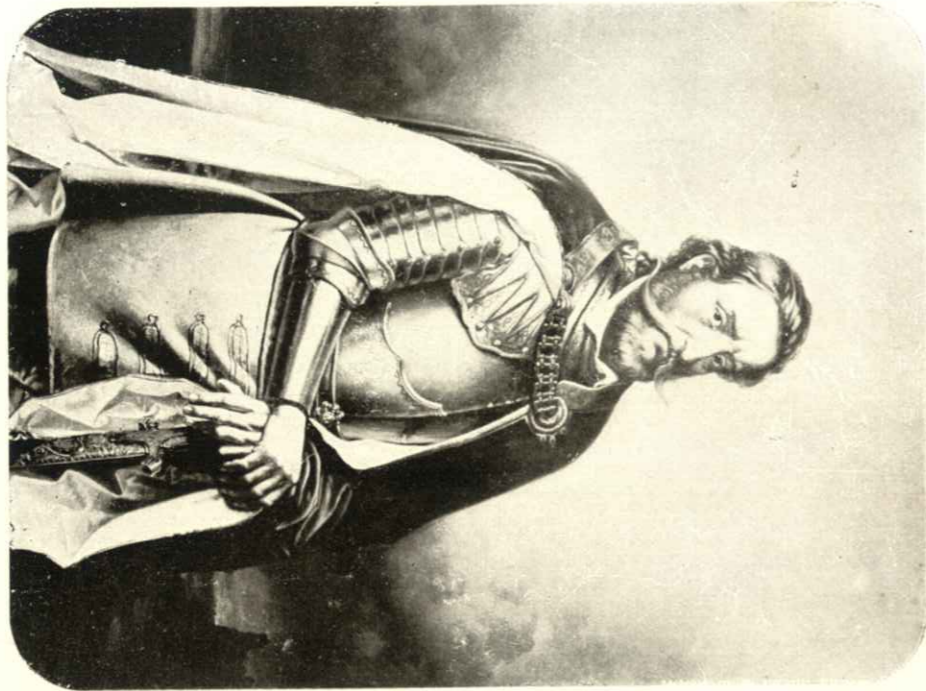
Castaldo. (A „Heldenbuch“-ból.)

Báthory Endre. (Az Orsz. Képtárból.)

Salm Miklós. (A „Heldenbuch“-ból.)

Losonczy István 1551. évi aug. hó második felében foglalta el Temesvárot Losonczy István főispáni székét¹ és a Hunyadiak várpalotájában helyezkedett el.² Társkapitányul Losonczy akarata ellenére, Paksy Jánost nevezte ki Ferdinánd.³ Losonczy rendelkezésére állott ekkor Temesvárott a saját 300 és a Serédy 300 főnyi lovassága, Perényi Gábornak és Báthory Miklósnak nemesi lovassága, továbbá Aldanának 400 spanyol gyalogja és 450 főnyi landsknechtje.

Szept. elején a becsei és becskerekai várak állapotának megvizsgálására küldé ki Losonczy Aldanát. Ez azonban már útközben értesült arról, hogy Mehemed beglerbég Péterváradnál hidat veretett s az összes török haderővel átkelőben van a Dunán. Szept. 5-én gyorsan visszasietett tehát Temesvárra és jelentést tett Losonczynek, hogy a két vár nagyon elhanyagolt állapotban van s hogy a török már közeledik Pétervárad felől. Losonczy másnap sürgősen felhívta a szomszéd vármegyéket, hogy Temesvár megvédésére fegyver alá álljanak s a föld népét is fölfegyverezzék. Castaldót biztosította, hogy Temesvár és az alsó részek védelmében tudja kötelességét és híven fogja azt teljesíteni. Kérte egyszersmind a tábornokot, hogy Erdélyből kellő időben segédsapatokat küldjön. A karánsebesi oláh nemesség kivonta magát Temesvár védelméből, ellenben a Temesvár környékén lakó szerbek engedelmeskedtek Losonczy felhívásának s már szept. 6-án bevonultak Temesvárra, 1000 fővel szaporítván a vár őrségét. Csakhogy erről a készségről elmondható a régi közmondás: „Multiplicasti gentem, sed non magnificasti laetitia.” Fráter György szept. 8-án egyenesen a királyhoz fordult, kérve őt, hogy a délvideki várak megerősítéséről gondoskodjék.

Ferdinánd Temesvár biztosítására meghagyta Castaldónak, hogy a helyőrséget újabb csapatok kirendelésével gyarapítsa. Castaldo Erdélyből Perez Alfonzót 200 huszárral és a szárd Castelluvio Gáspárt, meg a spanyol Rodriguez de Villandrand századosokat 600 főnyi spanyol zászlóaljjal küldé Temesvárra. Báthory Endre szintén Castaldo utasítására szept. 11- és 20-ika között lövegeket, löport, vas- és ólomgolyókat, néhány puskaművest és hosszabb ostromra elegendő élelmiszert szállított Lippáról a temesvári várba. Temesvár összes védőrsége tehát most már 3570 főnyi fegyveresre szaporodott fel.⁴

A tiszai vármegyék fölkelő csapatait utasította Báthory, hogy Lippán gyülekezzenek, maga pedig szept. közepén Temesvárra utazott, hogy Losonczyval a beglerbég elé vezesse csapatait egész a Tiszáig. Azonban már elkéstek. A török szept. 11-én már a bácsmezei Csurognál, Becse átellenében, táborba szállott. Onnan küldé hajóit Títelre, hogy a titeli bég azokból a Tiszán minél előbb hidat veressen. A temesvári hadak különben is elégtelenek lettek volna a török sereg feltartóztatására. Báthory tehát visszament Lippára.

Mehmed akadály nélkül kelhetett át a Tiszán. De előbb Temesvár elővédjeit Becsét, Becskereket és Lippát indult elvenni, hogy e várak kézrekerítésével Temesvár ostromát előkészítse. Becse a beglerbég szöszegése és a magyar őrség hősi védekezése után szeptember 19-én, Becskerek a szerb őrség hűtlensége következtében szeptember 25-én a törökök hatalmába jutott. Horogszeget, Csákot, Kis-Somlyót és Illádiát a Mehmedtől becskerekai béggé kinevezett Malkovics basa kardcsapás nélkül foglalta el. A törökök mindenféle azon ígérettel csábították a szerb lakosságot meghódolásra, hogy a szultántól több szabadságot kapnak, mint a mennyit a magyar földesurak alatt élveztek.

Mehmed beglerbég Becskerekről szept. 26-án Csanád megszállására vonult, melynek nagyobb részben szerbekből álló őrsége még Becse vár ostroma alkalmával küldöttséggel mutatta be neki hódolatát. Útközben Aracs és Galád váracsok önként megadták magukat. Szeptember 28-án a beglerbég már Csanád alatt állott és ott maradt október 5-ig. Az áruzó rác őrségtől elhagyott várat kénytelen volt Nagy Péter várnagy személyes szabadsága fejében átadni a beglerbégnek.

Csanádról a Marosvölgy kulcsának, Lippának és a Maros vonalán fekvő kisebb erősségeknek elfoglalására indult a török tábor. Lippán nem sok dolga

¹ Történ. Tár. 1880. évf. 258. l.

² Kézir. jegyzeteim.

³ Czímer: id. m. 17. l.

⁴ Czímer Károly idézett jeles forrásművében, melyet itt nyomon követünk, részletesen sorolja fel a temesvári várőrség állományát. E szerint volt lovasság: Losonczy 300, Serédy 300, Perez 200, Báthory Miklós 120, Perényi Gábor 100 huszár és 1000 rác lovás. — Gyalogság: Aldana 400 spanyol és 450 landsknecht, Castelluvio s Villandrand 600 spanyol, hajdu 100. Összesen 2020 lovas és 1550 gyalog.

akadt a beglerbégnek. Jöttének hírére ugyanis a városban árúraktárakat tartó raguzai kereskedők és a lippai szerb polgárok — minthogy a Báthory felhívására oda gyülekezett fölkelő nemesség nem volt hajlandó a vár védelmében résztvenni és elszéledt, sőt maga a köszvényes Báthory is Váradra távozott, Gersei Pethő János várparancsnokot pedig a polgárság a vár feladására kényszeríté — gazdag ajándékokat küldöttek Mehmednek s a főbíró által okt. 8-án kegyelemre átadták neki Lippa várát és városát. Solymost azonban nem tudta bevenni.

Október 13-án még az volt a szándéka Mehmednek, hogy seregét téli szállásra Nándorfejérvárra és Szendrőre vezeti. De az árulásaikért a magyar hatóságok bosszújától féltő szerbek könyörögtek neki: ne hagyja őket védtelenül, szállja meg előbb Temesvárt, mely Báthory seregének feloszlása után most sehonnan sem remélhet segítséget és ellentállás nélkül könnyen elfoglalható. Temesvár lakossága retteg a város megostromlásától. A török sereg érkezésének hírére a rácz lakosság lefegyverzi az őrséget; ha pedig ez nem sikerülne, megmutatja az utat a várba. A ráczok ajánlata és kérése döntött. A beglerbég megváltoztatta tervét és elhatározta, hogy mielőtt seregét telelésre bocsátaná, megkísérelje Temesvár kiostromlását. Okt. 14-én indult el Lippáról Temesvár felé.

A törökök visszaverése

Október 16-án 6000 török és szerb lovasnak és gyalogosnak hajnali órákban általános hadi riadóval kellett volna betörnie a városba. A vállalatról értesült Losonczy készen várta a támadást. A külváros házai közé elrejtett spanyol lovaság és gyalogság erős puskatűzzel fogadta a támadókat, Losonczy pedig lovas csapatokkal tört rájuk. A kitörést a vár lövegeinek erős tüze hathatósan támogatta. Alig egy órai küzdelem után a törökök kénytelenek voltak visszavonulni. Okt. 17-én azután maga a beglerbég vonult a vár alá. Felhívta Losonczyt a vár átadására és a szultán nevében magas állást ajánlott fel neki. Losonczy másnap hazafias szellemű levélben utasította vissza a beglerbég felhívását. „*Hazája és a kereszténység dicsőségeért — úgymond — vére ontásával fog harcolni és a meddig él, hűségesen fogja szolgálni a hazát és a kereszténységet.*”

Erre a beglerbég okt. 18-án reggel teljesen körülfárta a várost és megkezdte Temesvár ostromát. A leégetett Nagypalánkban vívóárkokat és lövegtáronyokat hanyatott és a Kispalánkot is megszállotta. Losonczy, Aldana és a hajdúk alvezére Dombay Mihály, nappal és éjjel ki-kitörtek a várból, elriasztották a sánczoktól a török őrséget és munkásokat, sőt néhányszor marhát is hajtottak a török táborból a várba. *Tíz napig tartott Temesvár körülfárása.* Ezalatt a várbeliek kirohanásai napról-napra ismétlődtek. Egyszerre meglepő fordulat következett be. *A beglerbég egész váratlanul október 27-én fölkerekedett táborával és elvonult Temesvár alól.* Az ostrom hirtelen félbenmaradásának az volt az oka, hogy a törökök élelmi készlete már fogytán volt s a beglerbég zsoldos csapatai csak okt. közepéig lévén kötelesek táborozni, zúgolódní kezdtek és a többi csapatok is téli szállásokra kívánczoltak. Az is hatással volt a török fővezér elhatározására, hogy hírül vette, miszerint Báthory Endre a tiszai vármegyék hadaival, Castaldo és Nádasdy Tamás pedig az összevont erdélyi csapatokkal Temesvár fölmentésére készülnek. Jobbnak látta tehát ezúttal felhagyni az ostrommal. Az ostrom alatt 256 lövést tett a török faltörő ágyúiból a vár ellen, a tábori ágyúk lövéseit nem lehetett megszámlálni. A várharczban mintegy 5000 török pusztult el, míg a várórség közül csupán 15 ember esett el.¹

A törökök elvonulása után Losonczy megpróbálkozott még *Beese* és *Beesekerek* visszaszerzésével, de siker nélkül. Decz. 15-én Temesvárra gyűlésbe hívta Temes és a szomszédos vármegyék nemességét, meg a szerb nép főnökeit, hogy velük Temesvár élelemmel való ellátásáról és az erődítményeken ejtett romlások helyreállításáról tanácskozzék. A gyűlés készséggel ajánlotta meg a kért segédelmet és a szerbek is, miután Losonczy őket javaik visszaadásával a király hűségére térítette, kijelentették, hogy a várórségnek szükséges terményeket megadják, a miknek beszállítására kellő fedezettel *Cserepovics Miklóst* rendelték ki. Losonczy decz. 19-én elutazni készült családja látogatására. De arról értesült, hogy távollétében Aldana temesi főispánná akarja magát kineveztetni. Felháborodva kért e tárgyban Castaldótól levélbeli felvilágosítást: vajjon igaz-e, hogy a király Aldanára akarja ruházni a temesi parancsnokságot? Ferdinánd megütközéssel fogadta e jelentést és megbízta Castaldót, hogy bármi áron bírja rá

Losonczy távo-zása

¹ *Czímer*: id. m. 46—57. II.

Losonczyt a maradásra. Castaldo nem bírván Losonczyval megállapodásra jutni, az alkudozások eredményéről 1552 január 8-án gúnyos levélben írta a királynak, hogy Losonczyval nehéz alkudozni. Ő Lugost és Karánsebest is kívánja; talán el nem pirul Lippát is követelni. Azonfelül még személyes szükségleteire 10.000 forintot kér. Erre a király egyenesen megtiltotta Losonczyt is, Aldanának is, hogy a február 22-re hirdetett országgyűlés megnyitása előtt Temesvárról eltávozzanak, mert a vár erősítésére elrendelt munkálatokat Losonczy felügyeletével kell végrehajtani. De időközben megérlelődött Losonczyban régebbi szándéka, hogy terhes és veszélyes állásáról lemond. Lehetséges, hogy Castaldo és Aldana alatomos áskálódásai sietteték e szándék megvalósítását. Miért is, nem várva be semmiféle további intézkedést, január 17-én elhagyta Losonczy Temesvárt s feleségének és családjának látogatására *Csejte* várába utazott.¹

Losonczy távozásával Temesvár helyzete nyomban rosszra fordult. *Kosár Benedek* és *Dely Ferencz* helyettes parancsnokok nem fizették rendesen a külföldi zsoldosok hópénzét. Ennek az lett a következménye, hogy a várórség nemcsak nem tartott katonai fegyelmet, a mihez Losonczy alatt szokva volt, de erőszakosságokra is vetemedett s a lakosságot rabolni kezdte, úgy hogy Temesvár körül tíz mértföldnyi kerületben nem maradt község, melyet ki ne fosztott volna. Castaldo, ki csak néhány héttel előbb (decz. 17-én) gyilkoltatta meg Martinuzzi biborost, hogy a rendtelenségeknek végére járjon és gondosságát a király előtt feltüntesse, könyörögve fordult Ferdinandhoz: térítené vissza Losonczyt főispáni székére, de nevezzen ki melléje alkalmas társparancsnokot is, mert — úgymond — Losonczy inkább használható nyílt csatában, mint várharczban. Kétszínű játék volt ez Castaldo részéről; mert mialatt a királynak Losonczyt ajánlgatta, alattomban Aldanával tárgyalt a temesi főispánság elfogadása iránt. Mikor pedig híre ment, hogy a törökök máris készülnek visszatérni Temesvárra és a tavasszal a szultán személyesen fogja a hadjáratot vezetni, Castaldo menten megragadta az alkalmat, hogy fajrokonát, Aldanát, Temesvár és az Alvidék védelmével ideiglenesen megbizza. Ideiglenes intézkedésének jóváhagyására úgylátszik a királyt is rábírta; mert Ferdinánd utasította Aldanát, hogy Temesvárt és Lippát lássa el élelmiszerekkel és a lippai ágyúöntő műhelyben öntesse újjá a megrepedt várlovegeket.

Aldana tábornok

Temesvár védőműveinek kijavításához azonban, a mit a király szintén többször sürgetett, még márcz. közepén sem fogott hozzá Aldana, sőt a várórség fegyelmet sem tudta fenntartani, mert a huszárok és hajdúk, kik a zsold elmaradása miatt amúgy is elégedetlenek voltak, már arra készültek, hogy a várat elhagyják. Nem is a folyton Lippán tartózkodó Aldanának, hanem a két magyar helyettes várnagynak, *Kosár Benedeknek* és *Dely Ferencznek* kérelmére határozták el magukat a maradásra. Aldana tehát Losonczy távozása óta mitsem tett Temesvár biztosításáért, márcz. végén pedig elutazott Váradra, kijelentvén Castaldónak, hogy addig nem megy Temesvárra, míg az erődítmények kiépítése be nincs fejezve s míg a tábornok még 600 spanyol gyalogost nem küld.

A fenyegető veszélyvel szemben Castaldo április első napjaiban *Diego Velez de Mendoza* kapitányt csapatával Temesvárra rendelte. S csak miután a király a pozsonyi országgyűlésről 2500 aranyat küldött a vár megerősítésére, ment vissza Aldana elhagyott állására és ápr. 14-ig dolgoztatott valamit az erődítményeken. Ekkor azonban beszüntette a munkálatokat, mert irigy felháborodással hallotta, hogy a király Castaldót a gyulai várjavak visszaszerzéseért megdicsérte és élethossziglan 2000 forintot utalványozott neki.²

Ilyen körülmények között volt Temesvár, midőn a török seregek 1552. évi ápr. hóban mindenünnen a magyar hadszínhelyre megindultak. Horom és Krusevác váraknál már márcz. elején kezdtek összehordani török hajók a Dunán építendő hídhoz való faanyagot. Ezenkívül temérdek eleséget halmoztak fel a Duna jobbparti helységeiben. Maga a moldvai oláh vajda 70.000 köböl búzával járult a szultán hadi készületeihez. A márcz. végéig elhúzódott országgyűlésen erősen hangzottak a rendek azt az óhajukat, hogy Temesvárt, az Alvidék védőbástyáját, mindenáron meg kell védeni a törökök ellen. Hálás magasztalásokkal halmozták el Losonczyt és mind a haditanács, mind a bécsi királyi tanácsosok ismét csak Losonczyt óhajtották a temesi főispánságra. Ígérték neki, hogy jól fel fogják

¹ *Czímer*: 75. I., egykorú források idézésével.

² U. o. id. m. 78—79. II.

akadt a beglerbégnek. Jöttének híre ugyanis a városban árúraktárakat tartó raguzai kereskedők és a lippai szerb polgárok — minthogy a Báthory felhívására oda gyülekezett fölkelő nemesség nem volt hajlandó a vár védelmében résztvenni és elszéledt, sőt maga a köszvényes Báthory is Váradra távozott. Gersei Pethő János várparancsnokot pedig a polgárság a vár feladására kényszeríté — gazdag ajándékokat küldöttek Mehmednek s a főbíró által okt. 8-án kegyelemre átadták neki Lippa várát és városát. Solymost azonban nem tudta bevenni.

Október 13-án még az volt a szándéka Mehmednek, hogy seregét téli szállásra Nándorfejérvárra és Szendrőre vezeti. De az árulásaikért a magyar hatóságok bosszújától féltő szerbek könyörögtek neki: ne hagyja őket védtelenül, szállja meg előbb Temesvárt, mely Báthory seregének feloszlása után most sehonnan sem remélhet segítséget és ellentállás nélkül könnyen elfoglalható. Temesvár lakossága retteg a város megostromlásától. A török sereg érkezésének hírére a rácz lakosság lefegyverzi az őrséget; ha pedig ez nem sikerülne, megmutatja az utat a várba. A ráczok ajánlata és kérelme döntött. A beglerbég megváltoztatta tervét és elhatározta, hogy mielőtt seregét teletelésre bocsátaná, megkísérli Temesvár kiostromlását. Okt. 14-én indult el Lippáról Temesvár felé.

A törökök visszaverése

Október 16-án 6000 török és szerb lovasnak és gyalogosnak hajnali órákban általános hadi riadóval kellett volna betörnie a városba. A vállalatról értesült Losonczy készen várta a támadást. A külváros házai közé elrejtett spanyol lovaság és gyalogság erős puskatűzzel fogadta a támadókat, Losonczy pedig lovas csapatokkal tört rájuk. A kitörést a vár lövegeinek erős tüze hathatósan támogatta. Alig egy órai küzdelem után a törökök kénytelenek voltak visszavonulni. Okt. 17-én azután maga a beglerbég vonult a vár alá. Felhívta Losonczyt a vár átadására és a szultán nevében magas állást ajánlott fel neki. Losonczy másnap hazafias szellemű levélben utasította vissza a beglerbég felhívását. *„Hazája és a kereszténység dicsőségeért — úgymond — vére ontásával fog harcolni és a meddig él, hűségesen fogja szolgálni a hazát és a kereszténységet.”*

Erre a beglerbég okt. 18-án reggel teljesen körülrzáta a várost és megkezdte Temesvár ostromát. A leégetett Nagypalánkban vívóárcokat és löveggátonyokat hányatott és a Kispalánkot is megszállotta. Losonczy, Aldana és a hajdúk alvezére *Dombay Mihály*, nappal és éjjel ki-kitörtek a várból, elriasztották a sánczoktól a török őrséget és munkásokat, sőt néhányszor marhát is hajtottak a török táborból a várba. *Tíz napig tartott Temesvár körülrzárása*. Ezalatt a várbeliek kirohanásai napról-napra ismétlődtek. Egyszerre meglepő fordulat következett be. *A beglerbég egész váratlanul október 27-én fölkerelkedett táborával és elvonult Temesvár alól*. Az ostrom hirtelen félbenmaradásának az volt az oka, hogy a törökök élelmi készlete már fogytán volt s a beglerbég zsoldos csapatai csak okt. közepéig lévén kötelesek táborozni, zúgolódni kezdtek és a többi csapatok is téli szállásokra kívánczoltak. Az is hatással volt a török fővezér elhatározására, hogy hírül vette, miszerint Báthory Endre a tiszai vármegyék hadaival, Castaldo és Nádasdy Tamás pedig az összevont erdélyi csapatokkal Temesvár fölmentésére készülnek. Jobbnak látta tehát ezúttal felhagyni az ostrommal. Az ostrom alatt 256 lövést tett a török faltörő ágyúból a vár ellen, a tábori ágyúk lövéseit nem lehetett megszámlálni. A várharczban mintegy 5000 török pusztult el, míg a várórség közül csupán 15 ember esett el.¹

A törökök elvonulása után Losonczy megpróbálkozott még *Becse* és *Becskerek* visszaszerzésével, de siker nélkül. Decz. 15-én Temesvárra gyűlésbe hívta Temes és a szomszédos vármegyék nemességét, meg a szerb nép főnökeit, hogy velük Temesvár élelemmel való ellátásáról és az erődítményeken ejtett romlások helyreállításáról tanácskozzék. A gyűlés készséggel ajánlotta meg a kért segédelmet és a szerbek is, miután Losonczy őket javaik visszaadásával a király hűségére térítették, kijelentették, hogy a várórségnek szükséges terményeket megadják, a miknek beszállítására kellő fedezettel *Cserepovics Miklóst* rendelték ki.

Losonczy távozása

Losonczy decz. 19-én elutazni készült családja látogatására. De arról értesült, hogy távollétében Aldana temesi főispánná akarja magát kineveztetni. Felháborodva kért e tárgyban Castaldótól levélbeli felvilágosítást: vajjon igaz-e, hogy a király Aldanára akarja ruházni a temesi parancsnokságot? Ferdinánd megütkezéssel fogadta e jelentést és megbízta Castaldót, hogy bármi áron bírja rá

¹ *Czímer*; id. m. 46—57. ll.

Losonczyt a maradásra. Castaldo nem bírván Losonczyval megállapodásra jutni, az alkudozások eredményéről 1552 január 8-án gúnyos levélben írta a királynak, hogy Losonczyval nehéz alkudozni. Ő Lugost és Karánsebest is kívánja; talán el nem bírul Lippát is követelni. Azonfelül még személyes szükségleteire 10.000 forintot kér. Erre a király egyenesen megtiltotta Losonczynak is, Aldanának is, hogy a február 22-re hirdett országgyűlés megnyitása előtt Temesvárról eltávozzanak, mert a vár erősítésére elrendelt munkálatokat Losonczy felügyeletével kell végrehajtani. De időközben megérlelődött Losonczyban régebbi szándéka, hogy terhes és veszélyes állásáról lemond. Lehetséges, hogy Castaldo és Aldana alatomos áskálódásai sietteték e szándék megvalósítását. Miért is, nem várva be semmiféle további intézkedést, január 17-én elhagyta Losonczy Temesvárt s feleségének és családjának látogatására *Csejte* várába utazott.¹

Losonczy távozásával Temesvár helyzete nyomban rosszra fordult. *Kosár Benedek* és *Dely Ferencz* helyettes parancsnokok nem fizették rendesen a külföldi zsoldosok hópénzét. Ennek az lett a következménye, hogy a várórség nemcsak nem tartott katonai fegyelmet, a mihez Losonczy alatt szokva volt, de erőszakosságokra is vetemedett s a lakosságot rabolni kezdte, úgy hogy Temesvár körül tíz mértföldnyi kerületben nem maradt község, melyet ki ne fosztott volna. Castaldo, ki csak néhány héttel előbb (decz. 17-én) gyilkoltatta meg Martinuzzi bíborost, hogy a rendtelenségeknek végére járjon és gondosságát a király előtt feltüntesse, könyörögve fordult Ferdinandhoz: térítene vissza Losonczyt főispáni székére, de nevezzen ki melléje alkalmas társparancsnokot is, mert — úgymond — Losonczy inkább használható nyílt csatában, mint várharczban. Kétszínű játék volt ez Castaldo részéről; mert mialatt a királynak Losonczyt ajánlgatta, alattomban Aldanával tárgyalt a temesi főispánság elfogadása iránt. Mikor pedig híre ment, hogy a törökök máris készülnek visszatérni Temesvárra és a tavasszal a szultán személyesen fogja a hadjáratot vezetni, Castaldo menten megragadta az alkalmat, hogy fajrokonát, Aldanát, Temesvár és az Alvidék védelmével ideiglenesen megbízta. Ideiglenes intézkedésének jóváhagyására úgylátszik a királyt is rábírta; mert Ferdinánd utasította Aldanát, hogy Temesvárt és Lippát lássa el élelmiszerekkel és a lippai ágyüöntő műhelyben öntesse újjá a megrepedt várlövegeket.

Aldana tábornok

Temesvár védőműveinek kijavításához azonban, a mit a király szintén többször sürgetett, még márcz. közepén sem fogott hozzá Aldana, sőt a várórség fegyelmét sem tudta fenntartani, mert a huszárok és hajdúk, kik a zsold elmaradása miatt amúgy is elégedetlenek voltak, már arra készültek, hogy a várat elhagyják. Nem is a folyton Lippán tartózkodó Aldanának, hanem a két magyar helyettes várnagynak, *Kosár Benedeknek* és *Dely Ferencznek* kérelmére határozták el magukat a maradásra. Aldana tehát Losonczy távozása óta mitsem tett Temesvár biztosításáért, márcz. végén pedig elutazott Váradra, kijelentvén Castaldónak, hogy addig nem megy Temesvárra, míg az erődítmények kiépítése be nincs fejezve s míg a tábornok még 600 spanyol gyalogost nem küld.

A fenyegető veszélyvel szemben Castaldo április első napjaiban *Diego Velez de Mendoza* kapitányt csapatával Temesvárra rendelte. S csak miután a király a pozsonyi országgyűlésről 2500 aranyat küldött a vár megerősítésére, ment vissza Aldana elhagyott állására és ápr. 14-ig dolgoztatott valamit az erődítményeken. Ekkor azonban beszüntette a munkálatokat, mert irigy felháborodással hallotta, hogy a király Castaldót a gyulai várjavak visszaszerzéseért megdicsérte és élethossziglan 2000 forintot utalványozott neki.²

Ilyen körülmények között volt Temesvár, midőn a török seregek 1552. évi ápr. hóban mindenünne a magyar hadszínhelyre megindultak. Horom és Krusevác váraknál már márcz. elején kezdtek összehordani török hajók a Dunán építendő hídhoz való faanyagot. Ezenkívül temérdek eleséget halmoztak fel a Duna jobbparti helységeiben. Maga a moldvai oláh vajda 70.000 köböl búzával járult a szultán hadi készületeihez. A márcz. végéig elhúzódtott országgyűlésen erősen hangzottak a rendek azt az óhajukat, hogy Temesvárt, az Alvidék védőbástyáját, mindenáron meg kell védeni a törökök ellen. Hálás magasztalásokkal halmozták el Losonczyt és mind a haditanács, mind a bécsi királyi tanácsosok ismét csak Losonczyt óhajtották a temesi főispánságra. Ígérték neki, hogy jól fel fogják

¹ *Czímer*; 75. l., egykorú források idézésével.

² U. o. id. m. 78—79. ll.

szerelni Temesvárt, sőt azzal is kecsegtették, hogy arra az esetre, ha a török megszállás veszélyessé válnék, maga a király, vagy a fia, Miksa főherceg, személyesen fog hadakat vezetni Temesvár fölmentésére.

Losonczy felesége, a híven szerető *Pekry Anna*, hevesen ellenezte férjének visszatérését a veszedelmes temesvári állásra. Maga Losonczy azonképpen aggodalommal fogadta a felajánlott ígéreteket és nem bízott a kormányban, hogy őt erélyesen támogatni fogja. „A ki Temesvárba zárkózik — mondá, — az meghalni megy oda.“ Erre Ferdinánd rákényszerítette Losonczyt a temesi főispánság elfogadására. A büszke főúr, a számos jeles össel dicsekvő Losonczy-család utolsó férfisarja, akkor már fiórközt nem remélvén, családja magvaszakadása esetére két leányának, *Anna* és *Fruzsínának* fiúsításával akarta nevét a kihalástól megmenteni. S minthogy a király kegyét csak úgy remélhette, ha a felség óhaját teljesíteni, végre sok habozás után rászánta magát, hogy a temesi főispánságot újra elfogadja. 1552 márcz. 30-án nevezte ki Ferdinánd temesi főispánná s az alsó részek főkapitányává. Báthory Endre erdélyi vajda lett. Apr. 9-én értesítette Ferdinánd Castaldót is a kinevezéséről, kinek álnok lelke meg nem állhatta, hogy Losonczyt a király előtt ismét meg ne gyanúsítsa, „erőszakoskodónak“ és „fosztogatónak“ bélyegezvé őt.¹

Losonczy visszakerülése Temesvárra

Losonczy Csejte várában családi ügyeit elintéztvén, májusban Temesvárra utazott, hol nagy lelkesedéssel fogadták. Küldöttség ment eléje s hálás örömmel üdvözölte, hogy fontos tisztségét ismét elfogadta. A vár átvételénél megütközve tapasztalta Losonczy, hogy ámbár a király 5000 frtot küldött Aldanának a védőművek helyreállítására, Aldana ez összegből csupán 1200 frtot adott át neki, noha a munkálatok alig voltak megkezdve. A várórség létszámának kimutatása is bótrányos volt. 950 emberről szökött, de a várban valósággal csak 400 lovas volt. Kitént a mustrán az is, hogy Aldana 700 lovas után vette fel a zsoldot, noha még a 400 lovas zsoldját sem fizette pontosan. Mindezt bejelentette Losonczy a királynak, kérve Aldana megfenyítését és az alsó részekből való áthelyezését. Losonczy kérését nem teljesítették Bécsben. Miksa főherceg jún. 9-én csak megintette Aldanát, hogy a temesi főispánnal jobb barátságban éljen és ne avatkozzék katonai hatáskörébe. Aldana ebben is megalázást látott. Elfojtott haraggal várta a megtorlás idejét.

Május végén jött meg Castaldóhoz a szultán fenyegető felhívása, mely Ferdinánd hadainak kiűzését s János Zsigmondnak az ő királyságába visszahelyezését szigorú kötelességgé tette, a mi természetesen nem történt meg.

Eközben a mult évi temesvári kudarc miatt neheztelő szultán Szokolovics Mehemed helyett *Ahmed* basát, második vezírt nevezte ki a Magyarország ellen indítandó hadtest fővezérévé. *Czélul tüzte neki mindenekelőtt Temesvár megvételét.* Ahmed rögtön egybegyűjté seregét és a szultán felhívásával egyidejűleg Szendrőn termett. A törökök Horomnál, Krusevácnál és Péterváradnál áthidalták a Dunát. Ahmed felhasználni óhajtván Mehemednek a mult évi délvidéki harcokban szerzett tapasztalait, a ruméliai hadak vezetését ismét rábízta és Péterváradra küldé, hogy ott a Dunát s Tiszát átlépve, vonuljon be a temesi tartományba. Ahmed pedig jún. 11-ke után Horomnál kelt át a Dunán s Temesvártól délre, két napi menetárvóságban ütött tábor, bevárando a ruméliai sereg érkezését.

Ezt megelőzőleg Losonczy jún. 6-án az aradvármegyei Simándra sietett. Felhívta az ott egybegyűlt megyei rendeket, hogy fegyvert fogjanak és a török támadásával szemben a hadi adó behajtása és jobbágyaiknak a temesvári védőművek munkálataihoz kirendelése által segítsék őt. Lelkes szavai azonban eredménytelenül hangzottak el. Mindenkitől elhagyatva, mégsem csüggedt. Visszatért a becsületére bízott várba s éjjel-nappal fáradozott a vár megerősítésén s hadak gyűjtésén. Minthogy a huszárokból, gyalog hajdúkból és spanyol zsoldosokból csupán 1500 embere volt, jún. 11-én Miksa főhercegtől legalább még annyi embert és löveget kért. Ezt a kérését sem teljesítették Bécsben. Így azután Losonczy, a mennyire lehetett, a félbenmaradt védőműveket a saját erejéből fejeztette be. Különös gondot fordított a város és vár közötti nagyfontosságú *vizitorony* megerősítésére, melynek megtartásától függött a vár sorsa. Többszörös kéréseire és sürgetéseire nagykesőn néhány hazafias főúr is megérkezett és pedig: *Forgách Simon, Batthyány Farkas* temesi alispán, *Bornemissza János, Farkasics*

¹ *Czimer*: id. m. 85. l.

Péter és Horváth János. A temesi és torontáli nemeseken kívül Arad és Zaránd vármegyékből is jöttek nemesek, mint *Sövényházi Ferencz* temesvári várnagy, *Nagy-Horváth Ferencz, Haraszthy Ferencz, Szegvári Dóczy Miklós, Pattantyús Balázs, Kolbász Farkas, Mőga Bálint és János, Abrahámffy Imre, Mőre László és János, Eszékly Mihály, Csombolyi Miklós* és mások. A szerbek közül *Miklós* és *Gergely* vajdák vonultak a várba. Báthory Miklós, Perényi Gábor és Serédy György személyesen nem jelenvén meg, királyi zsoldon szolgáló lovas századaikat a hadnagyok vezették a várba. Az őrségben levő cseh, német és spanyol zsoldos gyalogosok *Castelluvio Gáspár* és *Mendoza Diego* századosok vezénylete alatt álltak. *Temesvár 1552. évi fegyveres őrségének összes számát Czimer Károly 2310 főre becsüli.*¹ Az őrségben mindössze csak 17 nagyobb ágyú volt. Az utolsó pillanatban Castaldo küldött néhány ágyút, löszert, élelmet és az őrség fizetésére mintegy 12.000 frtot.²

Miután a ruméliai hadtest minden akadály nélkül átkelt a Dunán és Tiszán s a becskerek mellette is magához vonva a becskerek—verseczy országúton megérkezett a mezősomlyai török táborba, Ahmed legott készülődni kezdett Temesvár megtámadására. Jún. 24-én, Ker. Szt. János napján, 1500 lovassal kém-szemlére küldé Szokolovics Mehemedet és Kászton becskerek basát Temesvár alá, hogy megtekintsék a vár védőműveit és puhatolódzanak a várórség száma felől.

A törökök újabb támadása

Temesvár várában harcizias felbuzdulással várták a törökök közeledését. Losonczy jún. 25-én fölesketté az őrséget és a polgárokat a vár védelmére. A hozzájuk intézett lelkes beszédben „nagy erős hittel“ fogadta életének s vagyonának feláldozását hazája és a kereszténység javáért. Mikor a hírszerzésre küldött török csapat a vár előtt megjelent, *Perez Alfonzo* és a szerb *Miklós* vajda 400 huszárral és 100 spanyol gyalogossal kirohant a várból s heves harc után visszanyomta a törököket, 20-at elfogott közülök s kivallatta őket a török sereg számbeli erejéről. Mialatt a török hírszerzők és az előhad portyázói a vár alatt kalandoztak és a várbelieket tüntetőleg harcra ingerelték, többször ismétlődtek az ilyen összecsapások, mindig az ellenfél megfutatásával. Csak *Sulyok István* nemes ifjú járt szerencsétlenül, kit az egyik kitörés alkalmával a törökök leszúrtak.

Végre, jún. 28-án, megérkezett Ahmed basa az egész török haderővel. Losonczy be sem várva az ellenség elhelyezkedését, erős kitörést intézett a lemálházó csapatra. Kemény lovasesatában számos törököt leterített, másokat elfogott. Ahmed sem maradt tétlen. A mocsaraktól el nem zárt oldalakon még aznap bekerítette a várat, kelet felől Szokolovics Mehemedet állítván fel a ruméliai hadtesttel, nyugat felől pedig Haszán basát az anatóliai csapatokkal. A janicsárok azonnal megkezdtek a közelítő árkok hányását s a lövegágyúkat készítését, úgy hogy az ostromágyukat még az éjjel beállíthatták a sánczokba.

Az ostrom

Másnap, jún. 29-én, megkezdte Ahmed a vár lövetését. Három lövegállásból ágyúztatott: a Szigetváros vagyis a Kispalánk felől, a vár éjszaki kapujával szemben hányt gátonyokból és a város éjszaki kőfala, vagyis a Hunyadi-bástya ellen. Harminczfontos nagy golyókkal teljes erőfeszítéssel és szünet nélkül lötték a védőműveket. A tüzelést nemcsak a bástyákon mutatkozó őrségre, hanem a vár tornyaira, a város templomaira és nagyobb épületeire is irányozták, úgy hogy rövid idő múlva a város piacán a házak mind romokban heverték, a várerődben pedig a Hunyadi-kastély, a hol Losonczy lakott, nagyobb pusztulást szenvedett.³ Így tartott ez jún. 29-ke óta folyvást, négy napon át. A város és vár ellen szakadatlanul működtek a török lövegek. A Kispalánk felől már júl. 3-án nagy rést nyitottak a faltörő ágyúk. A keleti és éjszaki vonalban épült Hunyadi-bástyafal (mely fölött a mai erdélyi kaszárnya épült) annyira le volt már rombolva, hogy az omladékokon keresztül szinte nyílt út kínálkozott az ellenségnek a betörésre.

Losonczy tehát készült a vár megrohanására. Júl. 2-án egy éjjel kiszöktetett futár által a gyáván viselkedő csehek helyett 200 spanyolt kért Castaldótól, ki

¹ *Lovasság*: Losonczy csapata 500 huszár, Perez Alfonzo csapata 200 huszár, Perényi Gábor csapata Ujszászy Sándor hadnagy alatt 100 huszár, Serédy György csapata 100 huszár, Forgách Simon csapata 60 huszár. — *Gyalogság*: Castelluvio spanyoljai 250 fő, cseh gyalogok 300, német landsknechtek 150, magyar hajdúk 200, városi polgárok 250 fő. — Ezekhez járultak még: Mendoza Diego angol csapata 100 fő és a karánsebesiek 100 fő. Tehát lovasság 960, gyalogság 1350. Összesen 2310 ember. (*Czimer*: id. m. 92—103. ll.)

² U. o. 104. l.

³ *Czimer*: id. m. 107—108. ll.

azonban nem küldte meg a segítséget. Júl. 3-án csakugyan elrendelte Ahmed a rohamot. A török oszlopok rettentő üvöltéssel, dobpergéssel és trombitaharsogással igyekeztek bejutni a várba. A rohamoszlopokat *Musztafa basa* nikápolyi szandzsákbég vezényelte a rések ellen. Négy óra hosszáig tartott a harc. A tűzben levőket pihent csapatok váltották fel, hogy a védők időt ne nyerjenek a pihenésre. Végre a törökök már a vár leomlott falaihoz támogatták létraikat, midőn a veszély tetőpontján Castelluvio a futó spanyolok elé vetette magát s kérésével, halálos fenyegetéseivel, rendíthetetlen lélekjelenlétével új bátorságot öntött beléjük. Öldöklő küzdelem keletkezett most a sánczokon. Losonczy a hajdúkat vezényelte a spanyolok támogatására. Ezek heves rohama döntötte el a harcot. A törökök kiszorultak a sánczokból és a várfalak megmászása nem sikerült nekik. A harcban maga Musztafa is elesett. A derék Castelluvio százados, Losonczy nagy fájdalmára, szintén életét veszté. Mintegy 1500—2000 török holtteste hevert a sánczok alatt. Losonczy csak 150 emberét gyászolta. A védőművek réseit azonnal befalaztatta és a kapuk előtti földműveket helyreállíttatá.

A török alkudozása

Érzékeny vesztesége ellenére Ahmed nem szünt meg a vár lövetésével. Jún. 29-től júl. 6-áig nyolcz napon keresztül romboltatta a védőműveket. Közben a rohamok is megújultak, melyeket azonban a várbeliek mindannyiszor derekasan visszavertek. A júl. 6-iki roham után egyezkedésre hívta fel a basa Losonczyt. Feltételül tűzte: ha a János király által fizetett adót a szultánnak ezentúl is pontosan megküldik, felhagy az ostrommal és elvonul Temesvár alól. Losonczy nem hitt Ahmed őszinteségében és visszautasította a küldöttséget. Rendületlenül ragaszkodott elhatározásához, hogy vagy megvédi a várat, vagy romjai alá temetkezik. Az alkudozások fegyverszünetét felhasználva, szorongatott helyzetében Castaldótól kért ismét segélyhadakat és lőport. Ennek a várba szállításával Aldanát bízta meg Castaldó. Aldana azonban Losonczy iránti gyűlölködésből meg se kísérelte a rendelet végrehajtását, hanem lefoglalta a Temesvárra szánt lőszer szállítmányt Lippa számára, a tartaléksapatból pedig egyetlen embert sem engedett át Losonczyhoz. Az ostrom harmadik hetében Losonczy már látta, hogy senkitől sem várhat semmit s minden reményét csak önmagába kell helyeznie. Amde a vár helyzete ekkor már tarthatatlanná lett. Több jeles tiszt elesett, a zsoldosok hópénzét Losonczynek a sajátjából kellett fizetnie és az élelem s lőszer is fogytán volt.

Még csak férfias lelkű nevében, *Pekry Annában* és *Varkócs Tamás* bihari főispánban, hű barátjában bízott. Leveleket írt hozzájuk és uradalmi tisztartóihoz, hogy családi kincseit és ősi birtokait zálogba vessék, a szerzett pénzen fogadjanak zsoldosokat és juttassák azokat eleséggel és lőszerrel minél előbb a várba. A leveleket megpecsételt végrendeletével együtt írdeákja, *Földvári István*, török ruhában és a szerb nyelv segítségével vitte ki a várból. Sikerült neki átszökni a török táboron és a leveleket kézbesíteni. *Pekry Anna*, ki a temesvári ostrom idején pankotai kastélyában tartózkodott, teljesítette ura kívánságát. Gyűjtött hadakat, elzálogosította birtokait és a pénzt a katonákkal együtt be akarta küldeni a várba, de útközben a csatangoló törökök szétverték a magyar csapatot, mely kénytelen volt nagy veszteséggel visszatérni Lippára.

A júliusi forróság alatt a várat környező Temes, annak mellékágai és a mocsarak annyira lepadtak, hogy az ellenség nagyobb nehézség nélkül átláthatott rajtuk. Ez által a vár sokat veszített védőképességéből. Ahmed tehát most már a *vizitorony* elfoglalására irányozta főtörekvését, hogy a vár és város összeköttetését megszakítsa. A közeli erdőben fát és rózsát vágatott s töltéseket készíttetett a vizeken keresztül, a réstörő ágyúkat pedig a vizitoronnyal szemben állítá fel. A csekély távolságból intézett heves ágyúzás iszonyú rombolást vitt véghez nemcsak a vizitornyon, de a többi védőműveken is. Leghevesebb és legvéresebb volt a törökök júl. 12-ki hajnali rohama, mikor 2000 török ijesztő harci ordítással tört be a kispalánki sánczokba s a meglepett spanyolokat kiűzte onnan. A janicsárok tömör oszlopokban nyomultak a város falaira, a keleti várkapura és a vizitorony védőműveire. Mindkét fél részéről teljes erőfeszítéssel folyt ugyan a küzdelem, az elkeseredett viaskodás, végre mégis Losonczy részére dőlt el.

A sok tüzelés következtében a török táborban lőszerhiány mutatkozott. Ahmed, Haszán anatóliai beglerbég vezetésével 2000 szpahit és janicsárt küldött Szendrőbe és Nándorfejérvárra, hogy onnan lőport és golyókat szállítsanak Temesvárra. A szállítmány megérkeztéig beszüntette a vár töretését és csak a mocsarak töltésin dolgoztatott embereivel. Ezalatt Losonczy is kapott némi pénzbeli

segélyt. Július 18-án Castaldónak egyik embere beszökött a várba és 3500 forint zsoldot hozott.

Ahmed felhasználva a fegyverszünetet, másodsor is alkudozni kezdett Losonczyval. Megízente neki, hogy nyugodtan maradhat Temesvárott, ha a Fráter György által fizetett adót, úgy mint Petrovics Péter tette, ő is pontosan beszolgáltatja a portára. Nagy összeg arannyal, ezüsttel, lovakkal és egyéb ajándékok felajánlásával igyekezett Losonczyt megvesztegetni. De a nagy magyar hős kijelentette, hogy „inkább tízszer meghal, mintsem árulóvá legyen”. Júl. 19-én levelet küldött Miksa főherczegnek barátja, Dóczy Miklós aradmegyei birtokos útján, kinek megírta, hogy a török főserég már 23 nap óta rombolja Temesvár falait „oly roppant nagy ágyugolyókkal, hogy a legöregebb spanyol katonák között vannak néhányan, kik még olyan nagy ágyugolyókat nem láttak, sőt olyanokról még nem is hallottak. Az ellenség, a mire csak képes — úgymond — mindent elkövet, hogy az erősséget hatalmába ejthesse. *Ha életben maradok, mindig híven szolgálom ő felségét és továbbra is felajánlom életemmel együtt szolgálatomat. Ha pedig már eleget éltem, kegyeskedjék fenségednek felséges atyjával együtt legkegyesebb gondoskodása által szolgálatomat az én szegény árvámban és maradékomban megjutalmazni.*”¹

Júl. 20-án reggel nagy erővel folyt ismét az ostrom. Az összerombolt védőművek kijavítása csaknem lehetetlen volt. A törökök tűzagnákat is raktak a falak alá és a naponként megújuló töretéssel jó részben már rommá lótték a bástyákat. *A vizitorony annyira össze volt már rombolva, hogy fala három helyen egész az alapokig összeomlott.* A várban nem volt hely, hol a védők az ágyugolyók elől meghúzhatták volna magokat, úgy hogy az utolsó napokban kénytelenek voltak a pinczékbe rejtőzni, hová a sebesülteket is vitték. Losonczy és tisztársai a tatoi kapu erős, tömör tornya alatt vonták meg magukat.²

A döntő támadás

Legborzasztóbb volt a júl. 24-ki roham a keleti kapu és a vizitorony ellen. A várbeliek életmegvető elszántságukkal még az ellenséget is felülmúlták. Losonczy mindenütt jelen volt. A legveszélyesebb pontokon önfeláldozó példájával lelkesíté harczosait. *Pattantyás Balázs* huszárhadnagy avval tüntette ki magát, hogy az óriás termetű *Kubát* csaszit iszonyú csapással levágta. Huszárjainak erős támadása döntötte el az öt óra hosszáig tartó véres harcot. *Ez a siker — írja Czimer Károly — a XVI. századbéli várharczok egyik legdicsebb epizódja volt, mely örök fényt vet Losonczy és a temesvári hősök nevére.*³

Másnap folytatták a törökök az ágyúzást és a rohamokat. Gyűjtő nyilak és más tüzhajító eszközök segélyével lángba borították a várost, mire azután a janicsárok a vizitorony résein behatoltak a védőművek közé és a *vizitorony romjaira diadalüvöltés között kitűzték a félholdas zászlót.* Losonczy a védők egy részével a „tatoi kapu” át a várba menekült s gyorsan felvonatta maga után a hidat. A künnrekedtek egy része a városba futott, a többit kardélre hányták a törökök. A vár legfontosabb védőbástyája, a *vizitorony*, júl. 25-én Ahmed birtokában volt.

A basa kegyelmős ajánlata

A basa még aznap, most már harmadszor, felajánlotta Losonczynek a békés egyezkedést. *Megesküdött az izlámra, hogy Losonczyt és hozzátartozóit fegyveresen és vagyonomostul békén bocsátja el a várból, a várost pedig újra fölépítteti. Kérte Losonczyt, ne döntse magát és másokat romlásba ellenállásával és ne tegye ki magát a halálnak. A szultán serege ellen a várat és várost úgysem tarthatja meg.*

Azonban Losonczynek ércznel szilárdabb igazi magyar jelleme most is hajtathatlan maradt. Tagadó válaszzsal küldte vissza a vezír követét. Ennek ellenére Ahmed nem intézett újabb ostromot a vár ellen. Biztosra vette, hogy a tovább nem tartható erősséget maguk a bennlevők fogják feladni. Az őrség javarésze már elpusztult, a lőpor és élelem elfogyott, a pinczék telve voltak nehéz sebesültekkel, a még ép katonák pedig a szakadatlan harctól és a vármunkáktól annyira ki voltak már merülve, hogy nem bírták tovább az emberfölötti fáradoalmakat. Júl. 25-én éjjel a családjaikért és vagyonukért aggódó városi polgárok küldöttsége jelent meg Losonczy előtt s égre-földre könyörgött neki: adja fel az erősséget az Ahmedtől felajánlott föltételek mellett. A tiszték közül is többen kijelentették, hogy a kényszerítő szükségnek engedni kell és nem lenne indokolt dolog makacs-sággal ingerelni a basát, ki a szabad fegyveres elvonulást önként ajánlotta fel.

¹ Czimer: id. m. 128. l.

² U. o. 133. l.

³ U. o. 135. l.

Losonczyt meghatotta ugyan honfitársainak esdeklése, de azért rendíthetetlenül ragaszkodott elhatározásához. A pogány ellenségnek — úgymond — nem kell hitelt adni; a törökkel kötött egyesség és a basa oltalomlevele nem fogja őket a felkonczolástól megmenteni. Minthogy azonban a vár védelmében magukat kitűnsem voltak hajlandók folytatni a czéltalan harcot, sőt Losonczynek szemrehányásokat is tettek magatartása miatt, hogy szabad elvonulás mellett sem akarja a még életben levő vitézeit a haza javára megmenteni: Losonczy ezzel a katonai lázadással szemben kedvetlenül bár, de végre is kénytelen volt megadni az engedélyt, hogy a várórség Ahmed basával alkudozásokba bocsátkozzék.

A vár átadása

Még aznap, júl. 26-án, egy magyar és egy spanyol tiszt ment ki Ahmed táborába. A basa elfogadta az elébe terjesztett föltételeket, melyek Temesvárt a törökök hatalma alá adták. Kaftánokkal diszíté föl a küldötteket és beleegyezését adta, hogy az őrség fegyveresen, elvihető podgyászával és kibontott zászlókkal vonulhat el. Kijelenté, hogy kíséretet is ad melléjük, mely őket az esetleges bántalmaztatja oda, a hová akarják. A városi polgárságot megóvja a kirablástól és a kik Temesvárot akarnak maradni, szabadságukban és vagyonukban nem fognak kárt szenvedni. Ahmed e föltételek megtartását esküvel fogadta és esküjének meg erősítésére sajátkezűleg aláírt menedéklevelet küldött Losonczynek.

A várórség kivonulása

Losonczy másnap reggelre, júl. 27-ére, tüzte ki a várból való kivonulást. Úgy rendelkezett, hogy az kora reggel a prajkói (lippai) kapun történjék meg Lippa felé, vagyis a legközelebbi védhető erősségbe, hol katonái, a hozzájuk csatlakozó temesváriakkal és sebesültekkel együtt, menedéket találhatnak. A városi nép podgyászos szekereit előre bocsátá, utánuk következtek a várórség és a sebesültek szekerei. A szekerek mellé két oldalt huszárokat rendelt Losonczy, tartván a törökök hirtáthabban, Batthyány Farkas, temesi alispán vezénylete alatt, ki vitézségével és harczképességével Losonczynek legkitünőbb alvezére volt. Maga Losonczy Forgách Simonnal és Perez Alfonzóval az elővédet alkotó huszárok élén lovagolt. A lovaság után mentek a cseh és német gyalogok és a hajdúk. A spanyol gyalogok a hátvédet alkották.¹

A török esküszegése

A kivonulást megelőzőleg Ahmed tanácsot ült a basáival. Embertelen, alávaló tervben állapodtak meg. Azt határozták, hogy megboszulják Uláma lippai basa hadi népének a magyarok által történt levágatását, mert akkor — mondták — a törököket hasonló szerződés mellett érte a halálos veszedelem.

A pogány lélekhez méltó sötét terv kivételére Ahmed a prajkói kapu előtt tömör sorokba állította fel a janicsárokat és martalóczokat. A sorfalat oly szűkre szorította, hogy a közön alig maradt hely egy szekérnek, vagy két egymás mellett haladó lovasnak. Mikor a menet már elhagyta a kaput és kiért a lippai országútra, Szokolovics Mehemed és Kászon basák odalovagoltak Losonczyhoz és szívesen üdvözölték. Ez és egy eldördült lövés volt a jeladás a támadásra. A két oldalt sorfalat álló török csapatok legott tömörültek és áttörhetetlen gyűrűként vették körül a várórséget. Először a hátvédre vetették magukat és a meglepett spanyolok között irtóztató öldöklést vittek véghez. Ugyanakkor a janicsárok és martalóczok az elül haladó városi nép szekereit rohanták meg és az erős testű ifjakat és szemrevaló leányokat kezdték rabolni, a rokonaikat védő férfiakat legyilkolták, a kik pedig nem védték magukat, azokat összekötözték. Losonczy kedvencz apródját, Tomory Endre nemes ifjút, ki ura mögött annak fegyvereit, arany sisakját és mellvértjét vitte, egy janicsár lerántotta lováról és elragadta. Losonczy visszatekintett s az ocsmány támadásra felbőszülve, a janicsárt levágta. Ekkor már odahallatszott a hátvédnél támadt harczi zaj, a spanyol gyalogok segélykiáltása. Losonczy azonnal megverette a dobokat, megfúvatta a trombitákat és harsány hangon kiáltá katonáinak, hogy védjék magukat. Maga is fegyverhez nyúlt s a mellette lovagló egyik szandzsákbéget törével leszúrta. Életmegvetéssel csapkodott kardjával, hogy élve el ne foghassák, mert tudta, hogy nincs más menekvés a halálnál. Inkább a halált választotta, mint a török raboskodást. Első pillanattól kezdve el volt készülve a törökök hitszegésére; azért nem is öltött magára sem pánczelt, sem sisakot, hogy élve ne kerülhessen a törökök kezébe.

¹ Czimer: id. m. 141—143. II.

Csakhamar halálos csapás érte a fején, baloldalát pedig lándzsával döfték át. Egy szandzsákbégnak adták át rabul. Lovát szintén megsebeztek és magukkal vitték. Perez Alfonzóval a fejét vették és bemutatták a basának. Batthyány Farkas és Forgách Simon egy ideig még bátran harczolt a várórség élén, de a túlnyomó többség a várórség nagyobb részét is fölkonczolta. A kiket le nem terítettek, fogságba hurczoltak.

A halálosan megsebesült és megkötözött Losonczyt Ahmed elé kísérték. Felbőszülve annyi katonájának elvesztése miatt, Ahmed vérszomjas tekintettel fogadta a hős magyar vezért és kutyának nevezte. Ráförmedt: hogyan mert a hatalmas szultán ellen fegyvert fogni és miért nem adta át az erősséget azonnal? A vérszegtéstől elgyengült Losonczy megvetéssel nézte le lovagiatlan ellenfelét és becstelen esküszegőnek nevezte, ki nem tiszteli a katonai erényeket. Kemény szidalmak között tudatta a basával, hogy nem azért adta át a várat, mintha a gaz hitszegők igéretében bízott volna, hanem a város népét akarta megkímélni a lemészárlástól és a török rabságtól. Katonai hírnevét életének mindig elébe helyezte s hogy most már mi történik vele, azzal éppen nem törődik.

Ahmed minden áron élve szerette volna Losonczyt a szultánhoz küldeni, de látván, hogy halálos sebei nem gyógyíthatók és életbenmaradásához nincs remény, a haldoklót csauszai által kivonszoltatta sátrából és lefejeztette. Fejének bőrét lenyúzatta a polyvával és szalmával kitömetvén azt, az elszedett zászlókkal és egyéb győzelmi jelekkel a szultánnak küldé. Koponyacsontját lándzsára szúrva, sátra elé tűzette, testét pedig eltemettette.¹

Losonczy kivégzése

Igy végződött 1552. évi júl. 27-én Temesvár dicső hősenek élete.²

A szintén elfogott Batthyány Farkas temesi alispánnak Ahmed a prajkói kapu küszöbén levágatta karjait és térdben mindkét lábát s napestig hagyta ott kintlődni, míg végre irgalomból fejét vették. Forgách Simon Kászon basa fogságába került, de utóbb egy esztergomi bégért kicserélve, visszanyerte szabadságát. Ugyanez történt Farkasics Péterrel és Miklós szerb vajdával.

A tisztek közül elesett: Sövényházy Ferencz temesvári várnagy, Deli Ferencz helyettes várnagy, Málík főhadnagy, Nagy Gergely, Ujszászi Sándor, Pattantyús Tamás hadnagyok, Gergely szerb vajda, Tomory Endre Losonczy apródja és Sáfrán László királyi mustramester. A Temesvár védelmére hadrakelt megyei nemesek nagyrészt szintén elesetek, közöttük: Horváth Ferencz, Haraszthy Ferencz, Kolbász Farkas, Karánsebesi Nagy Péter, Deli Dömjén és Balázs, Tasy Miklós és László, Mór János és László.

Az életbenmaradt temesvári lakosságot, számosakat még a kivonulás előtt, Ahmed visszakergette a városba, mindenkit a saját házába. Megengedte nekik, hogy jövőben is saját törvényeik szerint élhessenek.

I. Ferdinánd király júl. 20-án Losonczy kérelmét teljesítvén, leányait fiúsította s megerősítette, atyjuknak összes váraiban és uradalmaiban Fruzsínát Losonczynek nevelt fia, Báthory Miklós vette feleségül, Anna pedig 1562-ben Ungnád Kristófhhoz, a későbbi (1578) horvátországi főkapitányhoz ment férjhez.

Ahmed a győzelem fölötti örömeiben tisztjeinek nagy lakomát adott és azután még csaknem aug. hó végéig pihentette seregét Temesvárott, kisebb-nagyobb csapatokat küldvén a délvidéki erősségek behódítására.

VII. Temesvár a török hódoltságban.

Mielőtt Ahmed basa alvezir elvonta táborát Temesvár összelődözött falai alól, teljesítendő a konstantinápolyi diván meghagyását, intézkedéseket tett, hogy a szultán számára behódított délmagyarországi területen török kormányzás állítassék fel és annak központi székhelye Temesvár legyen. Miért is Kászon basát,

¹ Czimer: id. m. 141—147. II.² Losonczy István a Tomaj-nemzetségbeli Dénes nádor ivadéka, ki 1220 körül II. Endrétől kapta Nógrádmegyében Losonczyt. Leszármazói a XIV. századtól kezdve a birtokukról nevezték magukat Losonczyaknak. Losonczy István 1547-ben Nógrád vármegye főispánja volt és mint ilyen küldé őt I. Ferdinánd Báthory András, Nádasdy Tamás és Castaldo János kíséretében Erdélynek a Habsburgok számára való megszerzésére. Őse, I. Losonczy István 1387-ben szörényi, továbbá tót-, horvát és dalmátországi bán volt és kapta vitézi érdemeiért a zarándmegyei Pankota és Dézna várakat. 1390—92-ben a macsói báni tisztet, 1395-ben pedig a temesi főispáni méltóságot viselte. A család tehát már régen otthonos volt Délmagyarországon, midőn II. Losonczy István temesi főispánná kinevezetett. (Turul, I. 16—23. II.; Pesty: Szörényi Bánság és Krassó várm. tört. Századok 1890, 733., 741. II.)

volt becskerekai parancsnokot, Délmagyarország egész területére *beglerbéggé* nevezén ki, átadta neki a fegyverjogon birtokba vett várat, azzal a meghagyással, hogy a megrongált védőműveket és egyéb szükséges épületeket a városi lakosság s a környékbeli nép kényszermunkára hajtásával minél előbb állíttassa helyre és vegye át a kormány vezetését. Káson haladék nélkül megkezdte a munkálatokat, Temesvárt ismét védelmi állapotba helyezte, török csapatokkal rakta meg s gyorsan berendezkedett. A templomokat mecsetekké alakította át, a kerestek helyére a félholdat tűzette ki és a kijavított Hunyadi-várkastélyban ültette föl otthonát, hol ezután 164 évig a temesvári kormányzó basák állandó tanyája volt.

Temesvári
ejálet

A török uralom kezdetével Temesvár a Ruméliába beolvasztott délmagyarországi *ejálet* vagyis helytartóság fővárosa lett. Az *ejálet*ben időközönként hol több, hol kevesebb *szandzsákság* vagyis kerület szerveztetvén, azoknak katonai, adóügyi, közigazgatási, gazdasági és törvénykezési szervei mind Temesvárott összpontosultak a *beglerbég* vagyis a kormányzó basa kezében. A kerületeket a kormányzás átvételénél 1552-ben *Káson* basa és *Halil* bég osztották fel, megállapítván a határt Temesvár és Erdély között. Történetíróink közönségesen *nyolcz* kerületet említenek: a *temesvárit*, *csanádít*, *becskerekít*, *csákovait*, *pancsovait*, *lip-pait*, *moldovait* és *orsovait*. De a török tartományi felosztás általában rendszeretlen volt. Gazdasági vagy adóügyi szempontból a kormányzó basák többször módosították.¹ Evlia Cselebi a XVII. század második felének elején csak *hat* kerületet ismer a temesvári *ejálet*ben: Temesvárt, Lippát, Csanádot, Gyulát, Moravát (Moldova) és Orsovát. De 1658-ban Köprüli vezír *Jenő*, *Sebes* és *Lugos* várakat is meghódítván, ezt a három *szandzsákságot* is az *ejálet*hez kapcsolták.

A temesvári *ejálet*ben 59 *ziámet* és 290 *tímár-birtok* volt. A zsoldos katonákkal (dsebelikkel) szabályszerint 7800 katoná, a basa külön katonaságával együtt pedig összesen 10.000 fegyveres volt állandóan az *ejálet* szolgálatában. A kormányzó *beglerbég* mellé egy *alajbéget*, egy *cseribasát* és egy *jüzbasát* rendeltek ki. A kormányzóság többi főtisztviselői voltak: a *kházine defterdár* (kincstári számvevő), a *defter-ketkhuda* (számvevőségi helyettes), a *tímár-defterdár*, a *csauszok ketkhudája* (ügyvivője), a *csausz-emini* (felügyelő), *defter-emini* (számvevőségi felügyelő) és a *sehír-emini* (városi felügyelő). Volt azután a *hákím-serija* (törvény-széki bíró), a *molla* (főbíró), a *hákím* (várparancsnok), a *tugos* (záslós aga), *azáb-aga*, *besli-aga*, *gönüllü-aga* (önkéntesek agája), *martalóc-aga*, *topesi-aga* (tűzér-aga), *dsebedsi-aga* (vértések agája), *hiszár-aga* (vár-aga), *pandur-aga*. Egyik *hákímja* a *sejkh-ül-islám*, egy másik *hákímja* a *nákib-ül-esráf* török főpapok. A szpáhiknak külön *ketkhudájuk*, a janicsároknak külön *szerdárjuk* volt. Volt azután a vámfelügyelő, magtárfelügyelő, vámszedő, építészeti főnök, és a városi adófelügyelő. A temesvári *ejálet*ben 36.000 keresztény fizetett fejadót s szolgáltattak be élelmi készleteket.²

Azt a nagymérvű pusztulást, mit a törökök ostroma és gyújtogatása Temesvárott előidézett, soha többé ki nem építették az iszlám uralma alatt. A kifosztott és tönkrement szegény keresztény lakosság, különösen annak magyar része igyekezett a be nem hódított vidékekre menekülni. Gazdátlan házaikba az úrrá lett török telepedett be és bízva hatalmának s hódításainak állandóságában, betelepítette csakhamar a családját és rokonságát is. *Néhány évtized alatt az ősi magyar Temesvárból török város lett.* Magyar lakossága évről-évre fogyott.

Minttörök város

A hódoltság első szakában, a XVI. század második felében, vajmi siralmas török város lehetett Temesvár. Magát a várat is, bár régi alakját megtartotta, új erődítményekkel látták el, egészen a török erősségek módjára. A régi várkapukat szintén átalakították és mindegyiket török néven nevezték el, török felírásokat véstek a tetejükbe. Az egész városban nagy változáson ment át minden: a török ízléstelenség hatalmasodott el minden tárgyon. Mindenben tespedés és romlás uralkodott. „A város utcái szűkek, rendetlenek — írja *Berkeszi*, — a házak többnyire alacsonyok, fából, itt-ott téglából valának építve, keleties modorban. Kemény építési anyagból csak kevés épülete volt a városnak. Mindössze is csak az imaház, a nagy puskaporos torony, az ökrös malom és néhány hivatalos épület magaslottak ki az apró házak tömkelegéből. Kövezés a városban még nem volt, sőt a talaj sok helyen még vízzel és mocsarakkal volt borítva.”³

¹ Magyarország a török hódítás korában. II. k., 182. l.

² *Karácson* Imre: Evlia Cselebi magyarországi utazásai, I. k. 8—9. ll.

³ Temesvár kis monográfiája, 15. l.

A *Nagypalánk* külvárosban a helybenmaradt magyarok és újabb jövevényekkel szaporodott törökök, örmények, szerbek, görög és zsidó kereskedők, iparosok és munkás parasztok földből vert, többnyire náddal és gyékényvel fűdött viskói sorakoztak sűrűn egymás mellé. A vár erősítésén, a mecseteken és fürdőkön kívül mitsem épített a török. Mecsetjei is többnyire az azelőtti keresztény templomokból alakultak át. „Ez által — írja Salamon — e vallásos emlékszerű épületek igen káros átalakuláson mentek keresztül, mert a szobrokat kivetették, a szentképeket bemeszelték vagy összerontották.”¹

A *belvárosban* rombadőlt magyar kőházak udvartelkén, rácsos ablakú faépületek keletkeztek, a kanyargós szűk utcák hosszában összevissza kevert ház-csoportok, baromistállók szorultak egymás mellé és a házakból kifolyó tisztátalan víz pocsolóvákká gyülemltet a szemetes utcákon. A házak előtt szatócsboltok, sütőkonyhák, borbélyműhelyek, füstös kávécsarnokok. Az ablakok helyenként sárral betapasztva, téglával, szalmával vagy rongyokkal bedugva. Ilyen arculata volt Temesvárnak a XVI. század második felében.

A XVII. századból *Evliá Cselebi* híres török utazótól van Temesvárról egy Evliá Cselebi leírása körülményes leírásunk. Evliá Cselebi 1660-ban tartózkodott Temesvárott s mindent szemügyre véve, némi költői lendülettel, mit azonban nem veszünk tekintetbe, eképpen ecseteli a várost: „*Temesvár* a Temes folyó mocsarában oly módon áll, mintha teknősbéka feküdnék a vízben; négy lába a négy nagy bástya, a belső vár (várkastély) a feje, teste pedig a vár egész terjedelméhez hasonlít; ötszög alakja van. Sem téglá, sem kő nincs benne, hanem az egész vastag tölgyfából készült erődítmény. Fonott sövénykerítése olyan, mintha vékony, fényes falkerítés lenne. Az ügyes építómester ezt a kerítést vadszőlőből készítette s gipszszel és mészszel bevonva, fehérszínű várat épített. A korhadó czölöpöket negyven éven át egyenként mind kihúzzák s helyükre más fát tesznek, mivel ezek kijavítására hetven falu van rendelve. A fal szélessége ötven láb, némely helyen hatvan láb is van; ha fölötté dsiridet (lovass gerelydobás) játszanak, még akkor sem szűk a hely. Köröskörül mély árok van s három helyen a vár-árookra néző őrszobák vannak; esténként kilenc zenekar játszik s az összes örök „Egy az Isten egy” kiáltással jelet adva öröködnék reggelig; minden éjjel huszonegy aga közül tizenkettő folyton körüljár s a míg Allah akarja, régi szokásuk így van. A várnak lőrései, védelmi tornyocskái nincsenek, de ágyújukja sok van. Összesen kétszáz szép ágyújuk van. E vár hadikészletének és más szükséges tárgyainak, élelmiszereinek és eleségének számát a felséges Isten tudja. Szekereken, gerébvédék mögött, a tűzerek ágyúi teljesen készen állnak, úgy hogy mikor a nap minden ágyúra ráveti fényugarait, az ember szeme elbámul. A bástyák fölött a várat teljes egy óra alatt lehet megkerülni. Mikor minden éjjel mind-egyik aga a várat egy óra alatt megkerülte, az aga katonáinak csausza elkiáltja magát: „Egy éjjeli ór!” s ők lenyugosznak; ekkor másik aga kel föl s katonáival a várat körüljárja. Télen-nyáron egész reggelig így van a szabályuk, más várakban ez a szokás nincs meg. Az okos építómester, a mérnöki tudomány minden tehetségét ráfordította e várra s olyan építkezést végzett, hogy a ki figyelemmel megnézi, igazolja azt, hogy az égi Atlaszon kívül ilyen munkát egy régi építómester sem készített. Röviden mondva: ez a vár nyílt ütközet végett épült, mivel fellegrára egyik oldalon sincs éppen semmi.”

„A várnak *öt kapuja* van; ezek a kapuk fába erősített, boltozatos, kettős, erős, magas és széles vaskapuk. Valamennyi kapu előtt fából készült felvonó hidak vannak. A kapukat minden éjjel bezárják s csigákon a hidakat is felhúzzák és a kapuk elé védelmül teszik. Az első az *Azáb-kapu*, melynek *tárikhja* (emlékverse) a következő:

„A melyik ellenség gonosz szándékkal van e vár iránt,
Érje Allah embereitől a kard és futtassa el.
Hátif-i kudsi (a szentet dicsérő) mondta tárikhját:
Dicséret Alláhnak! a nagy vár elkészült 1052-ben (1642).”

„Ez a kapu a *déli* oldalra nyílik s nagyon erős és nagy kapu; a két kapu között levő tér különféle fegyverekkel van megrakva s a kapuörök éjjel-nappal fegyverben állnak s még ha a basa kívánja, annak sem adják oda a kulcsot.

¹ *Szentkláray*: Száz év Délm. u. tört.

Egy másik *Ázáb-kapu* is van, mely a *keleti* oldalra nyílik. Fölötte egy magas kis épület s ott van a várarkot érintő egyik nagy bástya, rajta pedig a janicsárok egyik osztályának lakása. (A volt vízitorony helyén lehetett.) A *Kakas-kapu* tárikhja:

„Allah! sohase szűnjél meg kegyességeddel
Az elbúsult sziveket megörvendeztetni és új életre kelteni.
Allah embereivel *Hátif* és *Ábidi* mondtak *tárikhot*:
Oh Uram! őrizd meg e várat az ellenség ravaszságától.“

„Ez a nagy, kettős kapu *éjszaki* irányba néz. Fölötte minden oldalra nyíló magas épület van, mely egészen fából készült ugyan, de nagyon művészi épület, úgyannyira, hogy minden jövő-menő és vendég megállapodik annál. Az óratorony is ott van, a mely fölött bádogból egy kakas van. Ha a szél fúj, az csikorogva megmozdul s az időjárás állapotát mutatja. Nagyon művészi munka s erről nevezik *Kakas-kapunak*. A *Vízi-kapu* egyszeres kapu. A *Parti-kapu* is erős.“

„A *várban* négy városnegyed van. *zab-kapu*, *Kakas-kapu*, *Parti-kapu* városnegyedekben 1200 alacsonyabb-magasabb ház van, valamennyi zsindelelyel fedve. A kémények csúcsosak. Különös formában épült, kert és udvar nélkül való szűk házak. E városban a kéményeken kívül kőépítkezés nincs; valamennyi házban kályha van. A *várban* négy dsámi van: *Szulejmán khán dsámija* nagy imahely volt, de nem kőépület. Jelenleg ez a dsámi tele van a muzulmán harcosoknak halomszám álló kétszersültjével. A *Dsimdsime dsámi*. *Seket dsámi*. Négy kolostora, hét elemi iskolája, három fogadója és négy szép fürdője van, melyek közül a *Parti-kapu* és *Vízi-kapu* fürdője a kapun belül vannak. A *várban* 400 bolt van, a csársija díszes, az utczák mind deszkával vannak lerakva, kövezet egyáltalában nincs, de nem is lehetséges. A vár belsején két helyen a *Temes* folyó folyik át vízszűrőkön s az egész lakosság onnan veszi a vizet és azt issza; kút egyáltalában nincs. Minden pocsolyája a *Temes* folyóba ömlik s vele megy el. A *várban* búzamaztárak és kávéházak vannak.“

„*Temesvár* *belső vára* (Hunyadi-várkastély). Ez a külső vár déli szögletében négyszög alakú, kőépítkezésű szép vár, melyet a *Temes-folyó* foly körül s ezért a vár mintegy tiszta földű szigeten fekszik; szilárd, könnyű alakú szép épület s várarkában a *Temes-folyó* folyik. A városra nyíló hármás, szilárd boltozatú vaskapuja van s minden két kapu közt ismét csigás felvonóhidak vannak. A boltozatok téglából épültek. A *belső vár* körületén téglából épített öt szép torony van, melyek igen hegyes, deszkával fedett, zászlós csúcsban végződnek. E *várban* egy széles *palotatér* van. Nem deszkapadlóval, hanem erős cementburkolattal van fedve. Itt a parancsnokon, kethudán, imámon és müezzeineken kívül egyetlen ember nincs. A tornyokban, raktárakban minden tele van kincscsel, hadi felszerelésekkel és készletekkel s más dolog nincs is. Idegen ember még a megtekintésére sem mehet be; ha engedélyt kér a bemenetelre, fegyvereit a kapunál az öröknek átadva, mehet csak be. Kívánatos szép vár ez.“

„*Temesvár* *külvárosa*. Összesen tíz városrészből áll. 1500 alacsonyabb-magasabb, tágas ház van benne, melyek mind deszkakerítésű udvarral bírnak és zsindelelyel fedettek. Minden háznak két *portakapuja* van; egyik a lovasok és szekerek járnak, a másikon a gyalog emberek jönnek-mennek — s ez a *kis-kapu*. A *külvárosban* tíz imahely van: elsőben, a *Kakas-kapun* kívül, a várárok szélén *Gázi Szidi Ahmed pasa* dsámija új imahely; mivel ez a *csársiban* van, azért sok népe és szolgálja van. Ablakai a *mihráb* (oltár) oldalán levén, a várárokban folyó *Temes-folyóra* néznek. Fedett vásárcsarnoka nincs, de mindenféle árúczikk van azért. A *külváros* utczái is mind deszkapadlósok. Ha a városban eső esik, akkor a városban kívül fekvő süppedékes helyen még egy elefánt is elmerül. Különösségei közé tartozik, hogy e városban szűnyog éppen nincs, szintúgy mostanáig ragályos betegség sem mutatkozott. Békességes népe szerény és kérésre hallgató emberekből áll; vidám harcosai, kereskedői és tanult emberei vannak. Lakói többnyire posztóruhások, posztósubájuk kapcsos, nadrágjuk térdét szattyánbőr fedi, fejükön zöld posztókalpagot, lábukon vastag papucsot viselnek. Kedvező egészségi viszonyainál fogva lakói vidám és mértékletes természetűek. Nevezetességei közül a czipókenyér, vajas rétes, mézes rétes, fekete leves, káposzta és töltött tök híresek. Italai közül nevezetesek a meggyvíz és mézvíz. E tartományban bort inni nagy szűgyen; többnyire mézvizet isznak.“

„*Temesvár* *összes nevezetességei*. A környéken levő állatfajok közül a ló, ökör, bivaly, juh és bárány annyi, hogy azok számát Isten tudja. A *ráják* (keresztény török alattvalók), ha öszvért, tevét és szamarat látnak, a tevétől félnek és a szamarhoz menekülnek, az öszvért is ijedezve szemlélik. Méze és vaja világszerte ismeretes. Nagyon gazdag ország ez, melynek hegyein oly különös fajú meggy, eper, szilva és kökény terem, a minő más országban nincs. Mivel azonban ez hideg ország, azért füge, olajbogyó, gránátalma és gyapot itt nincs, de körte sok van.“¹

A keresztény lakosságnak mekkora elnyomorításával járt a török hódoltság, A keresztények elnyomása
A kormányzó beglerbég a legjava termőföldeket, terjedelmes uradalmakat foglalta le magának és keresztény rabszolgákkal, kényuralmi hatalma alatt levő jobbágyokkal munkáltatta meg azokat. Fizetést nem vett ugyan az államkincstártól, de e jövedelmét egy-egy egész vidéke helységeinek adóját és terményeit mutatta ki jövedelméül. A magas polczra csak úgy juthatott a kormányzó basa és csak úgy tarthatta fenn azon magát, ha nagy összegeket fizetett az államnak. Az utána következő kisebb urak már kincstári fizetésben részesültek. Evlia Cselebi írja, hogy a kházine defterdár évi jövedelme 110.000 ákce volt, a kisebb tisztviselőké felment 6—7 ezer és még több ákcséra. Azonkívül joga volt a győzedelmes muzulmánoknak a meghódított fegyvertelen nép összes vagyonához. Zsákmány volt neki a meghódított tartomány minden ingatlan és ingó vagyona. Ha a mohamedán engedett is tulajdonjogot az alávett kereszténynek, azt a keresztény alattvaló mintegy szabadsága és vagyona váltsága gyanánt adóban tartozott megfizetni. Ellenben a mozlim birtokát semmi egyéb nem terhelte, mint terményeinek a tizede; de ezt is olybá vették, mint jótékony célú adományt. Azt a rengeteg költséget, a mibe a török hivatalnokok és a katonaság kerültek, mind a keresztény népen hajtották be. Tizedet kellett fizetniük mindennemű gabonából, mezei és kerti veteményből, minő a kender, len, káposzta, gyümölcs, must, vörös- és fokhagyma, továbbá a tenyésztett állatoktól, méhkasoktól, birkáktól, bárányoktól, sertésektől. Csak a lovaktól és a szarvasmarhától nem vettek tizedet. Azután volt még a földadó, fejadó, házadó és az iszpendzse, vagyis keresztadó, a harács és a rendkívüli adó, melyet azonban évenként rendszeren beszedtek.

A török tisztviselők zsarolásainak, csalásainak, lopásainak, erőszakos foglalásainak se szeri, se száma. Ennek egyik főoka volt, hogy a tisztviselőket, különösen az előkelő állásban levőket, igen gyakran áthelyezték máshová és mindegyik igyekezett megszédni magát, míg az abrakos jászol mellett állott. A megvesztegetés napirenden volt, még a temesvári basa közvetlen környezetében is.² *Teleki Mihály* 1709-ben Rákóczi fejedelem követségében Temesvárott járván, többi között említi jelentésében, hogy német katonatisztek fegyvereket csempésznek a temesvári pasalikon át Heister erdélyi hadai számára, noha a basa jó barátságot tart fenn Rákóczival s noha szigorú a parancs, „hogy németek erre a török földre jönni ne merészellenek semmiképpen, mert a fényes porta meg nem engedi“.³ De bizony jöttek-mentek a németek a temesvári pasalikban. A kisebb basák, agák és tihaják nem akarták az ilyesmit észrevenni, mert a németek csillogó arannyal csiklandoztatták meg kapzsóságukat.

A hivatalokat adták-vették a törökök. Ebből az üzletből a nagyvezír roppant jövedelmet húzott. A bégek, kik közül némelyek tetemes összegeken vásárolták helyüket, mintegy kényszerítve látták magukat, hogy minél nagyobb jövedelmeket vegyenek be a számukra kijelölt birtokokból.⁴

A kormányzó basa hatalmas úr volt ugyan Temesvárott és sok szandzsák volt alája rendelve, de önálló végrehajtó hatalommal még sem bírt; oldalánál a *diván* állott, melynek beleegyezése nélkül semmiféle fontos ügyet el nem intézhetett. A tartományi divánt alkotta a basa, mint elnök, a defterdár, a kádi, a janicsárok parancsnoka, a hűbéres szpáhik tisztjei, a gyalogság és lovasság főtisztjei. A basa véleményező vagy indítványozó szavazattal bírt, mely csak akkor volt érvényes, ha a diván is beleegyezett. A janicsároknak meg volt az a kiváltságuk, hogy a diván végzése ellen óvást tehetek és felmondhatták az engedelmességet a basá-

¹ *Karácson* Imre: Evlia Cselebi magyarországi utazásai, I. k., 9—14. ll.

² *Salamon*: Magyarország a török hódítás korában.

³ *Teleki Mihály* jelentése temesvári követségéről 1709. apr. 17. Gr. Teleki László hosszúfalvi levéltárából. *Márki* Sándor szives közlése.

⁴ *Salamon*: Magyarország a tör. h. korában, 226. l.

nak. A várkapuk kulcsa is a janicsárok őrizetében volt. Azért a janicsár lázadások nem tartoztak éppen a ritkaságok közé a török kormányzásban.

A temesvári magyar keresztények a török uralom alatt, úgy mint másutt, külön városi községet alkottak, melynek feje a bíró volt. Ez természetesen csak látszat szerinti autonómia volt, mely a török hatóságok előtt semmi érvényvel sem bírt ugyan, de a kevés magyarság belügyeinek rendbentartására nagyon hasznos volt s a mellett a magyarok közszellemét s bizalmas egyetértését is ápolta. A török nem ellenezte, hanem egészen magánügynek tekintette a hódoltságban fennmaradt ezt a községi szervezkedést.

Társadalmi összevegyülésről szó sem lehetett. Töröknek kereszténnyel való összeházasodása ki volt zárva. Török csak pénzen vásárolhatta a magyar nőt az emberpiacra, vagy zsákmányul rabolta s orozva lopta. De akkor sem volt az neki felesége, hanem csak rabszolgája. Tisztességes keresztény nő később volt meghalni, mint török kézre jutni. Ha egy férjtelen keresztény nő almát fogadott el a töröktől s ez be tudta azt bizonyítani, a török bíró odaitélte neki.¹ Az egyszer eltulajdonított s ismét a keresztényekhez szökött nőt barbár szívtelenséggel lakoltatta a török. Eppen *Temesvárott* történt, hogy egy ilyen szerencsétlen magyar nőt, ki török urától elpártolt és magyar nemzeti ruhába öltözött, török ura erőszakkal ismét hatalmába kerítette, megkínóztatta, azután zsákba varratta és a Temesbe fullasztotta.²

A hadakozásban vagy rablásban elfogott keresztény férfiak, nők és gyermekek sorsa egyaránt siralmas volt. A foglyok nagy részét Konstantinápolyba vitték. Olyan foglyokat, kikről föltehető volt, hogy övéik jó pénzen kiváltják, a basák többnyire a maguk számára foglaltak le. A temesvári vár kazamatái többnyire tömve voltak ilyen előkelőbb állású magyar foglyokkal. A temesvári múzeum és a városi könyvtár egy törökkori rajtot őriz a többi fogoly magyarok között sínylődött Wathay Ferencztől, melyet az a tömlőz ablakából rajzolt a belső várról és melyet mellékletként bemutatunk.

Vallási élet

A keresztény lakosság vallását nem nyomta ugyan el a török, de a templomokat elvette. Legnagyobb pusztulás érte a török hódoltságban a róm. kath. egyházat. *Ugody Ferencz* csanádi püspök, a kinek idejében a csanádi egyházmegye török uralom alá került, végképpen elhagyta megyéjét. Utóda 1559-ben *Paulini Péter*, néhány havi főpásztorokodása alatt igen keveset tehetett a kath. lakosság érdekében. A következő évben *Kolozsváry Pál* lett a püspök, a ki székét a Maroson túlra, a törökmentes vidékre tette át. A török uralom egész korszaka alatt a csanádi püspökség csak névleg szerepelt. Hogy a török hódoltságban nem halt ki egészen Temesvárott és környékén a kath. hit, az csupán az *apostoli szentszéknek* s a szomorú körülmények között is feladatukat hősiességel és önmegtagadással teljesítő *szerzeteseknek*, jelesül a ferenczrendieknek és a jezsuitáknak köszönhető. A római pápák örködték azon, hogy a hódoltságbeli magyarok között végképpen meg ne fogyatkozzék a hit világossága. Rómából küldtek papokat s megbízták az Orsován, Krassón, Hátszezen és Szegeden élő francziskánusokat, hogy látogassák meg a délvidéki magyarokat és vegyék őket lelkipásztori gondoskodásuk alá. *Raguzai Boldizsár* ferenczrendi volt az első, ki a szentszék küldetéséből mindjárt a hódoltság kezdetén, mint apostoli misszionárius, meglátogatta az elhagyatott délvidéki katolikusokat.

A pápák ezen gondoskodásában találjuk forrását a keresztény hívek reményének és bizalmának Róma iránt, midőn lelki szükségleteik kielégítése végett egyenesen az apostoli székhez fordulnak kérelmükkel. Így tett a temesvári kath. magyar polgárság 1582-ben, midőn a pápától küldött papjuk elhalálozása után a következő levelet intézik XIII. Gergelyhez:

„Beatissime Pater! Post humilem pedum osculationem Tuae Sanctitatis salutem et pacem in Domino Jesu!”

„Mi keresztények, kyc itt *Temesvárat* lakunk és egy zivvel adunk Hálát az Istennek Te Szencségedért. — — — Szencségedtől igen jó néven vettük, hogy Te Szencséged minket meglátogattál a Te Tanitoddal és Apostoloddal, és igen nagy jó kedvel vettük ő tüle ys. De myniben volt minékünk örömmünk az ő vételében, annival inkább volt minékünk bánatunkra az ő halála; mert ha az Úr Isten ötet ki nem viszi vala e világból, ő minékünk mint keresztényeknek nagy sok ígéretekét és fogadásokat tett vala, hogy Te Szencségedtől ki lett volna mind

¹ *Salamon*: Magyarország a tör. h. korában 230—266. II.

² *Dzsáfer* temesvári basa krónikája. (Magyarra fordította *Repiczky*.) Kézirat a M. Tudom. Akadémia könyvtárában. *Salamon* is hivatkozik rá. (Id. m. 265. l.)

minékünk és mind a segény keresztényeknek elő menetére és üdvösségére, hogy egy *Scolát* vagy egy *lanuságnak helyét* csináltatna Te Szencséged költségeddel; mivel hogy a gyermekeink tanulnának és valami gyökeret verhetnének, hogy a sok lutherségnek és tévelygéseknek vége lehetne és kitisztítója, hogy Istennek segítségével oly nevedekne közülök, ki papi Méltóságot vinne és a juhokat táplálná. Mert ha papok volnának itt a tartományban, netalántán még se áradott volna el annyira a hitetlenség. De mind itt közülünk csak három Pap vagyon: az egyik, ki köztünk vagyon, azt is Dobronikyt híják, Fr. Dominicusnak, de az is nem tud magyarul predicálni, mind az által még is egynehány gyermeket tanít. Mert igen szegény nép vagyon köztünk; az idegen Fejedelmek igen meg szegényítik és meg nyomorítják a földet. Azért nem lakhatnak az gyermekek, mert sem Tanítójok nincs, nem fizethetnek az ő Tanítójoknak, sem ételek, sem italok, sem ruházatok nincsen, kivel az Attya vagy Anyja ruházhatná. Azért nem tanulhatnak, hanem Szencségedtől kérven segítséget, és ezt, a mit kérünk Szencségedtől hiszük is, hogy megadod, mint jó lelki Pásztor az ő juhainak. Ezt is tudtára adjuk Szencségednek, hogy jönnek ide mi közünkben oly hitetők az ő rendek szerént, kik a szegény községet igen meg háborítják az ő tévelgő Tudományával. Kiért kérjük Szencségedet, hogy a mi nyelvünkön is küldjen Szencséged Tanítót, ki állhasson ellenek az ő hamis Tudományoknak. Egyebet nem kérvén Szencségedtől, mi minnyájan hanyat homlok könyörögvén és lábaidhoz esvén, imádunk Istent éretted. Kelt ez Levél *Temesvárat* Bőjtmás Havának (márczius) 8. napján Anno Domini 1582. — En *Hertzeg István* Temesvári Fő Bíró irtam egész Keresztényeknek akarajokból és kívánságokból. — Ego *Petrus Hegez* Ungarus peto a sua Beat. ut supra. — Ego *Simon Mihály* Fia az egész Varasnak nevében írok. — Ego *Martinus* Filius *Gaspar* Ungarus nomine meo et totius populi Catholici me subscribo. — Ego *Thomas Borcovius* nomine Universitatis et meo subscribo superioribus manu propria. — Ego *Petrus Balom* Ungarus nomine omnium Catholicae Fidei Professoribus et meo subscribo. En *Zabo Tamás* Magyar egyenlő akarathól írom. — Beatissimo Patri ac Domino Nostro Divina Providentia Papae Gregorio XIII. (L. S.) [Temesvár városa peesétje.]¹

VIII. Orbán pápa 1625-ben *Regjics Albert* ferenczrendi szerzetest és szendrői Ferenczrendiek püspököt nevezte ki apostoli vikáriussá a Bácskától Temesvárig terjedő vidék részére.² 1643-ban *Honcarpi Jakab* himériai cz. püspök volt apostoli helynök a Délmagyarországon lakó kath. hívek közt.³ Zongor Zsigmond csanádi püspök (1644—1648), minthogy a török uralom alatt ő sem tartózkodott a megyéjében, a szegedi alsóvárosi ferenczrendiek gárdiánját nevezte ki általános püspöki helynöké. Ugyanezt tették Zongor utódai is, úgy hogy ezentúl már nem Róma, hanem maguk az egyházmegyén kívül tartózkodó csanádi püspökök gondoskodtak a hódoltsági kath. hívek lelkipásztorairól, kik valamennyien mint meghatalmazott *püspöki vikáriusok* jártak el, olykor a temesvári basák engedélyével, olykor pedig titkon és álruhában a temesvári és délvidéki katolikusok lelki vigasztalására. Ilyenek voltak a következő szegedi magyar francziskánus házfőnökök: *Hevesi Péter* 1645, *Jászberényi Gáspár* 1647, *Komáromi Atanáz* 1650, *Kolozsvári Bertalan* 1650—1654, *Nándorfejérvári Bertalan* 1656, ismét *Kolozsvári Bertalan* 1659, *Ladányi Márton* 1660, *Szvetkovics Tamás* 1661, *Mikó Pál* 1662, *Várkonyi Ferencz* 1663, *Jász Lőrincz* 1665, *Bagi Mihály* 1667, *Kulesár György* 1668, *Szegedi János* 1669, ismét *Kolozsvári Bertalan* 1671, *Erdősi Ferencz* 1672, ismét *Kulesár György* 1673, *Baróti Miklós* 1674, *Szegedi Ferencz* 1675, *Constantini Lukács* 1676, *Kecskeméti Gellért* 1677, *Várkonyi Ferencz* 1678, *Fülöp András* 1679, ismét *Constantini Lukács* 1681, *Hajdu Ineze* 1682, ismét *Fülöp András* 1684, *Nagy János* 1685, *Szelei Kornél* 1688, ismét *Fülöp András* 1689, ismét *Nagy János* 1690, *Szera György* 1692, újra *Fülöp András* 1693, *Somodi Bernardin* 1694, *Keleti Dénes* 1698—1700, *Cseto Bonaventura* 1700, ismét *Szera György* 1701, *Hetényi Albert* 1702, *Szalkai Kristóf* 1703, újra *Hajdu Imre* 1704, *Molnár Joákim* 1708, *Gellei Ráfael* 1710, *Ludasi Jeromos* 1711, *Jávorszky Mihály* 1713, *Debrődi Benedek* 1714 és *Nagy Miklós* 1716.⁴

A ferenczrendieken kívül a *jezsuiták* teljesítettek még szolgálatot Temesvárott és a csanádi egyházmegye más vidékein a törökök bennlakása idején. Temesvárott már 1613-ban fennállott egy jezsuita misszionárius telep, mert Bethlen Gábor fejedelem innen vitt magával Erdélybe két jezsuitát, *Vásárhelyi Gergelyt* és *Szini Istvánt*, kiknek Gyulafejérváron templomot és házat építtetett. Temesvárott *Gorián*

Jezsuiták

¹ A XVI. századbéli nagyon értékes magyar levelet 1841. márcz. 5-én *Fábry Ignác*, akkoriban csanádi olvasókanonok, később kassai püspök másolta le Rómában a csanádi káptalan levéltára számára. Először hozta nyilvánosságra *Preyer János* 1853-ban kiadott „Monographie der k. Freistadt Temesvár” cz. művében. Nyelvtörténeti szempontból kár, hogy a másolat nem készült korhű paleográfiai pontossággal s hogy *Fábry* nem vett Temesvár akkori városi peesét-jéről is másolatot. A névalírások az eredeti levélen valószínűleg csak keresztrel vannak jelölve, a szövegüket pedig, különösen a latint, a szövegben megnevezett frater Dominicus Dobronics írhatta.

² *Borovszky*: Csanád várm. tört., 225. l.

³ *Öltványi*: A csanádi püsp. történ. 128. l.

⁴ *Borovszky*: id. h. 437. l.

Temesváriak levele a pápához

Gáspár atya maradt vissza és öt éven át egyedül volt, a temesvári keresztények alamizsnájából tartotta fenn magát. Ekkor érkezett melléje társul Hugolinus (Thulugli) Jakab atya, ki a Temesvárott üzérkedő raguzai kereskedők közbenjárására engedélyt kapott a kormányzó basától, hogy Temesvárott templomot (talán kápolnát) építhessen kath. istenisztelet tartására. Ugyanő készpénzen visszavásárolt a törököktől lefoglalva tartott más négy szentélyt is és 300-nál több magyart térített vissza Kálvin és Mohammed hitéről.¹ 1618-ban Tugelinus Jakab jezsuita atya lelkészkedett a temesvári magyar és illír katolikusok körében. Felpanaszolja, hogy az elnyomorodott nép között senki sem akarja a lelkipásztori teendőket végezni, sem világi, sem szerzetes pap, mert nincs miből megélniök. Meddig tartották fenn magukat a temesvári jezsuiták, nem tudni. Valószínű azonban, hogy a XVII. század harmadik évtizedénél tovább nem maradtak, mert 1643-ban már a szegedi gárdiánok, mint apostoli vikáriusok, gondoskodtak a hódoltsági hívek lelki ellátásáról.

A gör. k. n. e. szerb felekezet egyháza, úgylátszik, a behódolás egész korszaka alatt sértetlenül fennállott. A Temesvár elését követő első félszázadból nem ismerjük ugyan a temesvári szerb egyházi viszonyokat, de kétségtelen, hogy a Délmagyarországon települt szerbek már a Hunyadiak, Brankovicsok, Jaksicsok korában, sőt már előbb is bírtak itt valamelyes egyházi szervezettel azon papok vezetése alatt, a kik híveikkel együtt vándoroltak hazánkba a Balkánról. Hatvan évvel Temesvárnak a törökök által elfoglalása után, már önálló szerb püspökséget találunk e városban. 1608—1613-ban Neophitus volt a temesvári szerb püspök.² A XVII. század közepén József metropolita kormányozta a temesvári püspökséget, de 1655-ben visszavonult a partosi monostorba.³ Következtek utána: Mihály 1686—1687-ben,⁴ Baziliusz 1688-ban,⁵ Diakovics Izaiás 1694-ben⁶ és Vladiszávyevics Ioannitus 1716-ban. Ez a vladika érdemes szolgálatokat tett Savoyai Jenő hercegnek Temesvár visszavétele alkalmával, miért is érdemei elismerésül III. Károly király 1722-ben valóságos temesvári püspökké nevezte ki.⁷

Luther tanát Délmagyarország területén tudvalevőleg Perényi Péter és Petrovics Péter temesi főispánok vették be legelsőeknek. Utóduk, Török Bálint, szintén buzgó terjesztője volt a protestantizmus eszméinek. Temesvárott a XVI. század derekán már szilárd talajra helyezkedett a temesi főuraktól támogatott reformáció. Lippai Kristóf egy Gergely nevű hitszónokkal Petrovics pártfogása mellett még 1548 előtt számos követőket szerzett itt a protestáns hitnek. Temesvárott protestáns iskolát is nyitottak, melynek 1550 táján Szegedi Kis István volt az igazgatója, „mely iskola leghíresebb volt akkor az egész részen”.⁸ Losonczy István, temesi főispán, 1551-ben elűzte Temesvárról Gergelyt és Szegedit, miért is a délvidéki protestánsok Temesvárnak a következő évben történt elérével már csak Erdélyből nyerték hitbeli ápolásukat. 1570-ben Kárádi Pál az unitárius felekezetnek készített fészket Temesvárott, hol mintegy 10 évig működött az ozmánok türése mellett. 1582-ben újra elszaporodhatott a protestantizmus Temesvárott; mert a város kath. hívei fentemlített kérvényükben „az sok lutherségek” miatt tettek panaszt a pápánál. A portának Erdélyhez való véduróságából származó háborúk alatt, melyeket Rudolf császár hadvezérei Délmagyarország területén küzdöttek végig, nagyon kipusztult a magyar lakosság. A bécsi, nikolsburgi és linezi békekötések után a protestánsoknak is teljesen nyomuk veszett Temesvárott és vidékén.⁹

A zsidók épp úgy meghúzódtak Temesvárott a török uralom alatt, mint másutt Magyarországon a földesurak jószágain. Hogy a hódoltság korszaka alatt zsidó lakosság is volt Temesvárott, bizonyítja az 1716-ki török kapituláció 7-ik pontja, melyben Savoyai Jenő herceg a Temesvárott lakó zsidóság szabad elvonulását biztosította. A vár átadásakor 12 török- vagy spanyol-zsidó család volt Temesvárott. De ennél sokkal régebbi temesvári zsidó-telepnek fennállásáról tanúskodik a temesvári zsidó temetőben talált sírkő, mely felírása szerint a Szalonikiból származott és 1636-ban Temesvárott elhalt Asriel vagy Assael hamvait őrzi.

¹ Lányi: Magyar egyháztört. II. 342. l. és Magyar klérus érdemei II., 13. l.

² Aláírása egy 1609-iki okiraton.

³ A szt.-györgyi szerb zárdában őrzött egykorú szertartási könyv bejegyzése.

⁴ Stojánovics: Sztári szrpszki zapiszi, I. 443. l.

⁵ U. o. 475. l.

⁶ Lyetopisz 1904. évf. 223—224. II.

⁷ Preyer: Gesch. der k. Freistadt Temesvár, 56. l.

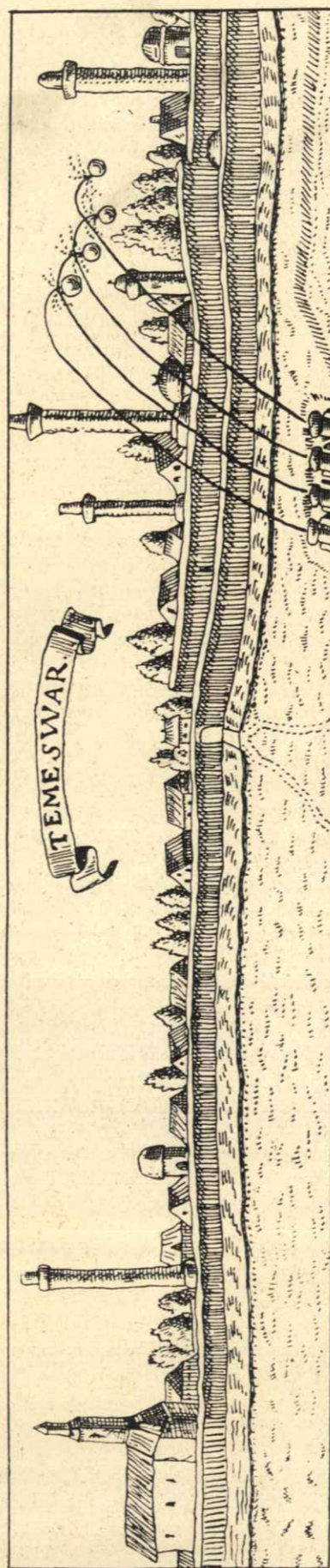
⁸ Protest. népiskolai közl., 1866. III. f.

⁹ Kernuch K. Adolf: A bánati ágost. hitv. evang. esperesség monográfiája.

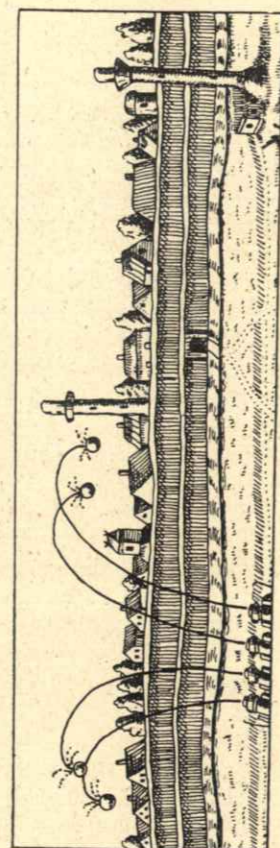
Gör.-kel. szerb
egyház

A reformáció
terjedése

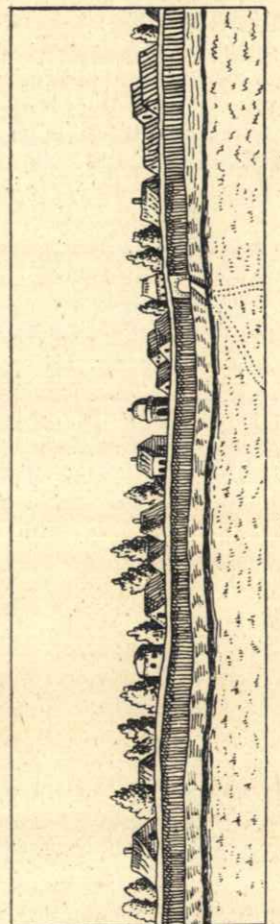
A zsidók

Temesvár. Belváros.

Nagypalánk.

Kispalánk.

Visszafoglalási kísérlet

Temesvárt kiragadni a törökök kezéből főlörekvése, legélénkebb vágya volt a magyar nemzeti pártnak és a Habsburg uralkodóknak egyaránt. Azonban Losonczy halála óta negyvenégy esztendő mult el anélkül, hogy kedvező alkalom és lehetőség kínálkozott volna a fontos vár felszabadítására. Erre már csak akkor lehetett gondolni, midőn a királyi hadak sikerei és a délvidéki török várparancsnokok kudarczai jóval alább szállították a porta elbizakodottságát. *Báthory Zsigmond* erdélyi fejedelem ekkor azután elérkezettnek látta az időt, a török igát lerázni legalább a saját fejedelemségéről. 1595 jún. 28-án véd- és dacszövetséget kötött Rudolf királyal a magyarországi ozmán hatalom megtörésére. E szövetség értelmében Erdély a Szapolyai János néhai magyar király által bírt kiterjedésben, tehát a Tisza balpartjától kezdve, nagyfejedelemséggé nyilvánítván és a magyar koronához csatoltatván, *Báthory* minden gondját most arra fordította, hogy fejedelemsége biztosítására a neki átengedett terület fontosabb erősségeit, melyek közé a Tisza—Erdély-közén első sorban *Temesvár* tartozott, a törököktől visszavegye. A hadvezetést kipróbált vezérére, *Borbély Györgyre* bízta, ki *Boksánt*, *Versezet*, *Facsád*ot, *Solymost*, *Világost*, *Csanád*ot, *Nagylakot*, *Pankotát*, *Eperjest* (*Lippa* és *Facsád* között), *Aradot* és *Lippát* bátor előnyomulással még az 1595-ik év folyamán sorra elfoglalván, a következő 1596-ik év tavaszán *Temesvár* megostromlására indult és a várat június 10-én bekerítette.

Az ostromhoz maga *Báthory Zsigmond* fejedelem is táborba szállott és a fővezényletet személyesen intézte. Ostromseregét három hadtestre osztá. Az első *Kornis Gáspár* parancsnoksága alatt éjszakai, a második *Király Albert* és *Toldy István* alatt nyugaton állította fel, míg a harmadik hadtesttel maga *Zsigmond* keleten és délen foglalt állást. Midőn az ostromgyűk a falakat és védőműveket már meglehetősen megrongálták, *Zsigmond* három oldalról rohanta meg a várat, de jelentékeny veszteségei miatt kénytelen volt a rohamot csakhamar beszüntetni. Megkísérlett ugyan egy második rohamot is, azonban eredmény nélkül, mert 20.000 tatár sietett a vár segítségére. *Zsigmond* egész seregével nyílt csatában ütközött meg a tatárokkal s az ütközet az ő javára dőlt el. Az ellenség több ezer ember veszteséggel megfutott. *Zsigmond* gazdag zsákmánnyal tért vissza *Temesvár* sánczai alá, hol a pápától küldött szentelt kardot és süveget ünnepélyesen nyújtották át neki. De az ostromot nem folytathatta tovább. Magyar vagy német hadak nem jöttek segítségére, élelmiszerei is fogytán voltak. Azonkívül oly rekkenő hőség állott be, hogy betegségekől tartván, felhagyott kivihetetlen szándékával és fáradt seregét a kiesebb Erdélybe vezette vissza.

A következő 1597-ik évben kancellárját, *Jósika Istvánt* küldé *Báthory* *Temesvár* megostromlására. *Jósika* szept. végén 25.000 emberrel lepté meg a várat. Okt. 17-től teljes hónapig törette a falakat, de csak a külvárostart és a külső erődítményeket foglalhatta el. Bátor rohamait a várbeli törökök mindannyiszor visszaverték és így az ő ostroma is eredménytelen maradt. A szakadatlan őszi esőzés annyira megdagasztotta a vár körül elterülő mocsarakat, a sánczok vizeit és a *Temes*-folyót, az utakat is oly járhatatlanná tette, hogy *Jósikának* semmi reménye sem lehetett a sikerhez, miért is nov. végén elvonult *Temesvár* alól.

Száz esztendeig bírta ezentúl a török úgyszólván háborítatlanul *Temesvár* várát. Innen intézte hadjáratait a változandó sorsú délmagyarországi erősségek és az erdélyi felvidéki királyi csapatok ellen. *Temesvár* viszontagságos életében nem is fordult elő e hosszú idő alatt nevezetesebb történeti mozzanat, mint csak 1602-ben, midőn *Székelly Mózes* és *Bethlen Gábor* *Temesvárra* költöztek családjukkal és több parthívével, *Behta* basa beglerbég oltalma alá. A basa támogatását kérték ki *Básta György* erdélyi császári helytartó tábornok ellenében, kinek zsarnok önkényuralma föllázította az erdélyi rendeket. Meg is kísérelték kiverni a németet Erdélyből, de *Báthory* időközben szövetségre lépett Rudolf császárral és cserben hagyta őket. Kénytelenek valának tehát felhagyni *Kolozsvár* ostromával és *Temesvárra* menekülni. A következő évben a *Bástát* gyűlölő erdélyi rendek, fölhasználva a tábornok távollétét, *Székelly Mózes*t gyakran tanusított vitézsége és az ország szabadsága érdekében nyilvánított buzgalma jutalmául a Csehországba távozott *Báthory* helyébe fejedelemmé választották. A szultán megküldte neki *Temesvárra* a fejedelmi jelvényeket, *Behta* basának pedig megparancsolta, hogy a fényes porta új hűbérnökét támogassa és egész erejével Erdély birtokához segítse. *Székelly* most újra kitűzte a lázadás zászlaját. A *temesvári* basával egyesülten, egymásután elfoglalta *Gyulafejérvárt*, *Újvárt*, *Tordát*, *Kolozsvárt*, *Meggyest*, *Beszterczét*

A törökök 100 éves uralma

és más erősségeket, de mikor a németekkel tartó *Segesvárt* ostrom alá akarta venni, *Básta* felhívására *Radul oláh* vajda megtámadta és seregét szétverte. A csatában maga *Székelly* is életét veszti. *Behta* pedig álutakon, sok nehézséggel küzdve érkezett *Temesvárra*. Az erdélyi urak s főrendű magyar keresztény családok, mikor a németek vagy az oláhok részéről veszély fenyegette őket, a *temesvári* basák többnyire a szultán oltalmát vették igénybe. Ezt tették éppen ez időtájt *Bethlen Gábor* és *Zölyomi Miklós*, később *Thököly Imre* és más magyar hazafiak.

A XVII. század végén azonban erősen homályosodni kezdett a félhold uralma Délmagyarországon. A keresztény hadak kitaró előnyomulása s különösen *Bádeni Lajos* és *Piccolomini* balkáni győzelmei, 1688 óta állandóan felszínen tartották *Temesvár* visszafoglalásának gondolatát. Az időközi békealkudozásoknál és a fegyverszünetek tárgyalásainál folyton kifejezésre jutott a császári hadvezérletnek az a követelése, hogy a törökök önként, kardcsapás nélkül adják át *Temesvárt*, mely a többi erősségtől el lévén különítve, előbb-utóbb úgy is magától fog elesni. Csak *Köprili Musztafa* új nagyvezir makacs ellenszegülésén és a bécsi udvari politika rövidlátásán múlt, hogy *Temesvár* már 20—25 évvel előbb nem szabadult fel a török járom alól. 1695-ben, midőn *Frigyes Ágost* szász választófejedelem lett a főhadvezér, határozta el valahára Bécsben, hogy a hadjáratot *Veterani* haditervei szerint *Temesvár* felszabadítására fordítják, mielőtt még II. *Musztafa* szultán azt megakadályozhatná. Azonban ekkor már elkéstek a tervükkel. *Frigyes Ágost* csak augusztusban jelent meg mintegy 60.000 főnyi sereggel *Péterváradnál* és a szultán megelőzte őt. Rengeteg haddal érkezett *Belgrádba* s aug. 24-én *Pancsovánál* átkelve a *Dunán*, egyenesen *Temesvár* felé vette útját, miáltal a választófejedelem hadművelési tervét, ki őt *Péterváradnál* várta, meghiusította. *Frigyes Ágost* teljes bizonytalanságban a szultán czélja iránt, *Török-Becsénél* átkelt a *Tiszán* és onnan *Csanádnak* kerülve, az erdélyi szélekig húzódott. Ezalatt *Musztafa* basái ellátták a *temesvári* őrséget élelemmel és pénzzel s egyenest *Lippára* mentek, melyet ostrommal bevettek. Ott csatlakozott a török sereghez a tatár khán is 15.000 emberrel. Szept. 15-én *Lippáról* *Temesvárra* jött a szultán seregét pedig *Veterani* tábornagy megtámadására *Lugosra* küldte. *Musztafa* néhány napig a kormányzó basák konakjában, a *Hunyadi-várkastélyban* pihenőt tartott s azután ő maga is a *lugosi* táborba szállott. A törökök *Veterani* seregét teljesen tönkrevették. Az öldöklő csatában *Veterani* is elesett. A győzelmes szultán azután téli szállásokra bocsátván hadait, visszatért *Konstantinápolyba*.

1696 júl. 6-án *Bádeni Lajos* *Szegednél* összpontosította seregét, mely 5000 nehéz fegyverzetű lovashól, 2000 huszárból s néhány gyalog hadosztályból állott. Vezérei voltak: *Heissler* tábornagy, *Caprara Aeneas*, *Stahremberg Guido*, *Vaudemont* herceg és gróf *Pálffy János*. Mire II. *Musztafa* szultán *Nisszából* a *Duna* felé előrenyomult, a választófejedelem *Temesvárt* aug. 1-én újra bekerítette. De a szultán gyors menetekben oly hirtelen jött át *Pancsovánál* a *Dunán*, hogy a meglepett választófejedelem kénytelen volt félbeszakítani *Temesvár* körülzárását és elébe sietni a török seregnek. Aug. 20-án *Olasz* nevű régi torontáli falunál, a *Bega* folyó mellett fekvő *Szerb-Czernya* közelében találkozott a két ellenséges sereg. Aug. 26-án este *Heissler* hat zászlóaljjal megkezdte a csatát. Az ütközet késő éjig tartott, mindkét részről borzasztó vérontással. *Heissler*, *Vaudemont* és *Musztafa* *temesvári* basa is megsebesültek. A csata végre az ozmánok javára dőlt el. A császáriak elvesztettek 2000 gyalogost és 1146 lovas. Számos ágyú és más fegyver a törökök kezébe került. A szultán, bár 8000 embert veszített, meg volt elégedve az eredménnyel. 16.000 főnyi csapatot visszahagyva *Temesvár* oltalmára, *Pancsova* felé elvonult és a hadjáratnak végetvetett.

Az 1697-ki hadjáratot *Musztafa* szultán szintén személyesen vezette¹. Aug. 10-én érkezett *Belgrádba*, hol *Dzsáfer* *temesvári* kormányzó fogadta. Első teendője volt a *temesvári* helyőrséget élelmiszerekkel ellátni. Ez alatt Bécsben I. *Lipót* *Stahremberg* ajánlatára a fiatal 32 éves *Savoyai Jenő* herceget nevezte ki a lengyel trónra meghívott *Frigyes Ágost* helyére fővezérré. Alatta menten más fordulatot vett a török háború. *Musztafa* szultán, minthogy a *Duna* és *Tisza* között erősen elsánczolt keresztény hadaknak keveset árthatott, *Savoyai Jenő* megkerülésével átkelt a *Dunán*, *Temesen*, *Begán* és *Tiszán*, hogy először is *Szegedet* birtokába

¹ A hadjáratot élénk színekkel és török nagyzással írja le *Dzsáfer* történetírója a fent említett kéziratban. (Magy. Tud. Akad. könyvtár.)

A félhold hanyatlása

A felszabadító hadjárat

vegye és onnét Erdélybe vonuljon; de a szultán menetközben megváltoztatta tervét. *Szegedet mellőzve, Zentánál akart átkelni a Tiszán és Temesvárra szándékozott.*

A zentai csata és Savoyai Jenő fényes győzelme ismeretes. A megrémült szultán, félve az üldözéstől, 3000 szpahi fedezete alatt oly gyors futásnak eredt, hogy másnap, szept. 12-én délben már Temesvárra érkezett.

A helyzet most az volt, hogy Délmagyarországon csak Temesvár és vidéke uralta még a törököt. A zentai katasztrófa után a szultán elrendelte, hogy Temesvár még jobban megerősíttessék, mert most már ék gyanánt szorult a császári hadak működési területébe. A Maros- és Tiszaköz az erdélyi határokig mindenfelé a császáriak kezén volt, kik Temesvárt félkörű gyűrűként vették körül. Ennek a helyzetnek előnyeit nem lett volna nehéz azonnal kellőképpen kizsákmányolni. *De a hadsereg legfőbb vezérferfiái között egyedül Jenő herceg volt az, ki a zentai győzelmet Temesvár visszafoglalásával akarta betetőzni.* A bécsi intéző körök azonban más sztratégiát ajánlottak a császárnak: Temesvár helyett Belgrád bevételét. Közben Anglia és Hollandia beleavatkozott az ügybe. Békét javasoltak Lipótnak. Mialatt Bécs és Konstantinápoly között a diplomáciai jegyzékváltás folyt, Jenő herceg Temesvár környékén vonta össze hadait és fenyegető állást foglalt el a várral szemben, sőt néhányszor meg is támadta az erősséget és össze is ütközött a török helyőrséggel. Minthogy azonban a békealkudozások ekkor már határozottabb alakot öltöttek, nem volt tanácsos a portát újabb temesvári ostrommal ingerelni, miért is a herceg visszavonta csapatait Temesvár alól és a Tisza mellett, Zsablyánál ütött tábor. Hosszabb tárgyalások után végre sikerült a háborúskodó felek érdekeit megegyeztetni és így 1699-ben jan. 26-án megkötötték a *karloviczi békét*, melynek értelmében *Temesvár és az alája vetett tartomány továbbra is ozmán uralom alatt maradt.*

De a karloviczi békeszerződést épp oly kevésbé tartotta meg a török, mint az előbbeni békekötéseket.

A kalifa ürügyet keresett és talált egy újabb támadásra. Ali nagyvezér 1716. évi júliusban 200.000-nél több fegyverest vezetett át a Száván. De Károly király sem vesztegelt tétlenül. *Savoyai Jenő* mintegy 70.000-nyi sereggel ekkor már Futaknál táborozott. Jeles hadvezérei közül a magyar Pálffy volt az első, ki aug. 2-án Pétervárad alatt, a karloviczi béke emlékére épült kápolnánál, dicső csatát vívott a török lovassággal, mely előfutára volt az ozmánokon Pétervárad közelében aug. 5-én kivívott teljes diadalnak.

A péterváradai fényes győzelem nagy esemény Temesvár történetében. *Ez tette lehetővé Temesvárnak, a magyarországi török uralom ez utolsó bástyájának elfoglalását.* Alig hogy megnyerte *Savoyai Jenő* a péterváradai csatát, azonnal intézkedett győzelmének kiaknázására. *Pálffy János* tábornagyot, e vidék régi ismerőjét, tizenhat ezredből álló lovas hadosztállyal, *Württemberg* herceget pedig tíz zászlóalj gyalogsággal gyors menetekben Temesvárra indítá, hogy a várat újabb védelmi eszközök és készletek beszállításától elzárják. Maga Jenő herceg aug. 14-én követte őket a sereg többi részével és a hó végén Temesvárot termett.

Ezzel végre elérkezett Temesvár visszahódításának korszakos eseménye, mely befejező jelenete azoknak a dicsőséges hadi műveleteknek, melyek Magyarországot a török járom alól felszabadították.

Jenő herceg a Nagy-Palánk városrészszel szemközt foglalt állást. Az 1716. évi esős, vizenyős idő annyira felduzzasztotta a Kis-Temest, melyet a török hódoltság óta *Begának* neveztek el és a várat környező mocsarak is annyira elöntötték az egész vidéket, hogy az ostromot csak a partosabb éjszaki és keleti oldalról lehetett megkezdeni. Minthogy azonban attól lehetett tartani, hogy a törökök a Kis-Palánk vagyis a déli oldal felől, hol a nedves talaj miatt sem vívóárkokat, sem párhuzamokat nem lehetett ásatni, valamelyes módon segílyt hozhatnának, a herceg Pálffyt állította oda vitéz magyar huszáraival, hogy erről az oldalról is biztosítsa magát. S így éjszaka és kelet felől a gyalogság, dél felől a lovasság táborozván, a császári hadsereg mintegy kört alkotott, melynek középpontja az ostrom alá veendő vár volt. A táborok között hidakat vertek a mocsarakon át, a közlekedés megkönnyítésére.

Az első támadást a kormányzó basának a városon kívül fekvő nyaralója (a régi Praesidenten-Garten, most a szerb püspökség tulajdona) ellen intézte Jenő herceg, mintegy jeladásul, hogy az ostrom megkezdődött. A törökök nem sokat törődtek a nyaraló kéjlakkal, hanem felgyújtották és eltakarodtak alóla. Aug.

29-én harmincz gránátos egy dzsámit támadott meg a Nagy-Palánk közelében s mert ezt alkalmas sztratégiai pontnak tekintették, mindjárt el is foglalták s benne maradtak. E török templomtól balra, száz lépésnyire a Nagy-Palánk czölöpös kerítésétől, kezdte meg Jenő herceg szept. 1—2-ika között éjjel a futóárkok ásatását. Szept. 6-án 18 ágyúból indította meg a vár lövetését. Szept. 8-án híre futott, hogy 13—14.000 tatár átkelven a Dunán, a Temes vidékét pusztítja és a tábor élelmiszer készletét akarja megsemmisíteni. Pálffy huszárai csakhamar megfutamították a portyázókat.

A temesvári kormányzó beglerbég basa segéd társának, Mehemed basának vezérlete alatt álló 18.000 főnyi sereg elkövetett minden lehetőt, hogy Temesvárt a fényes portának megtartsa. A basa szept. 9-ikén kirohant a várból s karddal kezében dühösen támadta meg Jenő herceg munkásait. A vívóárkok befödésére összehordott fa- és rőzsekészletet égő fáklyákkal akarta felgyújtani, de csakhamar visszanyomták a várból. Szeptember 19-én teljes erővel megkezdődött a vár és város bombáztatása. A következő napon pedig gróf *Steinville* érkezett meg a táborba Erdélyből négy zászlóalj gyalogsággal, három század gránátossal és két ezred vértessel. A vár lövetése most éjjel-nappal megszakítás nélkül folyt.

Háromheti heves ostrom után felszólította Jenő herceg a török kormányzót a vár átadására. A basa szerényen ugyan, de nyomatékkal válaszolá, „miszerint jól tudja, hogy a herceg nagyobb és erősebb várakat vett már be, de neki feladata, a reábizott Temesvárt a legvégsőig védelmezni és úgy járni el, mint azt a szultán méltósága megkívánja; miért is minden felhívást és ajánlatot a megadásra föltétlenül visszautasít”.¹

A tagadó válasza az a remény bátorította föl a török várparancsnokot, hogy minél előbb segédcapatokat kap Belgrádból. S csakugyan szept. 22-én híre jött, hogy a Temes felől sietve közelednek a török fölmentő hadak. Másnap déltájban Kurd basa vezérlete alatt 20.000 mozlim lovas iszonyú Allah-kiáltással csapott Pálffy táborára, hogy magát keresztülvágva, bejusson a várból. Kurd háromszor támadott, de mindannyiszor visszaverték. A várbeliek is hasztalan kísérlettek meg a kirohanást a török segédcapat támogatására. Mindannyiszor hősiesen visszaverték őket, 4000 ember elvesztése után Kurd végre belátta fáradsága sikertelenségét és a Temesen, majd nemsokára a Dunán is visszavonult Belgrádba.

Október 1-ére általános rohamot rendelt el Jenő herceg a minden oldalról Általános roham erősen összelődözött vár ellen. Az ostromhoz 30 zászlóalj gyalogot, ugyanannyi század gránátost és 2000 munkást állított fel. Ő maga minden ponton a legnagyobb elővigyázattal osztá parancsait. Noha egész éjjel esett az eső s az átázott talaj nem kevésbé nehezítette a vállalkozást, a tett intézkedésekben még sem történt változás. Reggel 8 órakor a győzhetetlen fővezér személyes jelenlétével lelkesített csapatok támadásra indultak. Az ostromot *Sándor* würtembergi herceg vezette, *Browne* gróf és *Ahumada* altábornagyok, *Langlet*, *Livingstein* és *Wallis Ferencz* vezérőrnagyok támogatása mellett. Több órai véres harc után, mely alatt a derék vitézek magasra tartott fegyverekkel a vizeken s a Nagy-Palánk sánczain átnyomultak és a törököktől felülről lödözve a sánczokat és palánkokat elszántan megmászták, a Nagy-Palánk városrész végre a császáriak hatalmába esett. Az öldöklő harc alatt *Sándor* és *Frigyes* hercegek, *Browne*, *Ahumada* és *Livingstein* tábornokok, számos tiszt s mintegy 1500 közlegény megsebesült, 500 vitéz pedig halva maradt. A szintén nagy veszteségeket szenvedett törökök sietve vonultak vissza a vár falai mögé; mintegy ötödfél százan fogságba jutottak. A császáriak az elfoglalt Nagy-Palánkban, a várból jövő leghevesebb tüzelés és ismételt dühös kirohanások ellenére, azonnal megfészkeltek magukat. Jenő herceg bevontatta oda útegeit s a következő napon oly hévvel bombáztatta újra a várat, hogy okt. 10-én a bástyák már több helyen rést kaptak. A törökök ezen a napon már csak gyengén viszonozták a tüzelést, mert útegeik nagyon elkallódtak. De a következő napon kijavították ágyúikat s egész késő éjig, sűrű muskéta-tüzeléstől gyámolítva, oly szörnyű lövöldözést vittek végbe a császáriak ellen, hogy az ostrom eredménye már-már kétségessé kezdett lenni. Ha a törökök oly makaesul védelmezik a várat is, mint a hogyan egy álló hónapig a Nagy-Palánkot védelmezték, a császáriaknak bizony nagyon meggyűlt volna a bajuk. Széles, vízzel telt árkokon kellett volna áthatolniok és a főbástyán, mely

¹ Horváth M.: VII. k.

jobbára még ép volt, réseket törniök, mi több a vár vagyis a belváros elfoglalása után a szintén még sértetlen kastélyerődöt is be kellett volna venniök. Amellett a török várórség még semmiben sem szűkölködött, a vár még mindennel elegendően volt felszerelve, míg ellenben a hadi műveletekre kedvező évszak már vége felé közeledett.

Azért, noha a Nagy-Palánk elfoglalása után szakadatlanul bombáztatta Jenő herceg a védőműveket, mégis kellemesen volt meglepetve, midőn október 12-én a vár egyik tornyán fehér zászlót pillantott meg. A temesvári ejálet utolsó beglerbégje és Temesvár kormányzó parancsnoka Ahmed aga várparancsnokot és Ibrahim Melek temesvári születésű effendit küldé ki Savoyai Jenő tábori szállására, hogy a vár kapitulációját a győztes hadvezérnek följánlják. Jenő herceg a maga részéről Wallis grófot bízta meg az alkudozások vezetésével.

A kapituláció

Oktober 13-án megtörtént a kapituláció és a szerződést mindkét fél aláírta. Közlöm itt a kapituláció német nyelven szerkesztett pontozatainak s a Savoyai Jenő herceg zárójel közé tett észrevételeinek a bécsi cs. és kir. hadilevéltár eredetijéről másolt szövegét:

„Capitulations-Puncta von seither der Belagernden aus Temesvar, was für Capitulations-Puncta verlangt werden. 1-mo. Wir mit allen unsern Weibern sambt Kinde, und alles was in unseren Häusern an effecten sich befindet, wie auch mit Wagen, Pferden und anderes Vieh, zu fortbringung unserer Haab und Gütter sollen Uns verbleiben, und unserer freyer Abzug verstatet werden. Undt dass weder von was nation, als auch was da seyn mögen Uns Kein Ueberlast noch einiger Schade oder Beleidigung wiederfahren zu lassen gestattet werden möge. (1-mo. Ist verwilliget, ausgenommen der Deserteurs.) — 2-do. Undt dass sowohl zu ross als fuss die Miliz als Inwohner mit ihren Ober- undt Unter-Gewähr sambt Fahnen undt Klingendem Spiel auszuzihen nicht verwehret werde, sondern von dem Tag dess Ausmarsch solle der Marsch aus Temesvar gerade nacher Belgrad in 8 Marsch Stationen gegeben werden, und den geradisten Weg gehen: die erste Station nacher Themisch über die Brücken; 2-te über die andere Brücken bey Schebel, so ein Dorff am Morast ist. 3-te bei Tente über die Brücken Birschowa. 4-te Margida sogenannt Morast. 5-te auf alibonar bei einer gewesten Palanka, 6-te auf Panczowa, 7-te auf Bortscha allwo die Ueberfuhr ist. Undt gleichwie zu fortsetzung des Marchs dahin genügsame sichere convoy zu geben gebethen wird; Alss wirdt auch von Seithen des Bascha von Belgrad ein revers alsdann gegeben werden, dass die Belagerten sicher biss nacher Bortscha convoyret werden. (2-do. Ist verwilliget, es müssen aber so lang biss die Convoy wieder zurück kommet, Geisseln zurückgelassen werden.) — 3-tio. Zu fortbringung um unserer Weib und Kinder sambt effecten, Haab und Gütern, damit Niemand zurückbleibe, noch zu Fuss gehen möge, sollen 7000 Wagen bespanter gegeben werden, und im Fahl ein Wagen brechete, oder das Vieh zu Grund gienge, so sollen andere statt den herbeygeschafft werden undt nicht gestattet werden, dass was ausgeplündt worde. Ingl. wann ein oder anderer umb sein Geldt einen Wagen zu Kauffen bekommen Könnte, dass solches nicht gehindt werde. (3-tio. Es ist bekannt, dass eine solche quantitát von Wagen nit zu haben seye, man wirdt ihnen aber Taussent Wag geben, undt zugleich gestatten, dass Sie einiges Zurücklassen, und durch selbe nach und nach ihre effecten nachbring, und abführen lassen können. Wie ingl. unverwehrt seyn solle, wann Sie einige Wag haben können, selbe zu erkauffen; Und hat es der Verlangten Sicherheit halber auch keinen Anstandt. Jedoch solle auch ihrer Seits die Sicherheit von unterbleibung aller hostilität und feindseligkeiten gegeben werden.) — 4-to. In wehrender March was zu unterhaltung der ausziehenden Belagerten an victualien und Subsistenz nöthig, solle durch die Bauren zuführen zu lassen nicht allein die hüfl. Handt gegeben werden solche umb bare bezahlung und billigen Preiss zu überkommen, damit keine Noth biss Bortscha gelitten werde, sondern auch die Veranstaltung hirmit zu machen ist. (4-to. Ist verwilliget.) — 5-to. Die Convoy soll wehrenden March von Temesvar bis Belgrad sich nicht unter der belagerten Zug meliren, sondern mit guter ordre selbe bedecken, damit kein Überlast von andere nationen geschehe. (5-to. Ingleich verwilliget.) — 6-to. Nach geschlossener capitulation und unterzeichnung der Punkten sollen sowohl munition, artiglerie, Proviand und andere Kriegsgeräthschaften denen, so darzu deputirt seyn werden, zu übernehmen, getreulich extradiret werden. Jedoch ist nicht mit Verstanden, was denen particular Familien gehörig, so ohne hinderniss, was Sie abführen wollen und können verstatet werden solle auch nach Wilkühr zu disponiren. Wegen Abtretung der Aussenwerke aber undt eines Thores solle derjenige, so mit der capitulation hinausgeschicket wirdt, genügsame Volmacht zu tractiren haben, auf was weise, undt Wann es geschehen solle. (6-to. Weilen in allen Vestung die munition dem Herrn zugehörig, auch sonst nicht wissend ist, was davon particulare für eine munition seye, als kan hirrinfallss nichts abzuführen gestattet werden, ausser, dass ein Mann etwa ein Par Schuss mit Sich nehmen möge, was aber den particulare aigenes Proviand anlanget, kan selbes mitgenommen werden. Wegen Einräumung des Thors und aussen Werker hat der Generalfeldtzeugef. Prinz Alexander von Wirtenberg die commision und Volmacht das behörige zu tractiren, dessen Handlung in allen gutgeheissen und ratificirt seyn sollen.) — 7-mo. Diejenigen Schlawen und andere Christen, so den Mohametnischen Glauben vor vieler Zeit freywillig angenommen und freywillig mit abziehen wollen, sollen nicht aufgehalten seyn, Jedoch seint die Jenigen nicht mit begriffen, so wehrender Belagerung übergang seynt, sondern wan Sie befunden werden, begriffen werden können. Die Raizen, Grichen, Juden, Armenier, Zigeuner und was sonst nationen seynt, so in Temeswar wohne und sesshaft und ihr Handtwerek getrieben, sollen gleichfallss unaufgehalten werden, wann Sie freywillig mit abziehen wollen. (7-mo. Die Deserteurs sollen zurückgegeben werden, denen übrig aber so von der Razisch, Jüdisch, undt übrig angeführten nationen darinnen verbleiben wollen,

sollen drin zu verbleiben, Jenen auch so hienweg gehen wollen, hienweg zu gehen gestattet seyn, mit ihrem Haab und Gutt.) — 8-vo. Denen Corezen, so sich in Temeswar befinden, solle auch mit nacher Belgrad zu zichen verstatet werden. (8-vo. la Canaglia puo andare, dove vuole.) — 9-o. Alle effecten sollen frey zu verkauffen gestattet werden. (9. Ist verwilliget.) — 10-o. Solle Keines weges unter einigem praetext einer Vor Vorigen Zeiten herfürsuchenden Ursach der Abmarsch gehiendt, und die capitulation violiret werden. (10-o. Hat sein verbleiben und ist verwilliget.) Schlisslichen nach geschlossener capitulation und Unterzeichnung sollen Zehen Täg bis zu dem Abzug verstatet werden, oder sobald die benöthigte Wagen herbeigeschafft und beladen seyn werden. Actum Temeswar den 13-ten october 1716. — (Sollen gleich sobald die 1000 Wag beysammen ausziehen, und solches auf spätiste und lengstens übermorgen beschehen, das Thor und äusserer Werke aber heute noch abgetreten und eingeräumt werden. Alle Gefangene ohne Unterscheid müssen zurückgegeben werden.) Sig. Feldt-Lager vor Temeswar den 13-ten October 1716. — Eugenio von Savoy m. p. (L. S.) Mehmet Aga Azebani Edwel. (L. S.) Chadzi Mehmet (L. S.)“

A kapituláció megállapodásai szerint tehát a helyőrségnek és a Temesvárott tartózkodó minden töröknek szabad elvonulást engedtek meg Belgrádba. Jenő herceg 1000 kocsit bocsátott rendelkezésükre, hogy máhájukat, nejeiket s gyermekeiket elszállíthassák. Mindennemű fegyver- és lőkészlet a győző lett. A szerbeknek, oláhoknak, örményeknek, zsidóknak stb. saját tetszésükre bízták maradni, vagy távozni. Rákóczi párthiveiről, a várban menedéket talált kuruczokról, a kik számára Mehemet basa szintén szabad elvonulást kért, azt írta Jenő herceg magyaryülölő osztrák indulatossággal: „a kutyák elmehetnek, ahová akarnak“.

A törökök elvonulása

Míthogy azonban az ígért kocsik előállítására némi időbe került s a török helyőrség és lakosság úti készületei is elhúzódtak, a kivonulás csak okt. 17-én történhetett meg. Ezalatt a törökök és a keresztény tábor katonasága, kik előbb elkeseredetten harcoltak egymás ellen, barátságosan közlekedtek egymással.¹

Jenő herceg a seregében uralkodó kitűnő fegyelem jellemzésére főlemlíté a császárhoz írt levelében, hogy a számos ok ellenére, melyek legénységét bosszúállásra ingerelhették volna, a törökök bántalmazásának egyetlen esete sem fordult elő, úgy hogy a törökök a kapituláció után teljes biztosságban érezhették magukat. Hogy mi indította a törököket Temesvár váratlan átadására, Jenő herceg erre nézve nem tud mást gondolni, mint a félelmet és rettegést, melyben a vár és város a szüntelen és túlhevés bombázás alatt volt. A fából épült házakban — úgymond — és a szűk sikátorokban a török családok élete nem volt már többé biztos, a míthogy az utcákon és a házakban csakugyan sokan lelték halálukat. Különben — miként a vár birtokbavételekor a császáriak meggyőződtek — a törökök semmiben sem szenvedtek szükségét, a védőművek is még oly jó állapotban voltak, hogy még sokáig daczolhattak volna a heves ostrommal. A várban többi között 120 öntött ágyút találtak, melyek mindegyikén császári czimer volt, Temesvárnak Szulejmán által 1552-ben történt elfoglalása idejéből.

Savoyai Jenő vitéz seregéből meghalt Temesvár falai alatt: 1 vezérőrnagy (Hochberg), 3 ezredes, 6 őrnagy, 23 kapitány, 42 hadnagy, 21 zászlós, 47 őrmester, 68 tizedes, 2189 közlegény és 7 mérnök; összesen: 2407 ember. Megsebesültek: Emánuel portugáli kir. herceg, Würtembergi Sándor és Frigyes hercegek, Ahrenberg herceg, Ahumada, Browne, Livingstein és Elster tábornokok, 7 ezredes, 6 alezredes, 9 őrnagy, 18 kapitány, 53 hadnagy, 35 zászlós, 29 őrmester, 49 tizedes, 3968 közlegény és 10 hadmérnök; összesen: 4192 ember. Az egész vesztesség halottakban és sebesültekben 6599 ember volt.

A törökök elvonulása temesvári otthonukból okt. 17-én megható képet tárt a császári tábor és az egész vidék lakossága elé. Elöl lépdelt a 12.000 főnyi helyőrség, körülvéve 500 fegyveres császári lovastól. Követte őket beláthatatlan sorban 1000 parasztszekér, melyeken az aggodat, beteget, nőt és gyermekeket helyezték el. Jöttek a tevehajcsárok csilingelő tevéikkel és a podgyászrakományyal. Végezetül következtek a kaftános gyalogcsoportok, a szarvasjóság, a lovak, öszvérek, a juh- és kecskecsordák. A színpompás festői menet a várkastély előtti belgrádi kapun vonult ki a várból a mai Józsefvárosba; onnan kiérve, az akkori Temesvár-pancsovai országúton, délnyugati irányban haladt. A menetelés a császári csapatokkal megrakott vidéken át a kapitulációban megjelölt nyolcz állomás felé irányult. Ezek voltak: *Sághon* a temesi híd, *Zsebelyen* a másik temesi híd, azután *Denta*, *Margita*, *Alibunár*, *Pancsova* és *Borcsa*, mely a Duna innenső partján az utolsó állomás volt. Útközben mindenütt a vidék távozó mohamedán lakossága is csatlakozott hozzájuk. Ennél érdekesebb és nagyobb szerű látványosságot aligha nézhetett valaha Délmagyarország!

¹ Arneht: Prinz Eugen v. Savoyen. II. k. 524. l.

Így szabadult meg valahára Temesvár 44 napi szakadatlan ostrom után a 164 éves török uralom alól.

A visszafoglalás jelentősége

Temesvár visszafoglalásának hadi jelentősége abban állott, hogy most már nemcsak egész Délmagyarország birtoka ismét a magyar koronáé lett, hanem fedve volt Temesvárral a Tisza vidéke és Felső-Magyarország is. Erdélylyel helyreállott a közvetlen összeköttetés, Belgrád meghódításához pedig megszerzetetett a biztos hadműveleti alap. Gróf *Wurmbrand* főhadsegédnek jutott a feladat előzetes jelentést tenni Bécsben Temesvár kapitulációjáról. Néhány nap múlva követte őt gróf *Lamberg* főhadsegéd magával a kapituláció okiratával. Ezúttal a bécsi haditanács helyes felfogással mérlegelte Jenő herceg újabb nagyfontosságú diadalának értékét. Az egész ország ujongott örömeiben. Temesvár megvételének híre, mely a törökök pétervárad-i vereségét meglepően rövid idő után követte, csakhamar elterjedt mindenfelé egész Európában és nagy lelkesedést idézett elő a keresztény világban.

Török emlékek.

Tekintve a törökök bennlakásának hosszú időszakát, mindössze is kevés az, a mi utánuk emlékül a mi korunkra fentmaradt. Legnevezetesebb a temesvári török fürdő márvány táblája a városháza falában, a kapu mellett jobbra. Készült 1704-ben a városháza helyén állott török fürdő építésekor. Török fölíratának magyar szövege ez: E fürdő fölállításának éve a győtrelem ideje Ibrahim Eháan alatt. Hedsra 1053. — A temesvári múzeumban *Elhadzs Beschir aga belgrádi kútjának fölíratos márványtáblája*, mely valószínűleg 1790-ben került Temesvárra a Belgrádból távozó osztrák katonák révén, midőn a békekötés értelmében Belgrádot vissza kellett adni a törököknek. Ugyanott őriztetik *Szulejmán temesvári janicsár aga sírkövének egy töredéke* 1646-ból. — 1902-ben három fölírat nélküli török sírkövet emeltek ki a Hunyadi-kastély alapjaiból. Az egyik turbános. — 1843-ban a Jenő-herceg-téren szintén találtak egy török fölíratos emlékkövet 1643–44-ből. Fölírása: „Kelt a várnak kijavítása idejében, Ibrahim Eháan kormánya alatt a hedsra 1053. évében“. — Végre még most is áll Temesvárott az Erzsébetvárosban egy török ház, mely azonban már roskatag és ki van vetkőztetve eredeti formájából. — Török pénzeket nagy számmal találnak a város talajában.

A temesvári ejálet török kormányzói

A kormányzó beglerbég basák a temesvári ejáletben¹ a következők voltak: 1552–1554 *Kászim* vagy *Kászony*. 1555–1556 *Gülzeldzse Rusztem*. 1556–1556 *Halim*. 1556–1557 *Kászim* ismét. 1557–1558 *Arszlán-bég*. 1559–1561 *Lala Musztafa*. 1562–1563 *Malkodzs*. 1564–1565 *Malchus*. 1565–1566 *Haszán Prodovich*. 1566–1567 *Amhát*. 1567–1573 *Haszán*. 1574–1576 *Dzsáfer*. 1577–1585 *Ferut*. 1586–1589 *Frenk Juszuf*. 1590–1592 *Musztafa*. 1593–1593 *Mazul*. 1594–1594 *Szofi*. 1594–1594 *Haszán* a kisebbik. 1594–1595 *Szofi Szinán*. 1595–1595 *Div Szulejmán*, a szemöldökös. 1595–1596 *Michalidzslü Ahmed*. 1596–1598 *Div Szulejmán*, a szemöldökös ismét. 1598–1600 *Ismael*. 1601–1603 *Begtás*. 1603–1604 *Haszán Karajasidzsi*. 1604–1606 *Deli Haszán*, a bolond. 1607–1610 *Dschanbulad*. 1611–1611 *Szulfikár*. 1612–1613 *Mehemed*. 1614–1615 *Szefer*. 1616–1618 *Mehemet*. 1619–1620 *Deák Mehemet*. 1620–1620 *Ibrahim*. 1621–1621 *Juszup*. 1622–1631 *Deli Dervis*. 1632–1634 *Hadzi Avád Szulejmán aga*. 1634–1635 *Olaez-bég*. 1636–1639 *Bekir*. 1640–1646 *Vezir Szilihdar Musztafa*. 1647–1648 *Hamzapasazade Vezir Muhammed*. 1648–1650 *Fasli*. 1651–1652 *Karatsaus*. 1653–1653 *Emir*. 1653–1655 *Surnasen*. 1656–1657 *Mohammed*, a sánta. 1658–1664 *Csengizade Ali*. 1664–1665 *Vezir Dzserrah Kászim*. 1666–1671 *Kucsuk Mehemet*. 1672–1677 *Vezir Dzserrah Kászim* ismét. 1678–1680 *Huszein*. 1680–1682 *Kászim*. 1682–1682 *Szidizade Mohammed*. 1683–1683 *Ahmed*. 1684–1684 *Szidizade Mohammed* ismét. 1685–1686 *Ahmed* ismét. 1686–1686 *Szaatschi Mohammed*. 1686–1687 *Huszein Szilihdar*. 1687–1687 *Ibrahim*. 1687–1690 *Dzsáfer*. 1691–1694 *Topal Huszein*. 1695–1696 *Musztafa*. 1696–1697 *Dzsáfer* ismét. 1697–1700 *Abdi*. 1700–1703 *Ahmed*. 1704–1705 *Ibrahim*. 1706–1708 *Ali Gümrückdcsi*, a vámos. 1709–1715 *Haszán*. 1716–1716 *Musztafa*.

VIII. Temesvár a „Temesi Bánság“ időszakában.

1716-ik évi okt. 18-án ragyogott fel újra a keresztény szabadság napja a felszabadult Temesvárra. Herceg *Savoyai Jenő* győzelmes hadcsapata élén, ágyúörgéstől és lelkes üdvívalgástól kísérve, bevonult a várba s a várat és

¹ *Pesty Frigyes*: A temesvári pasák. (Magyar tört. Tár, XII. k. 237. l.)

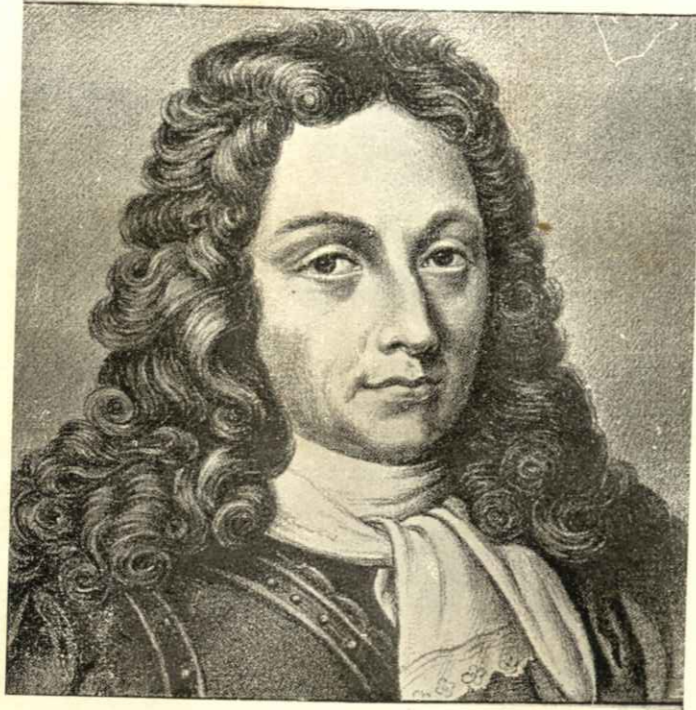
Frigyes Ágost. (A „Heldenbuch“-ból.)

Veterani. (A „Heldenbuch“-ból.)

Achmet basa. (Az Orsz. Képtárból.)

Savoyai Jenő. (A „Heldenbuch“-ből.)

Bádeni Lajos. (Az Orsz. Képtárból.)

várost a császár birtokába vette. A régi lakosság túlnyomó számmal helyben maradt elhamvadt házainak romjai között. Magyar alig néhány volt már köztük.

Maga Temesvár és a leégett külvárosok az iszonyat képét mutatták. Retten-
tően össze volt löve minden épület. Még a több ölnyi magasságú várfalakon és palánkossal földszánczokon is kapunagyságú öblös rések tátongtak. A kanyargós utcák hosszában udvaron épült török házak, rácsosablakok és tornáczos lakások, alacsony árkádok mentén sötét bazárok és füstös kávécsarnokok, istállók és pajták sorakoztak rendetlenül egymás mellé. Temesvár egykori fényének rommá lőtt monumentális emléke, a váron és városon uralkodó Hunyadi-kastély, a török helytartók rezidenciája, szintén szánalmas képet nyújtott. Fennállt még az őshajdani Szt.-György-templom, meg a bosnyák barátoknak a XV. század végéről való temploma; de e szentélyek is siralmas állapotban valának. Más nevezetesebb épület nem volt a várban.¹ A Szt.-György-templom vagyis a nagy mecset előtti téren egy Marenko nevű nőnek volt boltja, talán az egyetlen kereskedés a várban, melytől a szegény özvegynek 80 aszpert kellett fizetnie, hogy a mecset előtti téren egy helyen.² A Hunyadi-kastély oltalmára épült és a kastély keletdéli sarkán vízzel telt folyammeder fölött emelkedő „vizitorony“ már Losonczy kora óta földszintesre volt lehordva és annyira meg volt rongálva, hogy Jenő herceg ostrománál nem is szerepelt. A nagypalánki minoriták temploma és monostora anjoukori emlékek, annyira össze voltak lődözve, hogy a falakat gerendákkal kellett alátámasztani. A hepehupás, szemetes utcákat és tereket csapadék-tócsák borították. Gyalulatlan, magas deszkapalánkok kerítették körül a török házak kertjeit s a vár nyugati és déli oldalán nádas mocsarak s ingoványok bűzlöttek, melyeket megközelíteni sem lehetett.

Elhomályosult a város, mely négy századdal előbb a világlátott, művelt fejedelemnek, Anjou Károlynak izlésében oly kiváló díszre emelkedett. Nyomorulttá lón Temesvár, melyet Hunyadi János újjáépített, hol egykoron királyok és királynék fényes udvart tartottak s az ország nagyjai, főpapjai és előkelő nemessége tanácskozásokra gyülekezének.

Savoyai Jenő névnapját és 43-ik születésnapját ünnepelte éppen, mikor Temesvárt és annak tartományát „Károly császár számára“ birtokba vette. A vár elfoglalásáról tüzetes jelentéseket küldve az udvarnak, első gondja volt, hogy Temesvárt és a temesi tartományt, a „császár számára oly hasznossá tegye, a mennyire csak lehetséges.“³ E végből már a bevonulás napján oly férfiú után nézett tábornokai karában, kire „az új foglalású területen nemcsak a tartomány őrizetére kirendelt hadtest főparancsnokságát, de a polgári és politikai kormányzatot is bízni lehetett s kiben meg volt a képesség, hogy az uralkodóház érdekeit és a lakosság jólétét egyaránt előmozdítani tudja.“⁴

Választása gróf *Mercy Claudius Florimund* lovassági tábornokra esett. Mercy kiváló kegyben állt mind a császárnál, mind magánál a hercegnél. Ötvenéves, rövidlátó, köszvényes ember volt, mikor Savoyai Jenőtől a felelősségterhes, nagypontosságú kormányzói megbízást elfogadta.

A temesvári táborban értesült a herceg a ritka kitüntetéséről, melyben őt XI. Kelemen pápa az egész kereszténység hálája fejében részesíté. A pápa Rasponi cavaliere követtel magasztaló brevét küldött neki, megbízván egyszersmind a követet, hogy az egyház fejének megtisztelő ajándékait kézbesítse a hercegnek: egy drágagyöngyökkel és a Szentlélek képével himzett hermelines hadvezéri piros kalapot és egy ezüstmarkolatú diszkardot, melyen a pápai ezímer dombormű vésete volt.

Jenő herceg, ki már aug. 25-én érkezett a temesvári táborba, csak nov. 2-án hagyta el Temesvárt. Tehát két hónapon túl foglalta le őt itten kötelessége. Okt. 26-án köszönte meg „ex castris ad Temesvarini (így positis“ Kelemen pápának az ajándékot.⁵ Utasításokat hagyván Mercynek a csapatok téli elszállásolása és a hadműveletek folytatására nézve, nov. 2-án a portugáli herceg kíséretében Bécsbe utazott. Nov. 6-án már Budán volt. Onnan Győrre indult, hogy meg-

¹ *Delineatio der Vestung Temeswar 1716.* (Egykorú térkép a temesvári hadtestparancsnok-ság építészeti levéltárában.)

² *Baróti Lajos:* Délm. tört. és rég. Értesítő, 1910. évf. 159. l.

³ „... für den Kaiser so nutzbringend als möglich zu gestalten.“ (*Arneht:* Prinz Eugen v. Savoyen II., 407. l.)

⁴ „... gleichmässig zum Nutzen des Kaiserhauses, wie zum Wohle der Regierten.“ (*Arneht,* id. m. II., 408. l.)

⁵ *Bécsi cs. és kir. hadügyminisztr. levél.*
Magyarország vármegyéi és városai: Temesvár.

felelő hadi ünnepek közepette, a visszafoglalt Temesvár főpásztorának, gróf *Nádasdy László* csanádi püspöknek és győri kanonoknak kezeiből vehesse át a pápai jelvényeket.¹ Azonban Nádasdy, az „udvarias, kellemes, jókedvű öreg úr“ — a mint őt *Lady Montagne* nevezi,² — nem fogadta el a felhívást, állítólag azért, mert Győr nem az ő egyházmegyéjéhez tartozott. És így nov. 8-án, az ünnepélyes átadásnál, a mi a győzelmes herceget Győrre kísérő magyar bandériumok jelenlétében a székesegyházban ment végbe, *Kondor* apát működött közre.³ Savoyai Jenő másnap délben Bécsbe érkezett és azonnal kihallgatásra ment a császárhoz s az özvegy császárnéhoz, szóval is jelentést téve a temesvári eseményekről. November 19-én, a császárné névnapján, gróf *Althan Mihály* főistálló-mester Jenő herceg tiszteletére nagyszerű lakomát adott, melyen a portugáli herceg is résztvett, számos főúrral együtt. A portugáli herceg nem győzte eléggé csodálni a süteményféléket, melyek Savoyai Jenő temesvári győzelmének főbb eseményeit: Temesvár ostromát, a török fölmentő sereg visszaverését, a Nagypalánk városrész vivását s a vár megvételeit tüntették fel.⁴

Ugyanazon a napon Szegeden is megünnepelték Temesvár visszafoglalását. *Nádasdy László*, csanádi püspök, leutazott székhelyére, Szegedre és szintén nov. 19-én, Erzsébet napján „a királyi ház iránti hódolata jeléül, de meg azért is, mert a csanádi püspökség Savoyai Jenő herceg temesvári dicsőséges hadjárata következtében a több, mint 980 (?) várost, mezővárost és falut magában foglaló Temesi Bánsággal megnagyobbodott, a szegedi helyőrségi templomban ünnepélyes hálaadó istentiszteletet tartott, katonazene kísérete mellett. A püspök délben fényes lakomát adott gróf *Herberstein Ernő* tábornok és szegedi várparancsnok tiszteletére, melyen a Szegeden állomásozó Baden-Durlach és Starhemberg ezredek tisztikara is résztvett. Az ezredek egy része jelen volt Temesvár ostrománál!⁵

Temesvár visszavételének öröme III. Károly 1716-ban emlékérmét veretett. Az érem előlapján a császár és király arcképe látható. Hátlapján Erdély (Dácia) ülőalakja, a hogy a római pénzekben lófejjel ábrázolják. Az alak kettős keresztrel ellátott határvonal támaszkodik, mely a magyar királyság keleti határszélét jelenti. Jobbjában oromzatos koronát tart a visszafoglalt s a távolban látszó Temesvár fölött. A törökök makacs védelmét az előtérben sánczosár alá temetett töröknek holtteste s néhány sánczmű jelképezi. A felírás kifejezi, hogy Temesvár megvételével Magyarország keleti véghatárát ismét helyreállították. *Temeswaro Expugnato R. Hung. Terminus Decumanus Primum Restitutus.*⁶

Valószínű, hogy Jenő hercegnek Bécsben tartózkodása alatt készült Temesvár 1716-ik évi első hivatalos pecsétje is, melynek lenyomatát az Országos Levéltárban a temesvári adminisztráció iratai között egy 1734-ből való hagyatéki leltáron láthatni. A tojásdadalakú pecsét rajza palánkot tüntet fel, középen kapuval, előtte folyóvízzel, melyen át híd vezet. A palánk fölött két torony emelkedik oromzattal és három nyílással. A tornyok fölött az évszám: 1716. A pecsét körirata ez: *Sigillum Regiae Civitatis Temesvariensis.*⁷ Nyilvánvaló, hogy a török uralom megszűntével legott föléledt Temesvár régi közbizalmi jellege is, melynél fogva a pecsét körirata Temesvárt, történelmi múltja alapján, *királyi városnak* mondja.

Mercy Savoyai Jenő hivatalos forma szerint is kinevezte a „Temesi Bánság“ katonai és polgári kormányzójává. Az 1716 november 1-én Temesvárott kelt kinevezési okiratban azt mondja a herceg, hogy a kinevezés „in Ansehung der bekannten guten Aufführung erwiesenen valeur und erworbenen langen Erfahrenheit, auch besonderen desinteressement“, azaz Mercy kiváló tulajdonságaira és

¹ *Arneth*: id. m. II., 409—410. II.

² *Letters of Lady Montagne*, Pétervárad, 1717 jan. 30. — *Worthley Montagne lady* 1717 elején férjével, *Worthley lorddal* diplomáciai küldetésben Magyarországon keresztül Konstantinápolyba utazván, jan. 17-én Győrött *Nádasdy* püspök látogatását fogadta, ki arra kérte őket, hogy másnap nála ebédeljenek. Minthogy azonban újokat folytatni kellett, a meghívást nem fogadhatták el. Erre a püspök néhány kosár déli gyümölcsessel, különféle magyar borokkal s egy frissen lőtt fiatal őzszel kedveskedett a főúri angoloknak. Ekkor jegyezte a lady érdekes úti emlékkönyvébe a Nádasdyról mondott szavakat, irván róla többi között azt is, hogy „ez a főpap nagy tekintélynek örvend az országban és az ősrégi Nádasdy-családból származik, mely Magyarországon már századok óta kiváló szerepet játszik“.

³ *Marczali*: Magyarország tört. III. Károlytól a bécsi kongresszusig.

⁴ *Wienerisch. Diarium* egykorú tudósítása.

⁵ *Wien. Diarium* egyk. tudósít.

⁶ Az emlékérem megvan a temesvári múzeumban.

⁷ *Délm. Tört. és rég. Értesítő* 1902. évf. 113. I.

Emlékérem

Czimerpecsét

Gróf Mercy kormányzó

érdemeire való tekintettel történt.¹ Kijelenti továbbá a herceg, hogy Mercy működési hatásköre egyelőre nem terjedhet tovább, mint hogy a rábizott tartományban a jogviszonyokat rendezze és a fegyelem szigorú fenntartásával a lakosság bizalmát megnyerje. Minden más intézkedés, vonatkozzék bár az egyházi ügyekre vagy a polgári hatóságok kinevezésére, akár pedig a katonai és pénzügyi teendőkre, a császár külön rendelkezésétől függ és arra az időre tartatik fenn, mikor a tartomány belső viszonyai tüzetesen ismerve lesznek. Külön figyelmeztetést a herceg Mercy, hogy legyen óvatos és *Temesvár várába ne fogadjon be más lakosságot, mint csak róm. kath. vallású németeket*. Teljes bizalomra — úgy mond — egyedül csak a németek érdemesek (!). Görögök, szerbek és mások csak a külvárosokban türessenek meg.² Gróf *Wallis Ferencz Pál* tábornok, kit a herceg ugyanakkor *temesvári várparancsnokká* nevezett ki, hasonló utasítást kapott.

A herceg bizonyára a katonai érdekeket tartotta szem előtt s a bécsi udvar felfogásának adott kifejezést, midőn Temesvárt, kevéssel a gyűlölt emlékü Rákóczi-szabadságharcok után, „megbízható németek“ számára tartotta fenn, a kik nem fognak a törökökkel szövetekezni és elő fogják mozdítani a város s vele az egész temesi tartománynak az osztrák uralkodóház jogára alá jutását.³

Az 1716-ról 1717-re forduló télen keserves lehetett a vár megszállása alatt végső inségre jutott temesvári lakosság s az itt hagyott császári helyőrség sorsa. Maga Mercy is Temesvárott töltte az egész telet és a tavaszt május közepéig, temérdek munkával elfoglalva.⁴ A katonatisztekkel és a helyőrséggel rendkívül egyszerűen, tábori módra rendezkedett be a várban. Kaszárnyák híján, melyek az ostrom alatt részint leégtek, részint rommá lövettek, egy-két épségben maradt török házban, a templomokban és mecsetekben, néhány raktárban és pajtában, meg a vár kazamatáiban kvártélyozták el magukat. A Nagy- és Kispalánk külvárosok is fel voltak égetve s romokban heverték. Az ottani lakosság, a menyire lehetett, náddal, szalmával fedte be a pusztán meredező házfalakat s ily rögtönzött lakásokban szenvedte át a zordon téli időszakot. A várbeli lakosság számára csak az aradi-kaputól a belgrádi-kapuig terjedő „Nagy-utcán“ maradt kevés hely. Ebben az utcában hét török ház állott, melyeket Mercy a polgárok használatára engedett át.⁵ A helybenmaradt lakosság róm. kath. vallású dalmatákból és örményekből, gör.-kel. n. e. vallású szerbekből, macedón görögökből, oláhokból s néhány zsidó családból állott. A szerbek és oláhok túlnyomó részben már a török hódoltság alatt a Nagy- és Kispalánk külvárosokban laktak s önállóan szervezett községet alkottak, barátságos jó viszonyt tartván fenn a várbeli törökökkel és a mohamedán hatóságokkal. Minthogy a két külvárosban a szlávok voltak többségben, helyi igazgatásukat *rác községnek* nevezték.⁶ Temesvár visszafoglalásakor *Muncsia Miklós* volt a rác község bírja. *Muncsia* a megszálló német katonaságnál tekintélynek örvendő ember volt, mert a vár ostromzárlata alatt *Vladiszávlyevics Joannicius* temesvári szerb püspökkel éjtszakának évadján többször kilopódzott a német táborba s Jenő herceget pontosan értesítette a várbeli állapotokról s a török hadvezérlét várvédelmi terveiről.

Mercy egyik legfontosabb teendője volt a Temesi-Bánságban valamely tartományi kormányzatot felállítani, hogy annak fennhatósága alatt Temesvár városa új polgári igazgatását szervezhesse. Mindkét irányban az 1716-ik év telén készíté el munkálatát, melynek czíme: *Haupt-Einrichtungs-Werck*. Azzal a kérelemmel terjeszté fel e kormányzati javaslatot herceg Savoyai Jenőhöz, ki az udvarnál a Temesi-Bánság ügyének leghathatósabb szószólója volt, hogy ő felsége jóváhagyását eszközölje ki és egy állandó tartományi kormányzat életbeléptetéséhez nyerje meg az udvari kamara és a haditanács beleegyezését. Közbejötték azonban

¹ *Arneth*: id. m. II., 524. I.

² U. o.

³ „unter das Scepter des Hauses Oesterreich“. (*Arneth*: id. m. II., 407. I.)

⁴ Jenő herceg 1717 júl. 12-én írja a császárnak: „... und seyndt die aufrechthaltung der vorgewesten beschwurnsvollen Postirung in dem Temeswarer Banat, wie nicht weniger die davon vorläufig gemachte einrichtung sowohl des Provincialis, als Cameralis und Militaris, dann die vorsichtige zubereitung zu den angegangenen operationen des gegenwertigen Feldzugs (Belgrad ostromát érti) sattsame Kennzeichen seines (Mercy) ohnermideten Eyfers und besonderlichen activität.“ (*Arneth*: id. m. II., 527. I.)

⁵ *Preyer János*: Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár, 55—57. II.

⁶ A temesvári *rác község* pecsétje megvan a városháza régiséggyűjteményében. Czimerlapján Szt.-György képe látható. Körirata: *Sigillum . . . Gentis Rascianorum Graeci Ritus*.

a nagyméretű előkészületek Belgrád visszavételére, melyek Bécsben Mercy tervezetének elbírálását, jóváhagyását és megerősítését háttérbe szorították. Állandó kormányzatról most már annál kevésbé lehetett szó, mert jóformán Belgrád visszafoglalásától függött a Temesi-Bánság megtartása. A bécsi udvari főhatóságok ezúttal tehát csak arra szorítottak, hogy a Temesi-Bánság közdolgainak intézésére Mercy elnöklésével ideiglenes kormánytanácsot állítottak föl, mely *tartományszabályozó bizottság* néven (Landes Einrichtungs Commission) végezte a különféle közigazgatási, katonai és pénzügyi ágazatok dolgait. Wallis gróf, temesvári várparancsnok volt a szabályozó bizottság alelnöke. Tagjai voltak: *Kallanek Sándor János, Rebentisch Sámuel Ferencz, Häntschl Antal* és *Gössinger Ferencz Ernő*.

Közigazdasági szervezkedés

A bizottság szervezésével egyidejűleg ment végbe *Temesvár városa közigazgatásának* szervezése is. Erre vonatkozólag Savoyai Jenő fentérintett intézkedése értelmében utasította az udvar a Mercy elnöklésével behelyezett bizottságot: „*damit lauter Teütsche und Cathol. Bürger in ermeldte Stadt Temeswar eingenommen werden, denen auch zu desto mehrerer populirung 6 fray jahre, nebst deren gewöhnlichen immuniteten, freyheiten und Privilegien, wie es in anderen derley Städten gewöhnlich, bewilliget werden*“.¹ Mercy tehát úgy intézkedett, hogy a már fennálló *rácz községen* s illetőleg *rácz magisztrátuson* kívül, az ostromló sereg nyomán jött új német polgárság közdolgainak kezelésére külön *német magisztrátus* alakuljon. E végből 1717-ben előbb „német polgári társaságot“ szervezett és ennek kebeléből alakította meg azután a német magisztrátust, melynek tagjai csak róm. kath. német lakosok lehettek. Minthogy pedig 1717-ben a már ismert háborús idők és bizonytalan állapotok lehetetlenné tették, hogy a Temesi-Bánságba s különösen Temesvárra német telepések, különösen külföldi németek tömegesebben bevándoroljanak, a mint hogy az egykorú emlékekben nincs is nyoma egy ilyen településnek: *kétségtelen, hogy Mercy az első temesvári német lakosságot a Temesi-Bánságban táborozó katonákból, rokkant és nyugdíjas tisztekből és a hadi szolgálatra többé nem alkalmas fegyver viselt népből, a tábor követő különféle iparosokból szedte össze, kik között bizonyára tanult, tapasztalt és tiszteletes emberek is valának.* Ez volt Temesvár első német törzs polgársága a telepítések megelőző 1716–1717-ik években.

Első német magisztrátus

Közülök alakította meg Mercy intézkedésére gróf Wallis várparancsnok a saját lakásán, *szabad választás* mellett, az első temesvári német magisztrátust egy évi időtartamra. Városbíró lett *Hold Tóbiás Boldizsár*, Frankenhausenból származó tábori sebész. Városi tanácsosok lettek: *Böckhl János* Weydenből, *Hammer János* a bajorországi Holzkirchenből, *Cram Frigyes* braunschweigi Lössából és *Thonner János* a bajorországi Egenfeldből. Az első temesvári *választó polgárok* a német polgári társaság tagjai valának, névszerint: Arnoldt János, Adams János, Baum János, Carl Jakab, Danauer Miksa, Dániel Miksa (örmény), Dorf-mayer Kristóf, Diepoldt Sebestyén, Fröhlich Márton, Feiertag Jakab, Frantzing Jakab, Glasz Lőrincz, Grueber Jakab, Gugevitz Pongrácz, Hammer János, Hirn János, Jung János, Lipert Pongrácz, Loder János, Mach János, Müllner János, Maister Benedek, Plamb Flórián, Pispék Gáspár (magyar), Paul Menyhért, Prenner János György, Polack György, Pauer János, Pilsz Lipót, Ploberger János, Pottermann Mátyás, Prembsner Kelemen, Prumer János, Ramleithner Máté, Reybrecht György, Raind Ferencz, Solderer Péter, Scherer Henrik, Senning Hans, Schön János, Schoszer Illés, Schörghofer János, Topp János, Twarschak György, Tomb Venczel.² Neveik után ítélve, kivéven egy örményt és egy magyart, valamennyien németek, csehek és morvák, a milyen volt a megszálló katonaság, melyből vétettek. A város polgári könyvében találunk Koblenz, Danczig, Krajova, Majland, Velence, Brandenburg, Königsberg, Belgrád, Pforzheim, Mainz, Passau, Nápoly, Breisgau, Darmstadt, Graubünden, Frankónia, általában Németország, Ausztria, Cseh- és Morvaország minden részeiből bevándorolt embereket.

A város népesése

Csakhamar szaporodott a lakosság belföldi települőkkel, iparosokkal, kereskedőkkel és kézmunkásokkal is, kik Esztergom, Komárom, Sopron, Szombathely, Eszék, Pozsony, Vág-Ujhely, Lipótvár, Pest, Szeged s Magyarország más vidékeiről származtak, de többnyire szintén németek voltak. A polgárok könyvében, mely 1717-től

¹ Bécsi cs. és kir. udv. kamarai levél. Einrichtungs-Sachen.

² Preyer: Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár, 55. l.

1739-ig terjed, 329 név fordul elő, köztük csak három magyar. Szerencsét és a hadi mozgalmakban biztonságot jöttek keresni Temesvárot. A rendezetlen viszonyok között s a passaroviczi béke megkötéseig mindez a népesedés természetesen csak az ideiglenesség jellegével bírt. A véletlen vagy a gondviselés vezette a kereset után járó embereket egyik helyről a másikra, mindenekfölött a tartomány megvédett központjába, a hol azután némelyek, ha kenyerüket és boldogulásukat megtalálták, maradandóan letelepedtek. Számosan voltak olyanok is, kik a múlt háborúk alatt Törökországba menekülvén, az ottomán sereg vereségei után régi lakóhelyükre visszakivándoroltak. 1717 szept. 19-én jelentést küldött Wachter kapitány az orsovai határszéli állomásról, mennyire igyekszik különféle csalogatásokkal (mit mannigfaltigen Lockungen) ad patrios lares visszatéríteni azokat az alattvalókat, kik a múlt háborúk idején a monarchia tartományaiból a félhold oltalma alá menekültek. Közvetlenül Temesvár és az aldunai erősségek föl szabadulása után gyakran ismétlődnek az ilyen kóbor csapatok látogatásai. Jönnek-mennek, elvegyülnek a bennlakók között legtöbbször észrevétlenül. Lehetetlen az ilyen primitív népesedés mozzanatait ellenőrizni, minthogy egykorú adatok nem nyújtanak róluk megfelelő tájékozást.

Arról azonban van már hiteles tudósításunk, hogy Temesvárnak első népesége, beleértve a nem német fajbelieket is, nem volt valami nagyon jámbor, szelíd és jó nevelésű népség. Különösen az élet- és vagyonbiztonság állhatott gyenge lábón. Egy 1718. évi följegyzés ugyanis arról tanuskodik, hogy abban az évben nem kevesebb, mint *tizennégy akasztás* fordult elő a városban.¹ Sok panasz volt a németek ellen is. Az adminisztráció nem tűrhetvén kihágásaikat, 1720-ban rendeleti úton kényszeríté őket tisztességesebb életmódra (zu einem anständigen Lebenswandel). Otthonukat elhanyagolták, még a szemetet sem tisztították el lakásaikból; házaikat nem tatarozták, kerteket ültetni nem akartak, noha a hozzávaló telket ingyen kínálta nekik az adminisztráció. A városbírótól minduntalan megtagadták az engedelmesseget, úgy hogy mindig külön kellett azt rájuk parancsolni. Adót fizetni egyáltalában nem akartak, noha a várbeli polgárság összes évi adója nem volt több 1200 frtnál és fejenként egy aranyál. A bíróválasztásoknál oly garázda magaviseletet tanúsítottak, hogy kénytelen volt az adminisztráció rendreutasítani őket: „*da es sehr missfällig zu vernehmen gewesen, dass sich gesammte Bürgerschaft bei der fürgewesten Wahl so ungebührlich betragen habe, welches Betragen ihnen schärfestens zu untersagen sie*“.²

A városi német magisztrátus megerősítése 1717 végén érkezett le Bécsből. 1718 január 1-én megfelelő egyházi és polgári ünnepségek között történt a magisztrátus hivatalos beiktatása. Ez nevezetes történeti napja volt az újjáalakult Temesvár városának! Ettől a naptól kezdve lépett Temesvár a polgári önkormányzat jogainak birtokába, egyelőre azonban csak feudális értelemben, mint a Temesi-Bánság abszolút kormányának szoros korlátok közé szorított vazallusa.

Úgyanis az az udvari küldöttség, mely Bécsből a temesvári magisztrátus megerősítését Temesvárra hozta, avval is meg volt bízva, hogy a Temesi-Bánságnak Mercy által kidolgozott s az udvarnál felülbírált „Haupt Einrichtungs-Werk“ című kormányzati szabályzatát, melyet a császár szentesített, Mercynek kézbesítse. Ezzel megszűnt az ideiglenes *tartomány-szabályozó bizottság*. Csak a neve szerepelt még néhány hónapig az átmeneti idő alatt, míg a Mercy-féle új rendszabályt, mely *alaptörvénye* lett a Temesi-Bánság kormányzatának, tartományszerte községenként ki nem hirdették. 1718 szept. 23-án értesíté Mercy az összes kerületek tisztviselőit és azok lakosságát, hogy az eddigi „Einrichtungs-Commission“ helyébe ő felsége a *Temes-Bánsági Adminisztrációt* (Landes Administration des Temeser Banats) nevezte ki, mely katonai és kamarai tisztviselőkből állván, a bécsi udvari haditanács és udvari kamara főnhatósága alatt ezentúl intézni fogja a tartomány összes hadi és polgári ügyeit s melynek mindenki engedelmeskedni tartozik. A város igazgatási hatóságát is, mint általában minden helyhatóságot, a Temesi-Bánság területén, az adminisztrációnak rendelték alá.

Az újonnan megalakult temesvári magisztrátus, nyomban az adminisztráció legfelsőbb megerősítése után, 21 pontozatba foglalt kérelmet terjesztett föl gróf Mercyhez, mint az adminisztráció elnökéhez s a Temesi-Bánság kormányzó

¹ Preyer: id. m. 60. l.

² Baróti: Adattár.

A magisztrátus működése

tábornokához. Kérte a többi között: a) Engedtesse át a városnak plebániai templomul a nagy mosea, melyet a törökök a mai szeminárium templom helyén állott régi Szt.-György-templomból alakítottak át mohamedán imaházzá. Ez a kérelem nem volt teljesíthető, mert a mosea már a jezsuiták használatára volt átengedve. b) Pallosjogot és nyilvános pellengért kért a város. A pallosjog nem engedélyeztetett, a pellengér igen. c) Kérte a török fürdő átengedését, hogy ott a városházát fölépíthesse; italkiméresi joggal való fölruházásért is folyamodott. A fürdőház átengedése föltétlenül, a korcsmáltatási jog föltételesen engedélyeztetett. d) Négy vásár tartásának engedélyezését kérte a magisztrátus, mire nézve az adminisztráció aképpen határozott, hogy a német polgárságnak két vásárt és a rác polgárságnak is két vásárt engedélyezett. e) Egy további kérése a városnak a heti vásárokon való helypénz szedésének engedélyezését célozta, a mi meg is adatott. f) A város közelében fekvő három elpusztult kis falucskának (Dörf) átengedését kérte a város, mire nézve azt a választ kapta, hogy a város elegendő területet és prédiomokat fog tulajdonul kapni. Ez az ígélet azonban nem teljesedett be. g) Végezetül kérte még a város a czéhek életbeléptetését, a polgárság vámmentesítését és egy városi pecsét használatát, a mit meg is kapott.

1718 január 1-én szabályrendeletet adott ki az adminisztráció a városi tanácsnak, melylyel a hivatalos ügykezelést előírta. E szerint a városbíró és a tanács tagjait a polgárság évenként választotta, az adminisztráció megerősítésének fönntartásával. A tanács ügyköréhez tartozott a közrend, közbátorság és tisztaság fönntartása, a hagyatékok és az árvaügyek, az adóelőírás és behajtás, a polgári perekben való eljárás. Köteles volt a magisztrátus szigorúan szorítani a polgárságot, hogy a fából és sártapaszból készült, legnagyobb mértékben tűzveszélyes kéményeket lehordassák és téglából épített kéményekkel cseréljék ki; hogy továbbá a hitetleneket, ú. m. a pogányokat, zsidókat, törököket, lutheránusokat és kálvinistákat s minden egyéb bármilyen néven nevezendő tévhitűeket azonnal távolítsa el a városból és semmi szín alatt meg ne tőrje.

Ugyanaz évi január hó 26-án hat adómentes évet kapott a város, oly kikötéssel azonban, hogy ennek fejében minden polgár 1 aranyat tartozott a kincstárnak fizetni. Április 5-én pedig telekátruházási oklevéllel (Grundbrief des bürgerlichen Terains) a belgrádi kapun kívül jobbkézről fekvő mintegy 1000 ölnyi terület, mely a Begától a római sáncz vonaláig és a mocsarakig húzódik, kerti használatra a polgárságnak adatott át. Azonkívül még 500 hold feljebb elterülő szántóföldet is kimértek ugyancsak a polgárság részére. A kertek művelésére szánt terület az ú. n. régi „Maierhof“ (a mai Erzsébetváros) helyén feküdt. Azon túl terült el a városi szántóföld.

Temesvárnak tartományi középponttá emelése szintén jelentékenyen hozzájárult a lakosság megélhetési viszonyainak feljavításához. Megvetette alapját a város tekintélye s fejlődésének, azontúl pedig az egész környéket magához kapcsolván, az ügyes-bajos dolgaik után járó vidékiek forgalmában állandó jövedelmi forrást nyitott az anyagi jólét előmozdítására. Mercy ugyanis 11 kerületre osztotta fel a Temesi-Bánságot. Ezek voltak: a csanádi, becskereki, pancsovai, csákovai, verseczi, új-palánkai, lippai, facseti, lugosi, karánsebesi és a központban a temesvári. Ily kiterjedt vidéknek Temesvárhoz kapcsolása mindjárt kezdetben jótékony hatással volt az alapvető munkálatok további fejlesztésére.

Temesvár jövőjének kialakítása azonban nemcsak az anyagiaktól, de főképpen a lelki igények kielégítésétől függött. Az erről való korai gondoskodás legmélyebbre ható befolyással volt a város művelődésére. A bár lassan, de folyton szaporodó lakosság értelmi és vallás erkölcsi életének irányítására volt első sorban szükség, hogy a város közviszonyai egészséges és szilárd talapzaton fölépíthetők legyenek. A Temesi-Bánság főprotektora és minden ügyeinek főintézője e részben is szolgálatot tett a városnak. Savoyai Jenő herceg, a vallásosságot legszorosabban egybefüggőnek tartván az erkölcsösséggel és nemes polgári erényekkel, az uralkodó iránti hűséggel és az államnak tartozó kötelességek teljesítésével, közbenjárt a felségnél, hogy Temesvár mielőbb lelki vezetőket és tanítókat kapjon. Az ő ajánlatára III. Károly király már 1717-ben okt. 17-én elrendelte, hogy Temesvárott a Jézus-társaság számára négy áldozópapból és egy laikus testvérből álló misszióház alapíttassék, átengedvén a rendtagoknak templomul a törököktől mecsetté alakított Szt.-György-egyházat, lakóhelyül pedig a templom melletti telken álló három török házat, a hozzájuk tartozó udvarokkal együtt. A jezsuita-rendet bíztá

meg tehát az uralkodó a lelkipásztorság vezetésével, nemcsak Temesvárott, de a Temesi Bánság egész területén.

A Jézus-társaság egyes tagjai már száz és néhány esztendővel azelőtt is teljesítettek Temesvárott lelkipásztori teendőket. Midőn most királyi rendelettel visszatelepítették őket, ezt olybá vették, mintha régi jogos örököket foglalták volna el a városban. Az első jezsuita-atyá Pez Lőrincz személyében 1718-ik évi febr. hó 3-án érkezett Temesvárra egy rendtag kíséretében. Minthogy a részükre kijelölt régi Szt.-György-templomot a vár visszavétele óta élelmezési raktárnak használta a katonaság, a plebániai istentiszteletet ideiglenesen a bosnyák ferencz-rendiek templomában (az immár lebontott piarista templom helyén állott ódon templomban) kellett végezniök. Csak 1718 ápr. 7-én vehette át Pez atya a Szt.-György-egyházat, mely ettől fogva hosszú ideig plebániai temploma volt Temesvár városának. A templom fölszentelése nagy ünnepélyességgel ment végbe. Megjelentek az összes tartományi és városi hatóságok, a katonaság és nagyszámú közönség. A jezsuiták Szt.-György helyett a Boldogságos Szűzet választották védőszentül és a templomot „ad Mariam Serenam“ nevezték el, mert a vár megszállásának napjaiban szép, derült idővel kedveskedett az ég az ostromló hadaknak, mi az ostrom sikeres eredményére döntő befolyással volt. Még abban az esztendőben három harangot is kapott a templom: az egyiket a Boldogságos Szűz, a másikat Borgia Szt.-Ferencz, a harmadikat Niger Emánuel jezsuitarendi szentnek a tiszteletére.

A katonai kormányzat és a városi tanács támogatása nagyon megkönnyítette a jezsuiták feladatát, kik különben a saját benső hivatásuk érzetéből is ernyedetlen tevékenységet fejtettek ki mind az ige hirdetésében, mind az istentisztelet fényének helyreállításában. Nemcsak vásár- és ünnepnapokon, de a bőjti időszakban naponként predikáltak, délutánoként hitoktatást tartottak, erkölcsös keresztény életre és egyházi énekekre tanították híveiket. Sajnos, hogy többnyire német származásuak lévén, buzgó egyházi szolgálattal kapcsolatosan, Temesvár és Délmagyarország elnémetesítését is elősegítették.¹ Házi naplójuk² 1719. évi újév napján följegyzi, miszerint a kilenczórai nagymisén oly nagy volt a gyónók száma, hogy három pater alig győzte az egybesereglett híveket kihallgatni, mely körülmény a város kath. lakosságának szaporodásáról is tanuskodik. Gróf Wallis tábornok és várparancsnok meghagyásából az összes helyőrség, kapitányaik vezetése alatt, évenként többször járult a gyónás és áldozás szentségéhez. A jezsuiták házról-házra járva, személyesen szedték össze és ellenőrizték a gyónócédulákat. A katonaság köteles volt azokat föllebbvaló tisztjeinek bemutatni. Karácsonykor még az éjjeli misén is gyóntak a hívek s éjjel után két óraker áldoztak. Vízkereszt ünnepén házszenelést végzett a pater superior (ivit thurificatum), először gróf Wallisnál, mint a vár parancsnokánál s csak azután Mercy „tábornok úr ő kegyelmességénél“, harmadsorban Rebentisch tanácsosnál, végezetül pedig Haan kamarai biztosnál. Beszentelték azután a jezsuita atyák az összes katonatisztek és császári hivatalnokok lakásait, sőt a várbeli egyetlen zsidó-ház is részesült a vízkereszt szentelésben. Mielőtt az említett harangok Bécsből leérkeztek, az istentiszteletre dobbal hívták össze a híveket. Az első harangozást egy dobbal, a másodikat kettővel, a beharangozást három dobbal jelezték. 1719 szept. 12-én tűzték fel a jezsuiták templomának tornyára a keresztet, melyet „procuravit inelyta gens rasciana catholica“. Szt.-Mihály napja előestéjén pedig már az új harangokkal harangozták az „Ave Mariát“. A kereszt feltűzésekor nagy örvendezés volt Temesvár

¹ A temesvári jezsuita misszióház főnökei mind németek és szlávok voltak. Neveik, melyek itt következnek, elárulják származásukat: Pez Lőrincz 1718—1719. — Pfeiffersperg Ferencz helyettes 1717—1719. — Gastayer Mihály helyettes 1719—1719. — Perger Antal 1719—1726. — Stummer Ignác 1726—1729. — Bartmann Dávid 1729—1729. — Kuschlan Zsigmond helyettes 1729—1729. — Folck Pál 1729—1732. — Pámer Gottfried 1732—1734. — Halbrucker Antal 1734—1738. — Perger Ferencz 1738—1738. — Grueber Ignác 1738—1743. — Schalk Ferencz 1743—1745. — Ertl Tamás 1745—1748. — Vajr Ferencz 1748—1751. — Kallanek József 1751—1753. — A hitszónokok és hittanárok között előfordul néhány magyar név is: Sztropkay N., Beznák Pál, Erdélyi Zsigmond, Zakariás Miklós, Vajay Imre, Humyadi N., Szendrey N., Szádeczky János, Gyurkovics János, Zichy László, Jónás András, Tornay József, Amon Ferencz és Benyovszky János. — Élt a temesvári misszióházban 1718—1753. évig összesen 163 jezsuita atya. Ezek közül 35 év alatt csak 14 volt magyar, 149 pedig idegen származású. (Ephemerides Missionis Temesiensis Soc. Jesu.)

² Külső czíme: Protocollum Historiae Domus RR. PP. Societatis Jesu. Belső czíme: Ephemerides Missionis Temesiensis Soc. Jesu 1719—1753. — (Csanádi püspöki levtr.) Ebből merítjük egykorú, hiteles adatainkat.

A város kivált-ságai

Egyházi berendezkedés

A jezsuiták megbízatása

összes keresztény lakossága körében, hogy másfél század után újra ott tündöklött a város fölött, hol kevéssel előbb „stabat abominatio turcica“. 1719-ben május 14-én szólalt meg először a szintén Bécsből küldött orgona, melyet zenével kísérték.

Egyházi szokások

Az akkori egyházi szertartások sok érdekes szokásról és helytörténeti mozzanatról értesítenek bennünket. Megtudjuk a jezsuiták naplójából, hogy karácsony éjtszakáján művészi vésetű jászolt állítottak fel a templomban a született Megváltó szobrocskájával. Jézus névünnepén a Megváltó szobrát az oltáron állították fel. Órangyalok vasárnapján angyalnak öltözött diák jelent meg a nagymisén s egy kisdéd gyermeket vezetett az oltár elé. Ker. Szt.-János vigiliáján és ünnepén egy Szt.-Jánosnak öltözött ifjút és pásztoroknak öltözött hat gyermeket állítottak ki az oltárhoz, megérzékítvén eképpen a vallás misztériumait. 1720-tól kezdve az első keresztjáró-napon a Kis-Palánk külvárosba vezették a körmenetet, második napon a várbeli bosnyák francziskánusoknak a hódoltságban szintén mecsetté alakított ősrégi templomába, harmadik napon a lugosi-kapun át a Nagy-Palánk külváros Szt.-Katalin-templomába, hol a XIV. században a Károly Róbert királytól betelepített minoriták anyazárdája állott.

Szt.-Márk napján a búzaszentelést „extra portam Belgradensem“¹ tartották zenekísérettel, mindenkor a tartomány kormányzója, a várparancsnok és az összes polgárság jelenlétében. Körmenetknél német és illír nyelven imádkoztak és énekeltek. Mikor az adminisztráció elnöke vagy annak helyettese a császári és királyi felség képviselőjeként, az istentiszteleten megjelent, stólával és szenteltvízzel a templomajtóban fogadta a papság. Pyenkor a katonai főméltóságok, a tábornokok és ezredek megelőzték az adminisztráció világi tanácsosait. Urnapján galyakat és füvet hoztak az oltárok díszítésére. Az első oltár gróf Wallis várparancsnok, a patronátus képviselője lakásánál,² a második a bosnyák ferencziek temploma előtt, a harmadik Rebentisch adm.-tanácsos lakása előtt, a negyedik Mercy kormányzó generális lakásánál volt felállítva.³ A körmenet alatt a jezsuiták temploma előtti tágas piac téren, mely egész a mai megyeházáig terjedt, hat hadiágyú dörögött és 100 gránátos katona adta az üdvövéseket. A baldachint négy zászlótartó emelte, a város bírája és tanácsa fáklyákkal követték a szentséget.

Flórián-napját polgári ünnep gyanánt ünnepelte Temesvár városa. A Kis-Palánkba proczessziót vezettek s azután nagy multságokat csaptak. Különös szokás volt a tűzvész ellen való szentségáldás. Mikor gróf Wallis várparancsnok háza 1723-ban okt. 14-én éjtszaka leégett, a jezsuiták házfőnöke a tűz felé fordulva áldást adott a szentséggel, hogy a tüzet eloltsa. Szt.-Hubertus napján nagy vadászatra gyülekezék Temesvárott a Bánság összes úri közönsége. Gróf Mercy volt a házigazda. Fölkérte a jezsuiták főnökét, hogy a vadászok miséjét az ő palotájában tartsa meg. Mise alatt három zsemlyét szentelt a pap, melyekből indulás előtt minden vadász egy-egy szeletkét evett.

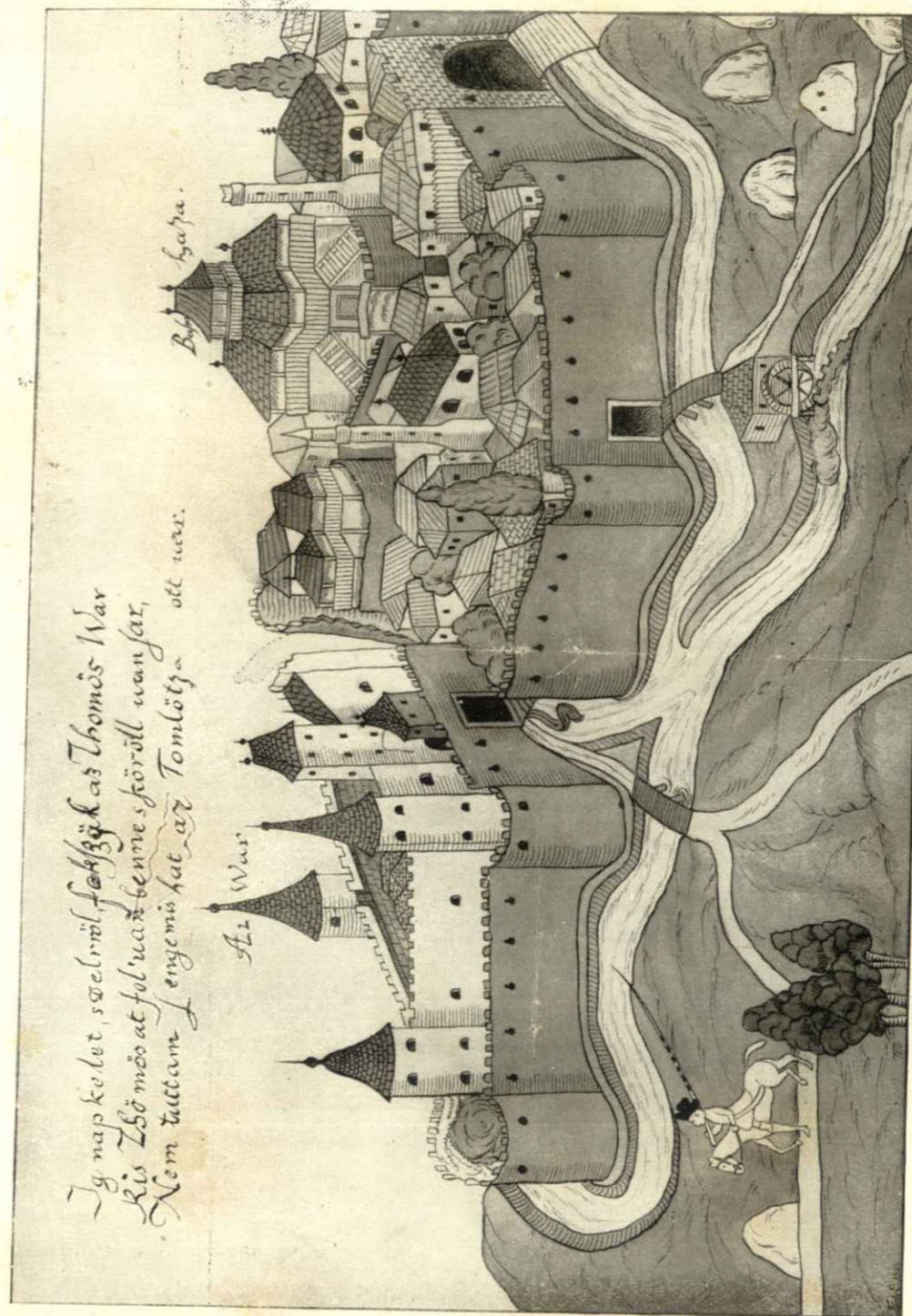
A temetéseket mindig késő este, esthomályban tartották a nyugati latin népek szokása szerint. Még decemberben is, mikor a napok rövidek, este 6 órakor sötétben, fáklyák elővitele mellett végezték a temetési szertartást. A husvéti föltámadás ünnepélyét szintén teljes elsötétedéskor, este 8 órakor kezdték és 10 óra felé fejezték be, szakadatlan ágyúdörgés kíséretében.

Évenként okt. 12-én gyász-isteniszteletet tartottak a Temesvár bevételénél elesett katonák lelkiüdvéért, „a kik a keresztény hitért áldozták fel életüket“. 1719 okt. 18-án ünnepelte a város először visszavételének évfordulóját. „Te Deum“ volt a jezsuitáknál, melyen az összes polgárság és a katonaság résztvett. Csak a gör.-kel. n. e. rácz és oláh lakosság tartotta magát távol; miért is 1721-ben Mercy kormányzó generális, nehogy kénytelen legyen a gör.-keletieket megrendszabályozni, udvarias levélben meghívta az ünnepélyre a temesvári görög-keleti szerb püspököt is.

¹ A belgrádi kapu a várból a Hunyadi-kastélyra nyílt; az aradi-kapu (mortoros) a Nagy-Palánkba vezetett, körülbelül a Ferdinánd-kaszárnya és a katonai élelmezési raktár (jelenleg városi adó- és mérnöki hivatal) között; a Jenő herceg-kapu (forforosi) Mehala (Ferenczváros) felé nézett, a mai katonai kórház közepe táján; a lugosi-kapu az aradinak közelében volt, körülbelül ott, hol az ú. n. erdélyi kaszárnyának a Gyár város felé tekintő tűzfala, illetve a mostani osztrák-magyar bankpalota áll. Ez a kapu szintén a Nagy- és Kis-Palánkba vezetett.

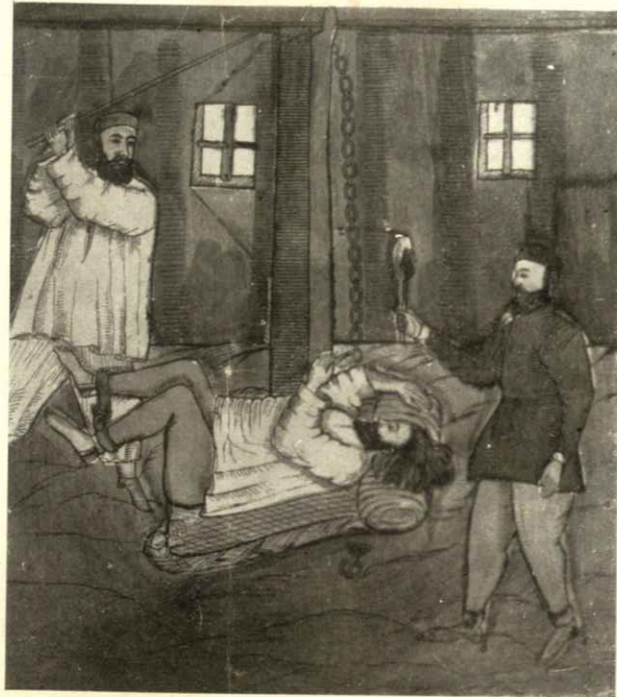
² A mostani katonakaszinó helyén.

³ 1720-ban Mercynek még nem volt állandó lakása Temesvárott. Később épült fel a kormányzó palota, a mostani büntető törvényszéki épület (ú. n. kis megyeháza) a Balázs-téren, a hol azután gróf Mercy állandóan lakott.

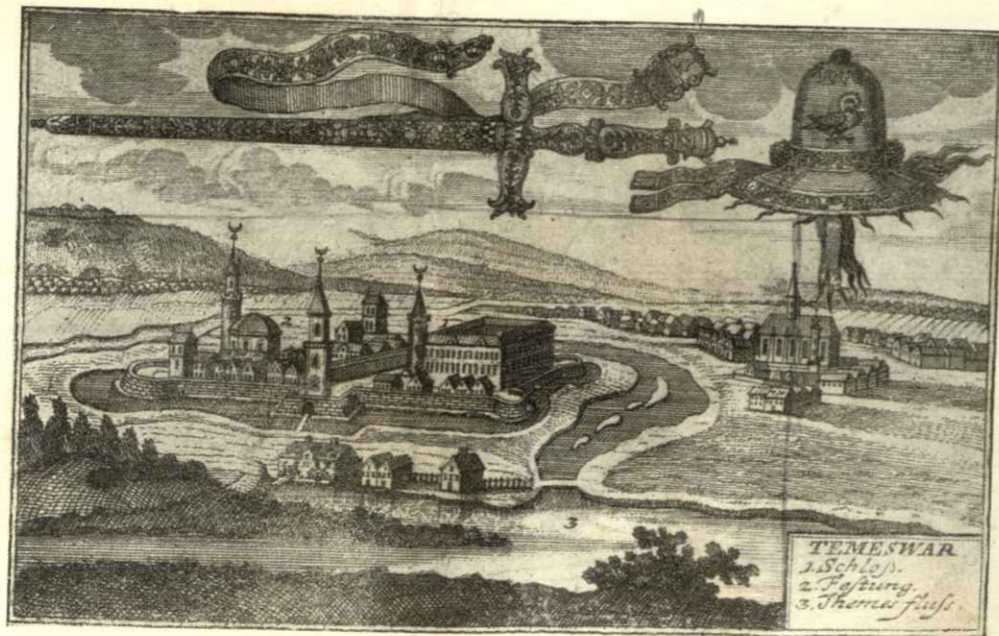

Temesvár régi képe.

A török fogságban szenvedett Wathay Ferencztől 1650 táján készített színezett rajz után. (Eredetije a temesvári Délmagyarországi Múzeumban.)

Wathay Ferencz talponveretése a börtönben.
(Saját egykorú rajza után.)

Temesvár 1750-ben.

(A Temesvár városi könyvtárból.)

(Felül a XI. Kelemen pápától Savoyai Jenőnek küldött hadvezéri kalap és az ezüstmarkolatú díszkard.)

Túlságosan sok volt az ünnep. Az 52 vasárnapon, az Úr és a Bold. Szűz, az angyalok és apostolok ünnepein kívül számos szentnek emléknappját is nyilvános munkaszünettel ünnepelték. Az esztendőnek csaknem a fele „festum fori” volt. Szt.-Balázs napján az a különös szokás dívott, hogy a polgárság almát vitt a templomba szenteltetni.

Mikor a jezsuiták Temesvárott letelepedtek, már a várban találták a *bosnyák tartománybeli ferenczrendi barátokat*, kik a török firdővel szemközt állott és mecsetté alakított régi templomuk mellett húzódtak meg az ozmán uralom alatt. Sorsuk a mindenkori török kormányzó kegyétől vagy szeszélyétől függött. Gyakorta huzamosabb ideig nem háborgatták őket szegényes otthonukban. Egykorú adatok bizonyítják, hogy a hódoltságban a lelkipásztorkodáson kívül *gyermekoktatással* is foglalkoztak, természetesen az ő saját szláv nyelvükön. *Iskolájuk fennállt Temesvár visszavétele után is, a meddig a városban az elemi tanítás terheit győzték, kiegészítve testületüket német nyelven beszélő szerzetesek alkalmazásával.* Temesvár visszavételekor újra használatba vették templomukat és zárdájukat, melyben az elemi tanítás számára a lehetőség szerint helyiségeket rendeztek be.

A *minoriták*, kik Károly Róbert kora óta laktak Temesvárott s a váron kívül, a Nagy-Palánkba épült templomuk és zárdájukban végezték lelkipásztori és tanítói kötelességeiket, a török hódoltság idején úglátszik elköltöztek Temesvárról. A vár visszavételekor elhagyatva állott monostoruk és templomuk, mely utóbbiból szintén mecsetet csináltak a mohamedánok. Temesvár fölszabadulása után, a „restitutio in integrum” elve alapján, arra kérte *Roll Péter* minorita tartományfőnök III. Károly királyt, hogy a sóraktárul és katonai őrtanyául használt templomukat és zárdájukat, mely évszázadok óta a minorita szerzet tulajdona volt és csak a törökök vették el tőlük, a minoritáknak ismét visszaadja. A király Savoyai Jenő javaslatára 1717-ben olyképpen döntött, hogy visszahelyezvén a minoritákat temesvári templomuk és zárdájuk birtokába, utasította *Roll* provinciálist, hogy a Nagy- és Kispalánkban lakó katolikusok lelki ellátására az illír vagy dalmata nyelvben jártas két minorita atyát legyen köteles azonnal Temesvárra küldeni. Erre a tartományfőnök *Rösler Miksa* és *Jankovics Lőrincz* atyákat rendelé ki a temesvári állomásra; az elsőt házfőnököül, az utóbbit dalmata hitszónokul. Mikor azonban ezek Temesvárra érkeztek, nagypalánki templomukat és zárdájukat oly állapotban találták, hogy lehetetlen volt oda beköltözniök. Gróf *Mercy* egyelőre a Kis-Palánk külvárosban jelölte ki számukra a szintén mecsetté alakított ottani kápolnát (hol hajdanában, az Árpádok alatt, valószínűleg a domonkosok Szt.-László-temploma állott), lakásul pedig egy török házat, a hol néhány esztendőn át voltak kénytelenek nyomorogni. Mint-hogy azonban a vár újjáépítésének tervezete szerint az egész Kis-Palánkot le kellett bontani: az adminisztráció 1723-ban az addigra már helyreállított nagypalánki régi zárdájukba és templomukba költöztette át a minoritákat. A templomot kitisztítván, *Szt.-Katalin vértanú* tiszteletére szentelték fel és még azon évben kezdték használni. A főoltárt *Königsegg János József*, a vár törzsorvosa, a Szt. kereszt oltárt pedig gróf *Wallis* várparancsnok állította. Ezeket két harangocskával együtt gróf *Nadasdy László* csanádi püspök szentelte föl. Rövid időn belül még három oltárt állítottak a hívek: Szt.-Ferencz, Pád. Szt.-Antal és Nep. Szt.-János tiszteletére. A templom alatt régi sírbolt is volt, melyben vegyesen szerzetesek és világiak temetkeztek. 1724-ben tették le az új konvent alapkövét. Ez 12 szerzetes befogadására épült s 1726-ban készült el. Galgócson *Marx Ambrust* választották ide első gvárdiánnak. 1733-ban megnyitották theologiai iskolájukat s itt helyezték el a minorita növendékeket. Ezek könnyebb ellátására 1734-ben a konvent mellé posztógyárat építettek, mely a theologiai iskolával együtt 1738-ig állott fenn, mikor is a dühöngő pestis miatt mind a kettő megszűnt.

Alig szabadult meg a lakosság a pestistől, mikor a törökök Belgrádot elfog-
lalták. Félni lehetett, hogy Temesvárt is meg fogják támadni. Azért a vár erődít-
ményein kívül fekvő házakat a hadparancsnokság mind lebontatta, hogy azok támadás
esetén az ostromlók előnyére ne szolgáljanak. Csak a konvent, egy kaszárnya s
néhány tisztalak maradt meg, de azokat is aláaknázták, hogy szükség szerint légbe
röptethessék. III. Károly békét kötött ugyan a törökökkel, de a minoriták 1741-ben
már *elnyomott konventnek* nyilvánították temesvári házukat. Az adminisztráció
ugyanis azon ürügy alatt, hogy a vár építése miatt a templomot és konventet le
kell rontani, két helyet ajánlott cserébe a minoritáknak: Verseczet és a Gyár-
várost. Egyiket sem akarták elfogadni, hanem a várban kértek maguknak helyet.

Sok huzavona után végre Mária Terézia királynő 1752. évi okt. 16-án a várban egy régi ökörmalmot, négy szobából és konyhából álló házat és az építendő új konvent számára megfelelő telket adott nekik.¹ Így szűnt meg a nagypalánki minorita-zárda és templom,² mely utóbbinak helyén az adminisztráció 1763-ban a még ma is fennálló obeliszket emelteté, három oldallapján e kronosztikonokkal:

„Trophaeum solo aequatae sacrae aedis Catharinensis,
In qua sacrificare Deo, florente Eugenio, Carolo sexto dominante,
Signo Reformatos Fratres coepisse Minores“.

„Sed Maria Theresia, apostolici Regni coronata Regina,
Hos in praesidio locat et patrocinio ambit.“

„Defunctis, quorum hic cineres ac ossa recondo,
Aeternam requiem ore et corde precare viator.“³

Vallásos társu-
latok

Ezek után visszatérve a török hódoltságot közvetlenül követő évek temesvári emlékeire és egyházi hagyományaira, mindenekelőtt a *Krisztus keserves szenvedésének egyesületét* kell kiemelni, mint a kor vallásos szelleméből sarjadzott önsanyargató társulatot. A jezsuiták naplója „Congregatio Agoniae“ néven örökíti meg az egyesület főnállását. Ájtatosságukat nagypénteken délután 2 órakor a jezsuiták templomában kezdték litániával és szentségkítetéssel. Onnan más templomokba mentek úrkoporsót látogatni. Fekete vezeklő kámsát viseltek, melyből csak a szemük látszott ki és a meztelen hátuk. Nagy néptömeg kísérte őket, midőn az utcákon végigvonultak s a Megváltó példájára nehéz fakeresztet hordoztak vállukon. Sokszor 10—12 ilyen vezeklő lépdelt egymásután, korbáccsal, kötéllel csapdosván meztelen testüket. Suhancz gyerekek meleg vizet vittek utánuk edényekben, hogy lemosásukról a megaludt vért. Az izléstelen látványosságot 1732-ben szüntette meg a püspök. — Az önsanyargatókon kívül 1720—1724-ben még két vallásos társulat volt Temesvárott: a *Szeplőtlen Szent-Szűzről* nevezett egyesület (Congregatio Immaculae Conceptionis), melynek célja volt a jó hírnév védelme, rágalmozó ráfogások és becsületsértő támadások ellen, továbbá a keresztény erények gyakorlása s a szegények és fogságban szenvedők segítése; a másik társulat volt a *Nepomuki-Szent-János* társulata. Ezt a bosnyák barátok 1721-ben alapították az adminisztráció cseh hivatalnokainak sürgetésére, mikor Nepomuki János még nem is volt kanonizálva. A szent tiszteletére kőszobrot állítottak a templomuk előtti téren (forum militare) s 1724-ben az adminisztráció fölterjesztést tett a felséghez, hogy Nep. Szent-János a Temesi-Bánság védőszentjévé nyilváníttassék. Kérelmüket III. Károly 1726-ban teljesíté, a mihez azután Nádasdy László csanádi püspök is hozzájárult.

Miután a jezsuiták 1718 április 7-én templomukat átvették, késedelem nélkül hozzáláttak annak restaurálásához. Belső berendezését is felújították. Három oltár volt benne: Nagy-Boldogasszony főoltára, Xav. Szent-Ferencz oltára és Szent-Mihály oltára. Ezenkívül volt még két olajfestésű kép: a Segítő-Boldogasszony képe és Szent-Anna képe. 1727 május 3-án a Megváltó Szent-keresztjének kristályüvegbe zárt s pápai bullával hitelesített egy részecskéjét ajándékozta a templomnak Soro tábornok. A templom alatti kriptába az első halottat 1720 április 22-én temették. Összesen 70 halott alussza ott örök álmát. Közöttük van Falkenstein Albert püspök és Solderer Péter városbíró. Megjegyzendő, hogy a jezsuiták temploma és háza menedékhelyi kiváltsággal (jus asyli) volt felruházva. Az atyák befogadták a menedéket keresőket és elrejtették őket.

¹ V. ö. *Iványi István*: Adatok a temesv. Szt. Katalinról cz. templom és zárda történetéhez. (Dél. tört. és rég. Értes. 1879. évf. 71. l.) A nagypalánki minoriták Szt. Katalin-templomának és zárdájának nagyobb része a vár építése alkalmával a harmadik külső sánczban enyészett el, némi része pedig a most épülő posta-palota alapzatának ásásakor került fölszínre.

² Temesvári minoritafőnökök: 1718. *Rösler Miksa*. — 1719. *Cziss Amandus*. — 1721. *Pernherdt Leonhard*. — 1723. *Scheller Dominik*. — 1725. *Peveřelly Constantin*. — 1726. *Mercz Ambrus* gvárdián. — 1728. *Gretsch Agoston*. — 1729. *Müller Felicián*. — 1732. *Scheffer Atanáz*. — 1734. *Ranner Ráfael*. — 1736. *Mercz Ambrus*. — 1738. *Privorszky Mór*. — 1741. *Leitner Flavián*. — 1744. *Franz Lipót*. — 1745. *Ranner Ráfael*. — 1746. *Franz Lipót*. — 1748. *Perer Januarius*. — 1749. *Baumgartner Lambert*. — 1751. *Ranner Ráfael*. — 1754. *Kippelhorn Ferencz*. — 1757. *Ranner Ráfael*. — 1758. *Richter Márk*. (*Iványi*: Dél. tört. és rég. Értes. 1879. évf. 71. l.)

³ Az obeliszk 1849-ben a vár ostroma alkalmával sérüléseket szenvedvén, 1851-ben kijavítva újra felállítottat. Jelenleg már nem áll az eredeti helyén.

Temesvár akkori kezdetleges társasélete jóformán a jezsuiták házának körére szorítkozott. Misszióházuk középpontja volt az úri társaságnak, azaz tulajdonképpen ingyenes szállója, vendéglője, étkezője s kaszinója volt nemcsak a temesvári világi és katonai notabilitásoknak, a helybeli és vidéki papságnak, hanem a külső kerületekből kocsival, lóval és cselédséggel beránduló tisztviselőknek és külföldi kereskedőknek is. A jezsuita atyák megragadtak minden kinálkozó alkalmat vendégszeretetük nyilvánítására. Jó úri asztalt, ízletes konyhát tartottak. Nemcsak a fráterek, de az áldozatok is kötelesek voltak évenként legalább egyszer, alázattosságuk tanúsítására, házról-házra alamizsnát koledálni a városban. A fűszert és az értékebb élelmicikkeket Budán, a zöldségféléket a környékbeli falvakban, Szent-Andráson, Freidorfon és Gyarmatán vásárolták. Pinczéjük dúsán el volt látva pozsonyi és budai borokkal, melyek évente hajón érkeztek Pancsovára, onnan pedig tengelyen szállította be egy frater Temesvárra. Két kertjük és két nyaralójuk volt: az egyik a Majorokban, a másik a Basakútnál. Ez utóbbi volt a díszkert. Kívül esett az ú. n. forforosi (Jenő herceg) kapun s tágas, szellős és árnyékos területen mintegy negyedóránnyira feküdt a vártól. Volt ott halastó és berendezett nyaraló lombos fák alatt, középtűt egy régi kúttal, melynek friss vize páratlan volt Temesvárott. Kora tavasztól késő őszig ezekbe a kertekbe jártak ki a jezsuiták üdülni. Ott fogadták vendégeiket, ott tartották majális mulatságaikat s játszottak „piramidi“ tekejátékot. Szórakozásaikra hivatalos volt a város színe-java. Különösen népszerűek voltak farsangi estélyeik. Nyenkor a tanulóifjak színelőadásokat mutattak be a vendégeknek s tréfás szavalatokkal mulattatták a közönséget. A majális olykor künn rendezték a „császári élmezési malomnál“, mely jó távolra eshetett a várostól, minthogy a meghívott főurak és polgárok kocsikon tették meg ezt a kirándulást.

Szép emléket hagytak a jezsuiták maguk után a *temesvári gimnázium* fölállításával. Nyolcz esztendőre a visszafoglalás után kezükbe vették a délvidéki ifjúság nagyfotosságu nevelési ügyét. 164 éves szellemi sötétség után ők gyújtották meg Temesvárott a keresztény műveltség alapismereteinek fáklyáját. Gimnáziumuk, vagy mint akkor nevezték: latin iskolájuk 1725 nov. 6-án nyílt meg. Később fölépült a jezsuiták új rendháza (a mai papnevelő intézetnek első emelete).

Mint fönnebb érintém, gróf *Nádasdy László* pálos szerzetest és győri kano- nokot, Fogaraszöld örökös főispánját, hit- és bölcsészettudort, 1710 július 15-én nevezte ki I. József király csanádi püspökké. Temesvár akkor még török uralom alatt állott és senki sem álmodta, hogy ha valamikor fölszabadul, a Marostól a Dunáig s a Tiszától egész Erdélyig terjedő tartományával együtt elkobozzák Magyarországtól s osztrák tartományává teszik. Temesvár elfoglalásakor Nádasdy püspök s vele az egész nemzet még abban a meggyőződésben élt, hogy az ország délkeleti része teljes épségben visszakerült Szent-István koronájának birtokába. Egészen jóhiszeműnek írta tehát Nádasdy 1716-ban nov. 12-én gróf Wallis temesvári várparancsnoknak, hogy mint csanádi püspök és Temesvárnak is törvényes főpásztora, személyesen óhajt jelenlenni a várparancsnok beiktatási ünnepélyén, miért is kéri annak a háznak a kitartozását, a melyben megszállni szándékozik. Minthogy azonban akadályozva volt a megjelenésben, 1716. decz. 20-án — még akkor sem sejtve ősi egyházmegyéjének szándékolt megcsonkítását — ismét levelet küldött Wallisnak és gratulált a karácsonyi ünnepekre.

Mikor azután megtudta, hogy egyházmegyéjét a Maros-balparti egész területnek elvételeivel megcsonkították és főpásztori joghatóságának, a temesvári jezsuitákra átruházásával, az ősi csanádi egyházmegyéből csak a Maros-jobbparti területet hagyták meg neki, fájdalmasan jajdult fel s tiltakozó fölterjesztésekkel élt mind Rómában a pápánál, mind magánál a királynál is, annál inkább, mert a püspökség birtokait szintén elvették tőle. Azonban távol állt a bécsi hatalmasságoktól, hogy a püspök törvényes igazait teljesítsék. Sőt ellenkezőleg, 1718 okt. 20-án kérdést intézett az udv. kamara gróf Mercyhez: „Milyen aequivalens kárpótlást lehetne adni készpénzben Nádasdy püspöknek jószágai tizedjövödelme fejében?“ Rómából gróf *Csáky Imre* kalocsai bíboros-érseket bízták meg Nádasdy panaszának s a csanádi püspökség állapotainak megvizsgálásával. A bíbornok 1718 decz. 18-án érkezett Pozsonyból Temesvárra. Gróf Wallis várparancsnok s a tisztikar udvariansan fogadták s Mercy kormányzó a saját szállására kísérte. Másnap a jezsuiták templomában misét mondott, azután gróf Wallis kíséretében megtekintette a Hunyadi-kastélyt s azt a helyet, a hol 1716-ban az ostromló császári sereg a várba

A püspökség
sérélmé

bevonult. Délután sétakocsizást tett s a Begán „az igen mesterséges módon épült malmot” szemlélte meg. A karácsonyi ünnepeket székhelyén szándékozván tölteni, decz. 20-án a postával elutazott.¹ Milyen jelentést küldött Csáky Rómába, nem tudjuk. Tény azonban, hogy 1719-ben, júl. 7-én a Savoyai Jenő herceg elnöklésével tartott udvari tanács és aug. 22-én az udv. kancellária kiterjeszté Nadasdy főpásztori joghatóságot a Maros—Tisza—Duna-közére is, de valósággal ez az intézkedés csak írott malaszt volt. A jezsuiták főnöke, mint vikárius, továbbra is megmaradt a püspöki joghatóság gyakorlásában a püspök távolléte idejére.

Az adminisztráció ki tudta mindig eszelni, hogy a magyar püspököt és főnemest távoltartsa Temesvártól és a Temesi-Bánságtól. Mikor Nadasdy első kánoni látogatásra készült Temesvárra menni, a jezsuiták superiorja határozottan tiltakozott a misszió jogkörének illetlen megsértése ellen; az adminisztráció pedig tudatta a püspökkel „a császár nevében”, hogy vendégként és magyar mágnás-ként szívesen látják, de az újszerzeményű Temesi-Bánság püspökének el nem ismerhetik és nem is fogadhatják. Javadalmi birtokait sem kapta vissza Nadasdy. Évekig húzták-halogatták Bécsben ennek a kérdésnek megoldását. Mindezek ellenére Nadasdy mindig reménykedett és igyekezett békés viszonyt fenntartani az adminisztrációval, melynek kedvező információjától várta az udvari főhatóságok jó hajlandóságát. Szíve alázatosságában hallgatagon viselte az adminisztrációnak azt a hatalmaskodását is, midőn 1722. évi júl. 13-án tudtára adták, hogy az adminisztráció rosszalja, a miért Zomborba és Csanádra plebánosokat merészelt kinevezni és ő felsége jogait bitorolta. 1722. decz. 27-én arra kérte Nadasdy az olasz hadjáratból hazaérkezett Mercyt, hozassa rendbe a Szegedről Temesvárra vezető országutat és engedjen át neki temesvári tartózkodása idejére legalább „egy kis munkáslakást”. Ezt sem teljesítették. Sok küzdelem és megalázkodás után végre sikerült 1724-ben jan. 27-én III. Károly királytól újabb dekrétumot kieszközölnie, melyben maga az uralkodó elismerte őt a Temesi-Bánság törvényes főpásztorának. Mint *elismert püspök*, már az évi márcz. 4-én sietett Temesvárra s a következő napon a jezsuiták templomában installálta magát. *Másfél század óta ez volt az első alkalom, hogy Csanád-egyházmegye főpásztorá ismét megjelenhetett Temesváron.*

Szomorú emléke Temesvár történetében az akkori német önkényuralomnak, hogy még illendő fogadásban sem részesítette a magyar püspököt. Nem a városban, hanem a bástyákon kívül, szabad ég alatt, a temetőben kellett magára öltenie pontifikális ruháit s benn a városban is csak hűvös, hivatalos tisztelgésben részesítették. A jezsuiták naplója csak néhány rideg szóval jegyezte fel Nadasdyt az első temesvári látogatását. Így folyt ez tovább is. Nadasdy számára sem lakást nem engedtek Temesváron, sem ellátásáról nem gondoskodtak, holott a király 1723-ik évi aug. 7-én kelt rendeletével egyenesen parancsolta, hogy a csanádi püspök számára Temesváron a várban tulajdon ház jelöltessék ki lakásul. Ezt a rendeletet az adminisztráció soha végre nem hajtotta. Nadasdy 1730. febr. 14-én a pozsonyi országgyűlés végeztével, a pozsonyi francziskánusoknál levő lakásán súlyosan megbetegedvén,² küzdelmes életét anélkül fejezte be, hogy egyházmegyéje központi városában otthonra talált volna.

A *csanádi székeskáptalan*, melyet III. Károly király 1723-ban *Nadasdy László szorgalmazására* új életre támasztott és 1724-ben jan. 27-én hiteleshelyi joggal és pecséttel látott el, 1740 táján tette át székhelyét Szegedről Temesvárra.

Az áldott emlékü Nadasdy halála után, midőn idegenből hozott *német papokkal* töltötték be Szt.-Gellért székét, legott megváltozott a fonák egyházi állapot. Semmi sem feszélyezte többé a bécsi kormányt, hogy a csanádi püspökség révén is teljes mértékben érvényesítse politikáját, mely Délmagyarországnak Szt.-István koronájától örök időkre való elidegenítését tervezte. *Ezentúl 1777-ig nem neveztek ki többé magyarszületésű honpolgárokat a csanádi főpásztori székre.* Az idegen főpapokat kizárólag csak a Temesi-Bánság püspökeinek tekintették, kik a csanádi egyházmegyéhez történeti jogon tartozó Maroson-túli részekben csupán mint Csanád vármegye főispánjai végezték funkcióikat.³ Sorrend szerint így következtek egymásután: *Falkenstein Albert* báró 1730—1739. — *Stanislavich Miklós* 1739—1750. — *Wagrami gróf Engl Ferencz Antal* 1750—1777. Ezek már valamennyien Temes-

¹ *Wiener Diarium*. Egykorú tudósítás.

² *Sörös Pongrácz*: Fogaraszöldi Nadasdy László gróf. (Religio, 1912. évf. 15. sz.)

³ *Schematismus cleri Dioecesis Csanádiensis pro anno 1900.*

várt székelték. 1780-ig egyik kincstári épületből a másikba kellett költözniök, mikor is a bánsági vámhivatal épületét kapták állandó püspöklakul.

Az *első gör.-kel. n. e. vallású szerb püspök* Temesvár visszavétele után a gör.-kel.szerb püspökség már említett *Vladiszávlyevics Joannicius*, kit 1710 táján szenteltek föl és Szerbiából, az ipeki patriarcha tartományából került Temesvárra még a török uralom alatt. Állásában III. Károly erősíté meg 1722. apr. 18-án. Utóda lett *Nesztorovics Maxim* 1727—1728. Ezt követte 1728—1744 *Dimitrievics Miklós*. Az 1718. júl. 10-én létrejött passzaroviczi béke következtében Szerbia is a Morava folyóig III. Károly jogara alá kerülvén, *Petrovics Mózes* belgrádi metropolita kiterjeszté érseki joghatóságát a Temesi-Bánság szerb püspökségeire is, noha ezek a karlóczai, illetőleg akkor még a krusedoli szerb metropolitáság alá tartoztak. Mindazonáltal Petrovics belgrádi metropolita 1721. apr. 11-én engedélyt kapott III. Károly királytól, hogy székhelyét Temesvárra áttegye, *kinevezvén őt a Temesi-Bánság metropolita-érsekévé*. A temesvári adminisztráció azon évi apr. 22-én fényes ünnepélyvel iktatta be őt érseki székébe. Hivatalosan meghagyta a temesvári és verseczi szerb püspököknek, hogy néhány papjuk kíséretében, úgy szintén megparancsolta a kerületek tisztartóinak, hogy a falusi kenézekkel „in persona” jelenjenek meg a Temesi-Bánság szerb metropolitájának beiktatásán. *Ez időtől kezdve tehát, teljes öt esztendőn át, két gör.-kel. szerb egyházfőnek székhelye volt Temesvár.* Mind a két főpap valószínűleg a szerb lakosság körében, a Nagy-Palánk külvárosban lakott, hol a gör.-keletiek székesegyháza állott. Az 1718-ik évi temesvári „Feuerordnung”-ból tudjuk, hogy a szerbeknek a Nagy-Palánkban „igen magas toronynyal ékeskedő” régi templomuk volt.

Abban az időben annyira elharapódzott Temesvárott, nevezetesen a Nagy-Palánkban a szerb nép között a *bigamia*, hogy az adminisztráció kénytelen volt a legszigorúbb büntetések alkalmazásával korlátokat vetni a családi életet bomlasztó erkölcstelenség terjedése ellen. A „schismaticusok megrendszabályozására” az adminisztráció 1721. apr. 25-én külön tanácsülést tartott, melyre a jezsuita superior és egy rendtagot is meghívták. Másnap consistorium volt a vladika házában, hol a két jezsuita atya együtt ülésezett a vladikával és a szerb pópákkal. Petrovics metropolita egy-egy arany adót vetett ki a szerb családokra a Bánság egész területén. E miatt sok baja lett nemcsak a hívekkel, hanem a pópákkal is, kik megtagadták a betolakodott metropolita taksáinak fizetését, minthogy efféle taksákat csak a karlóczai metropolitának és a saját püspöküknek tartoztak fizetni. Petrovics 1726-ban távozott Temesvárról Karlóczára, a hol metropolitává választották.¹

A mi a *protestáns felekezettel* illeti, a német városi tanács szigorúan ragaszkodott a herceg Savoyai Jenőnek gróf Mercyhez intézett rendelkezéséhez és az evangélikus hitvallásnak egyik felekezetét sem tűrte meg a városban. Egy Erdélyből jött timárnak, Prey Mihály Jánosnak, ki evangélikus volt, megengedték ugyan, hogy a Kis-Palánk külvárosban timár-műhelyt rendezhessen be, de köteleznie kellett magát, hogy műhelyét a becsár megtérítése mellett azonnal elhagyja, mihelyt kath. timár jön Temesvárra. Két év mulva azután Aradról jött egy kath. timár és Preynak azonnal távoznia kellett Temesvárról.² Az 1723-iki országgyűlés biztosította ugyan a protestánok polgári és vallási szabadságát, de ez a törvény legkevésbé érvényesülhetett a Temesi-Bánságban, hol a magyar törvényeket semmibe se vették. Csak az 1734. okt. 20-án kiadott „Resolutio Carolina” engedte meg az evangélikusoknak a szabad letelepedést, s minthogy ez a határozat Ausztriában is érvényesül birt, gyülekeztek e hitfelekezetnek hívei Temesvárott, de csak szórványosan.

A *zsidóknak* Savoyai Jenő a törökök kapitulációja alkalmával szabad elvonulást biztosított Temesvárról. De a zsidóknak nem igen volt kedvök innen elmenni. A vár átadásakor 12 török- vagy spanyolzsídó családot találtak Temesvárott, melyek csakhamar német zsidókkal szaporodtak. A Jenő herceg emlékére meghagyott várkapu boltozott csarnokában rendeztek be maguknak imaházat. Az adminisztráció kihasználta őket jövedelmező üzletek kötésére és nyilvántartván létszámukat, türelmi adót, családönként évi 100 frtot szedett tőlük. Német közjogi felfogás szerint ugyanis a zsidókat az udvari kamara szolgálainak tekintették és meg kellett a türelmi taksákkal fizetniök, hogy a császár megtűrte őket az országban. Míg ezt le nem fizették, szatócsüzleteik (Kramladen) zárva maradtak. Temesvár

¹ *Szentkláray*: Mercy korm. a Tem. Bánságban, 85—91. ll.

² *Preyer*: Monogr. d. kön. Freist. Temesvár, 58. l. — *Böhm*: Délm. k. tört. II., 445. l.

városa az utcák kövezésére és tisztítására 954 frt külön adót is vetett ki a zsidó családokra. Tulajdon bírójuk volt: Mercy kormányzata alatt *Politzer Ábrahám*. Ő állott a rabinussal, *Mayer Ábrahám Lévivel* a zsidó hitközség élén. Egyházi elöljárók voltak: *Mayer Amigo*, *Menachim Salamon* és *Marcus*. Ezek feleltek a türelmi és egyéb adók pontos be szolgáltatásáért. 1728-tól kezdve az adminisztráció *Menczer Farkas* temesvári serfőzőnek adta haszonbérbe a türelmi adót évi 700 frtéért, értésére adván *Menczernek*, „dass die Anzahl der Juden eher vermindert, als vermehrt werde“.

Városrendezés

A vallási és felekezeti ügyeken kívül a város rendezése és az elkerülhetetlenül szükségessé vált építkezések foglalták le az adminisztráció és a városi tanács tevékenységét. A III. Károly és V. Fülöp spanyol király között támadt háború 1719-től 1722-ig távol tartotta ugyan gróf Mercy Temesvár rendezésének kezdő munkálataitól, de mielőtt a hadsereghez hívták, már előre elkészítették a terveket, melyek szerint a város újjáalakítását foganatosítani kellett. 1719-ben mozgásba jött itt minden, hogy az ódon, keleti arcú és megrongált város új alakot nyerjen. A kincstári erdőkben még a tél folyamán készítették az építkezésekhez megkívántató faanyagot. Évről-évre úsztatták le a Tiszán Szegedig a mármaros kincstári erdőségekből a fenyőszálfák százezernyi tömegét. Kora tavasszal pedig a belgrádi, lugosi és aradi várkapuk előtti térségeken rengeteg téglavető és tégláégető telepeket rendezett be *Blum Flórián* városbíró, hogy téglában ne legyen hiány. Lippán 3 erariális mészégető kemence forralta a meszet s tömegesen érkeztek Temesvárra a kőműves-, ács-, kovács- és asztalos-mesterek, többnyire az osztrák tartományokból. Az adminisztráció talpra állította az összes bánati robotos munkaerőket is. A fuvarokat és kézimunkásokat a kerületi tisztartók összeírták és katonai asszisztenciával állították elő az építkezések helyére. Ki volt adva a parancs, hogy a szükséges munkaerő hétről-hétre jelentkezzen a helyszínén. Minden mulasztott napért 12 kr büntetés és megcsapatás volt elrendelve. A legtávolabb vidékekről felhajtották az embereket, tekintet nélkül házi gazdaságukra és a mezei munkákra. Az új vár és a kaszárnyák építési munkálatainak felügyeletére különféle hivatalokat léptetett életbe az adminisztráció. Voltak „Bauschreiberek“, „Kalkaufseherék“, „Schanzschreiberek“ és „Ziegelschreiberek“. Az első, kinek kezében az összes várépítési munkálatok összpontosultak, *Reissenbüchler Márk* „Bauverwalter“ volt. Ezek az építész-tisztviselők előkelő állást foglaltak el az akkori temesvári társaságban, úgy hogy mikor egy *Conti* nevű „Züglmeister“ meghalt, nagy pompával temették el a jezsuiták templomában.

Az új vár építése

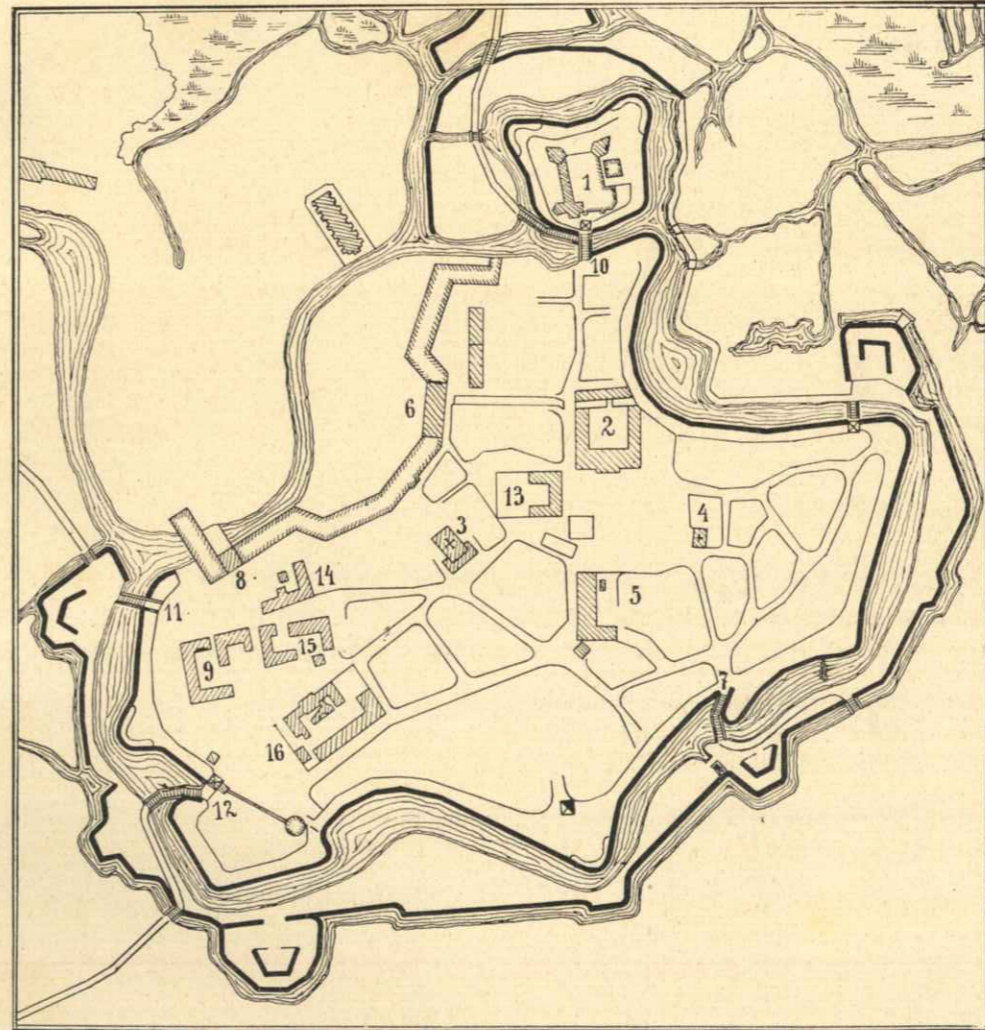
A temesvári új vár építését megelőzőleg 1719-ben a most is fennálló, 255 öl hosszú, ú. n. erdélyi kaszárnya építése kezdődött,¹ olyképpen, hogy a régi Hunyadi-vár éjszaki sarka és kelet-déli oldalfala meghagyatván, azok tetejébe rakták fel azt a hatalmas építményt, melynek emeletes középső homlokzatából a távol környékre kilátó óratorony emelkedett a magasba. Közvetlenül mellette, folytatólag szintén a régi bástyákon, épült a katonai élelmezési laktanya és raktár (Proviant-Haus). E két épületnek bolthajtásos folyosóin ma is jól kivehető az eltűnt Hunyadi-vár lőréses bástyái. Egyidejűleg folytak a helyreállítási munkálatok a Károly Róbert király hajdani palotája helyén állott s azonképpen kaszárnyává alakított *Hunyadi-kastélyon*, valamint a bécsi haditanácstól jóváhagyott tervek szerint emelendő, de a réginnél sokkal nagyobb új váron.

A XVIII. század legnagyobb szerű, legmonumentálisabb építkezése volt a temesvári vár, sor szerint immár a negyedik vár, Temesvár keletkezése óta. A III. Károly rendeletére készülő új vár munkálatait a Szt.-Ignácról nevezett éjszaki bástyák alapozásával kezdték. A munka oly gyorsan haladt, hogy 1723 ápr. 25-én már megtarthatták az alapkövetétel ünnepélyét. Az alapkövet fényes egyházi szertartások és nagy katonai dísz közepette, ágyúörgés mellett *Gastayer Mihály* jezsuita-superior helyezte el, czinnlemezre vésett következő emléksorokkal: „*Imperante Carolo VI., Duce Eugenio Sabaudiae Principe, per cladem Petro-Varadini MDCCXVI a Turcis recuperata Provincia, sub praesidio Claudii Comitis a Mercy, anno a partu Virginis MDCCXXIII, die XXV. mensis Aprilis Temesvarini moenia fundabantur.*“ Az új vár csak 1765-ben készült el teljesen. Tehát 45 esztendeig építették egyfolytában.

A várépítés 1723-ban szükségessé tette a Kis-Palánk városrésznél, úgy szintén a minoriták ottani filiális templomának és hospitiumának végleges lebontását.

¹ Preyer helytelenül teszi az építés kezdését 10 évvel későbbre.

A lakosság elköltözött onnan részint a belvárosba, részint a Nagy-Palánkba, vagy az akkor keletkezett *Majorokba* és a már települéfében levő *Mehala* faluba. A városban, a mostani Szt.-György-téren kezdték a belváros építését. Itt egy egész új házsor (nova platea) épült azon a terjedelmes térségen, a hol az ostrom alatt leégett és elpusztult török házak helyén, kezdve a jezsuiták templomától, egészen a mai Losonczy- és Balázs-térig, üres telkek sorakoztak egymás mellé. Ott épült fel három török ház fundusán a jezsuiták háza, a Balázs-téren gróf *Mercynek*, illetőleg a bánági kormányzóknak palotája (Generalathaus), a túlsó oldalon pedig

Temesvár helyrajza, melyen föl van tüntetve, hogy 1727-ben mely épületek épültek a városban. (Egykorú tervezet nyomán.)

1. Hunyadi-vár. — 2. Török nagy bazár romjai. — 3. Jezsuiták temploma. — 4. Bosnyák barátok temploma. — 5. Török fürdő romjai és telke. — 6. Erdélyi kaszárnya. — 7. Jenő-herceg-kapu (Forforosil). — 8. Proviant-ház. — 9. Gróf Mercy palotája. — 10. Belgrádi kapu. — 11. Aradi kapu (Mortorosi). — 12. Lugosi kapu. — 13. Gyógyszertár. — 14. Helyőrségi iroda. — 15. Kincstári ház (Cameralthaus). — 16. Kaszárnya.

a központi vám- és sóhivatal. Egyidejűleg épült gróf Wallis számára a várparancsnoki palota (Commandantenhaus), a bosnyák barátok temploma mellett. (A mai katona-kaszinó.) Ugyanott állították fel a bosnyák ferencziek már 1722-ben Nep. Szt.-János kőből faragott szobrát, az első délmagyarországi kőből faragott szoborművet, mely még most is fennáll egy félreeső helyen, a város begaparti növénykertjében. A Balázs-téren, szemközt a kormányzó házával, építették a helyőrség tiszti pavillonját és irodáját (Canzlei), mely a mostani Mária-szobor táján állott.

talán éppen a Mocsonyi-ház helyén. Az *alsó-kaszárnya* (untere Caserne) a katonai *fölszerelési műhelyekkel* együtt a mostani Ferencz József-liget közepén, a *felső-kaszárnya* (obere Caserne) a nagy-palánki minorita-zárda mögött emelkedett.

Középitkezések

Gróf Mercy utódai alatt is serényen folytak az építkezések. Még Mercy kormányzata alatt 1731-ben tette le *Solderer Péter* városbíró a mai *városháza* (deutsches Rathaus) alapkövét. Ez az épület azonban csak néhány év után készült el, homlokzatán Temesvár címerpajzsával, a töröktől visszavett régi török várnak tornyos bástyájával, melyhez az akkori jezsuita superior e következő, erősen osztrák szellemű emlék-felírást készíté:

Olim quid fuerim, praesens insigne docebit,
Moenia quae circum turcica structa vides,
Caesareis vicit princeps Eugenius armis;
Quae tibi nunc fulgent, Mercius arte tulit.
Dent autem Superi, postrema in saecula mundi
Optata hac semper conditione fruatur,
Qua fruor augustis aquilae dum protegor alis,
Dum regit haec sceptris Austria diva suis.

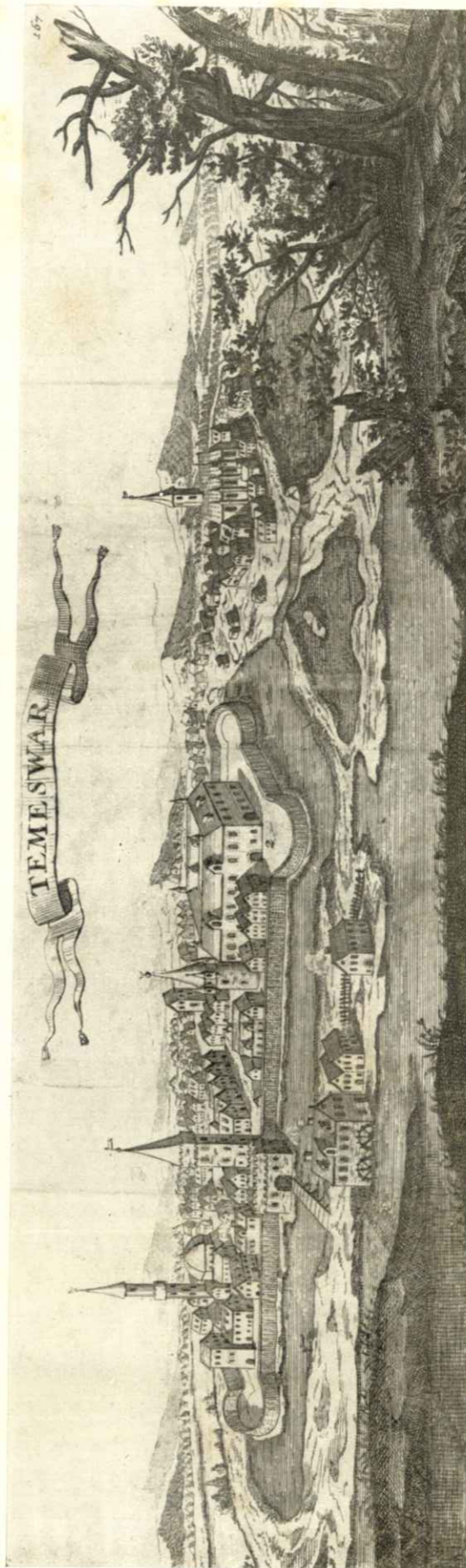
Még 1720 táján készíté el *Erlachi Fischer Emánuel* hírneves bécsi műépítész a *székesegyház* terveit, melyeknek kivitele azonban közbejött akadályok miatt haladékosan szenvedett. Csak 1736-ban tették le a székesegyház alapkövét. *Kostka Tivadar János*, temesvári kincstári építőmester és társa, *Steinlein* vezették az építkezést, mely a templom külsején 1754-ig tartott. Barok-stílusban koncipiált keresztalakú és kéttornyú remek templom ez, melynek termésköböl készült merész boltívei és díszes stukkója, oltárainak utánzott márványból való dekorációja és oszlopzatának szintén kőből faragott kapitéljei egyformán dicsérik a tervező művész architektúráját és a kivitt eszközök temesvári mesterek értelmességét és becsületességét. A székesegyház építési költségeit évi 5000 forint utalványozásával a kincstár fedezte. A *bosnyák ferenczrendiek templomának* építése már több nehézséggel, de műépítészeti tekintetben ugyanolyan szerencsés sikerrel járt. Az áldozat, melyet ez a szegény szerzet hozott, elévülhetetlen emléke vallásbuzgóságának és emelkedett műízlésének. Már 1724-ben folyamodott a szerzet a „császárhoz”, hogy a vár utóbbi ostroma alkalmával tönkretett, de romjaiban még fennálló (und annoch vorhanden in Rudera der ingehabten Kirche) templomuk, zárdájuk és telkük helyreállíttassanak. Minthogy a kincstári építkezések sok milliónyi költséget okoztak a kincstárnak, az adminisztráció elutasító választ adott. Erre a derék szerzetesek országos gyűjtést indítottak. 1725 jan. 5-én Mercy útlevelet állított ki számukra, hogy újonnan építendő templomukra mindenfelé (aller Orten) kegyes adományokat gyűjthessenek. Bejárták koldulva az egész országot, Erdélyt, a Balkánt és a tengerpartot. Útjokból már az első év végén oly kecses eredményekkel tértek vissza, hogy főnökük a templom építését 1726 tavaszán megkezdheté. A szükséges építőanyagot, téglát, fát Mercy adta nekik. Az építés 10 esztendeig tartott. A templomot, mely a XVIII. századi építőművészetnek monumentális emléke volt s páratlanul állt Délmagyarországon, 1736 decz. 8-án szentelte föl Falkenstein csanádi püspök. Gróf *Hamilton*, kormányzó tábornok, 1735-ben alapját vetette meg a várban az első *kórháznak*, mely 1737-ben elkészülvén, a német *irgalmas-rendnek* adatott át. A rend *Temel Paulinust* küldé Temesvárra hat rendtaggal, kik az épületet a kórházzal együtt gondozásukba vették és azóta immár hazai szabályzat mellett dicséretes buzgalommal fentartják.

Ipar

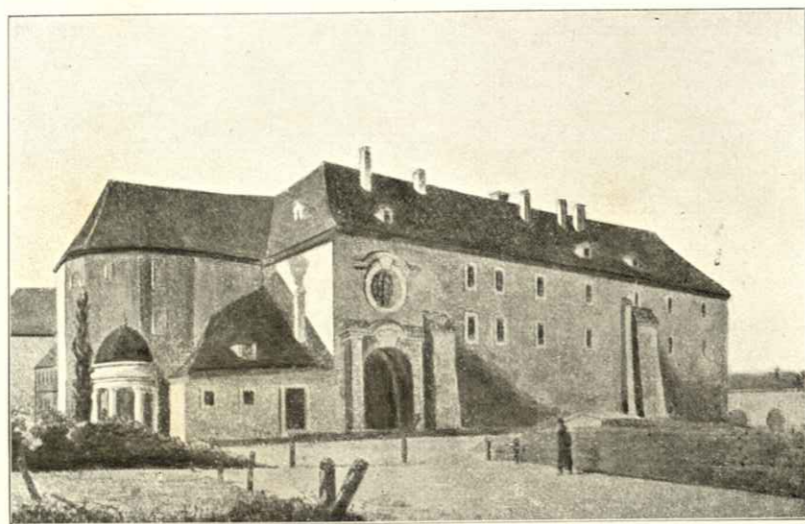
Széles alapokon és csodálatos gyorsasággal lendült fel Mercy kormányzata alatt a *gyárípar* Temesvárott. *Mercy virágzó, vagyonos és népes várossá akarta tenni Temesvárt* s e végből fáradhatatlan igyekezettel honosította meg a városban a polgárosodás és ipari haladás eszközeit. A Nagy-Palánkon túlvan elterülő mezőségen, melyet a Bega (hajdani Kis-Temes) folyónak egyik ága hasított kezté, külön gyártelepet méretett ki a felállítandó különféle *gyárak* és *iparvállalatok* számára. 1725-ben *Framrich Henrik* külföldi szakembert nevezte ki gyárépítő intézőnek (Factor), azzal a megbízással, hogy a kijelölt területen az eléje terjesztett tervet és a fölmerülő életszükségletek sorrendje szerint gyárakat építsen. Így keletkezett 1725-ben a Bega-folyó egy kis szigetén a vizerőre berendezett *posztógyár*. Körülötte épült föl 1733-ig az *állami bőrgyár* (Aerial Lederhaus), az *abagyár*, *harisnyagyár*, *selyemgyár*, az *arany- és ezüstfonal- és paszomántgyár*, a *szeggyártó hámor*, a *lőpor- és salétromgyár*, *kelmefestő-műhely*, a *papírmalom*, *szappanos-műhely*, *olajsajtó* és a *kalapgyár*.

Temesvár visszafoglalásának emlékérméje.

Temesvár a visszafoglalás után. (Temesvár város könyvtárából.)

1

2

3

1. A régi Hunyadi várkastély. — 2. Részlet a régi várfalakból. — 3. A régi katonai élelmezési raktár.

A temesvári gyáriparnak minden más egyébnél előkelőbb s a munkások értelmi készsége és ízlése tekintetéből is legértékesebb termelése volt a *selyem*. A selyemipar meghonosításával mintegy betetőzni akarta Mercy a temesvári ipari kultúra megalapozása körül szerzett érdemeit. Sokat fáradozott, hogy a Temesi-Bánságban még teljesen ismeretlen ezen iparágak megfelelő talajt készítsen elő. 1733-ban 143.000 eperfát ültetett el Temesvárott a Vadászerdőbe vivő út mentén, a Kis-Palánkban és a környékbeli községekben. Halálbüntetést szabott az eperfák megcsönkítőira és pusztítóira. Minthogy pedig az egész tartományban nem volt a selyemhernyó ápolásához értő ember, Milano és Mantua vidékéről hozatott olasz családokat, a kikre a selyemhernyó gondozását s a selyemszövés gyári munkáját bízta. E családok kíséretében jött Temesvárra *Rossy Kelemen* mantuai apát, kit Mercy a bánati selyemkultúra vezető felügyelőjévé (Werkführender Inspector) nevezett ki 500 forint kezdő fizetéssel. Rossy és az olasz munkások kezén csakhamar virágzásnak indult a temesvári selyemgyár. Első termékét Istennek áldozta. Rossy gyönyörű miseruhát készíttetett s azt a székesegyháznak ajándékozta. Krisztina császárnénak pompás selyemruhát küldött a gyár termékéből.¹

Nagyobb forgalmú *kereskedés* csak 1723-ban kezdődött Temesvárott, mikor *Kereskedés* Wallis elnöklésével a *német kereskedelmi társaság* (Commercién Societät) megalakult. A szándék az volt, hogy a Temesi-Bánságban a kereskedelem is teljesen német lábra álltassék: „weil man deutsche Kaufleute untergebracht wissen will“. A német kereskedelmi társaság vette át az egész tartományban termelt gabonát, a marha- és gyapjuelárúsítást s a bányák és erdők termékeinek értékesítését. Ez továbbította mind e bánati produktumokat a külföldi áruipiaczokra. A szállítást *Forstmayer* bécsi hajósmester eszközle a Dunán, Tiszán és a Száván. Azonban a német társaság alig két évig uralkodott a helyzetben. *Bibics Jován*, temesvári előkelő lakos elnöklésével csakhamar megalakult a *görög kereskedelmi társaság* s a bánati görög és szerb kereskedők most szembeálltak a németekkel, erős versengést indítván ellenük. Kieszközölték az udvarnál, hogy nekik is engedessék meg a kereskedés a Temesi-Bánságban, minthogy ők is mindenkor hűen szolgálták ő felsége érdekeit. 1725 október 8-án már körözteté az adminisztráció, hogy a bánati kereskedés a Temesvárott alakult s 76 főből álló keleti görög kereskedelmi társaságnak (Orientalische Compagnie) meg van engedve. Ez a társaság gazdagabb volt a németnél s jobban győzte pénzzel. Ügyességével és vagyonával lassanként hatalmába kerítette az egész bánati termény- és marhakereskedést. Sőt még más két szövetséget is alakított Temesvárott: a *Viehhandlungs-Societät*-et és a *Praedien-Societät*-et. A zsidó üzletemberek a német kereskedelmi társasághoz szegődtek, miért is „német zsidók“-nak nevezték el őket. Nehogy a két társaság egymást károsítsa, az udv. kamara 1725-ben „Norma Regulatívá“-t volt kénytelen kiadni, az adminisztráció pedig alattomos úton igyekezett a versengést a németek javára fordítani. Mindamelllett a gabonakereskedés 1728-tól túlnyomó részben a görög, örmény és szerb üzletemberek kezén maradt, a kikkel csak a gazdag temesvári *Wolf* és *Schwartz* zsidó terménykereskedők tudtak versenyezni.

Nagyobbarányú üzletek tárgya volt a bánati *méz*, *viasz*, *szappan* és *fagygyú*. Evvel a temesvári *Stoján* és *Nedelkó* cégek foglalkoztak. Ők szállították a bányák és a katonaság számára a gép- és mécsolajat, a gyertyát, szappant stb. Ugyanők érdemeket szereztek a délvidéki méhtenyésztés körül is. Egyedül csak a temesvári kerületben 12.193 méhkaszt tartottak árendában a köznéptől, melyet az adminisztráció rákényszerített a méhtenyésztésre.

1727-ben egy *Kristóf Gáspár* nevű vászonkereskedőt emlegetnek az adatok, irván róla, hogy a bánati katonaság részére 10.910 forintért 70.470 rőf vásznat és 10.024 rőf zsákszövetet szállított.

Adásvételnél 1725-ig a török hossz- és súlymérték: az okka, arasz és láb volt használatban. Ez évben léptette életbe az adminisztráció a bécsi nehezéket és a bécsi rőföt. A gabonakereskedésnél 1726-ban a hivatalosan megpecsételt pozsonyi-mérő (Pressburger Landmetzen) lépett érvénybe.

A pénzek nemét és értékét kezdetben a szokás szabályozta. Forgalomban *Pénznemek* voltak vegyesen német, lengyel, francia, olasz, görög és török pénzek. 1726-ig

¹ Rossyt 1749-ben esanádi címzetes, 1752-ben valóságos kanonokká nevezte ki Mária Terézia. A káptalanban egészen a nagyprépostságig emelkedett. Meghalt Temesvárott 1771-ben. Jeltelen sírja e nagyérdemű és nagyműveltségű férfúnak a temesvári székesegyház kriptájában van.

maga az udvari kamara sem volt vele tisztában, milyen váltópénz leghasználhatóbb a Temesi-Bánságban. Ekkor hívta fel a kamara jelentéstételre az adminisztrációt: vajjon a 17 krajczáros és 7 krajczáros pénzekén kívül miféle más pénznemek vannak még a Bánságban? Aprópénz egyáltalában kevés volt. Leginkább a török aprópénz forgott közkezen s az adminisztráció is ezt részesítette előnyben. A dunai kerületekben leghasználhatóbb volt a Rákóczi-féle váltópénz (Ragotzysche Scheidemünzen). A karánsebesi kerület adópénztárában 1727-ben 1414 frt 33 kr. Rákóczi-féle polturát (Poltracken) találtak. Ezeknek 1728-ban rossz hírük kerekedvén, a bécsi bankalítás helyettük a cseh-garast (Böhmische Gröschl) hozta forgalomba a Temesi Bánságban. A Rákóczi- és lengyel pénzeket kitiltották, a zechino-dukátok értékét egyenlővé tették a körmöczi aranyokéval, a louisdor értékét pedig 6 frt 48 krban állapították meg.

Közlekedés A személy-, podgyász- és teherszállítás eleinte kincstári kezelésben volt. A postások többnyire kiszolgált német katonák voltak, alárendelve a kerületek tisztartóinak. A szállítás egyik császári postaállomásról a másikra lovas- és ökrösszekerekkel történt. A főútvonalakon vendégfogadó kocsimáskban szálltak meg az utasok. A hol ilyenek nem voltak, a postaszállítók tartoztak olcsó szállást és élelmet adni az utasoknak. Minden állomáson 4 lovas személyszállító és 6 ökröss teherszállító kocsi állt készenlétben. Erre a célra a Temesvárott székelő „Banatisches Fuhrwesen“ nagyszámú személyzetet, lovakat, kocsikat és ökrösszekereket tartott a kerületi tisztartók ellenőrzete mellett. 1727-ben a „Landkutschen“ vállalat lépett életbe, mely Temesvár és Bécs között állandó összeköttetést tartott fenn, hetenként egyszeri indulással. Nagyobb helyeken egyes magánegyének bírták a postát és tetszés szerinti portókat fizettek maguknak a szállítmányokért. 1722 július 26-án lépett életbe az új „Postordnung“, mely a kiváltságos emberek postaszabadalmát eltörölte. Ezentúl csak az államhivatalok levelezését szállították portómentesen. 1728-tól kezdve már rendes menete volt Temesvárról a postának és az országútnak mentén fekvő minden népesebb községnek volt már berendezett postaállomása.

Közegészség A közegészségi ügyet nagyon lelkiismeretesen kezelte az adminisztráció. Az első években tábori orvosok és egyszerű felcserek gyógyítottak a polgári házakban is. Felcsere kettő volt akkor Temesvárott: *Hainz* polgári és *Heudlinger Ignác* katonai sebész. 1729 nov. 19-én az összes bánáti egészségügyet a bécsi udv. egészségügyi tanácsnak (Hofcommission in Sanitäts-Sachen) rendelték alá. Ennek a hatáskörébe tartozott ezentúl az orvosok és gyógyszerészek kinevezése, a kórházak főfelügyelete, új kórházak állítása, valamint a már sűrűn látogatott mehádiai gyógyfürdő gondozása. Most már egymásután nevezték ki a Bánság számára az egyetemi képzettségű „medicinae doctorokat“. Temesvárott két doktor működött: *Dease Ferencz* és *Hochberg*. Az előbbi Konstantinápolyba hívták meg a hollandi követhet, a másikat Szegedre nevezték ki. Utánuk jött 1729-ben *Gloser János József*, mint az adminisztráció „physicus“ és *Gutenberg György*. Mindkettőnek 400 frt és 18 öl tűzifa volt a fizetése. 1732-ben november 22-én nevezték ki Temesvárra katonai törzsorvosnak 1200 frt fizetéssel *Schick* doktort. Ennek halála után 1733-ban *Dolfin Miklós*t és *Sitter Jánost*. Kívülök egy *Deimbl* nevű magánorvos is tartózkodott Temesvárott, kinek helyére 1733 febr. 14-én *Barneval Jakab* doktor jött. Gróf Mercynek külön háziorsosa volt: egy *Boccino* nevű olasz, ki állandóan mellette tartózkodott és utazásain kísérte. *Gyógyszertár* kettő volt Temesvárott Mercy idejében. Jellemző egy 1724-ben kiadott admin. rendelet, mely megparancsolja a kerületek lakosságának, hogy a gyümölcsfákról lehullott száraz gyümölcsöt szedjék össze s küldjék Temesvárra a tábori kórházba, a beteg harcosok számára csemegének.

Pestis Nagy szükség volt a közegészségügyi intézkedésekre, mert 1738 márczius havában a Grünne-ezred egy zászlóalja átlántálta Erdélyből Temesvárra a pestisragályt, mely az óvintézkedések ellenére borzasztóan pusztított a katonaság és polgárság között. Temesvárott azalatt a 13 hónap alatt, míg e rémséges csapás a várost ostromozta, legalább is 1000 ember esett áldozatul, vagyis az akkori népességből minden hatodik lélek. A pestis megszűntével fogadalmat tett a városi tanács, hogy 1739-től kezdve száz esztendeig évenként május 15-én ünnepélyes körmenetben kivonul a belgrádi kapu előtt épült Rozália-kápolnához, hálaadásul a Mindenhatónak a ragály megszűnéseért és könyörgésül, hogy az isteni gondviselés jövőre kimélje meg a várost hasonló csapásoktól.

A pestis rémével szövetkezett 1738—39-ben a porta és Oroszország között török-orosz háború, melyben III. Károly, az oroszoknak szerződésileg kötelezett segítő-társaként, egész haderejével kívánt résztvenni. 1738 április havában a törökök már fegyverben állottak s az alsó Dunáról Délmagyarországot fenyegették támadásukkal. Június 19-én érkezett Temesvárra a vár előtt összevont császári hadak megszemlélésére herceg *Lotringeni Ferencz*, Mária Terézia trónörökös főhercegznő férje és ennek fivére *Károly*, kik önkéntesekként csatlakoztak a törökök ellen induló fősereghez. Páni félelem fogta el a lakosokat. Nagyobb részük, németek úgy, mint más nemzetbeliek, gyors menekülésre határozta el magát. A Mercytől alkotott számos iparvállalat vagy fennakadt, vagy éppen feloszlott, míg végre a szerencsétlen hadjáratnak 1739. évi szept. 18-án a 27 évre kötött belgrádi béke vetett véget és Temesvár lakossága a kiállott izgalmaktól megszabadulva, a nyugodt munkához visszatérhetett.

A szenvedett anyagi veszteségek kárpótlása fejében 1742. évi február hóban kieszközölte az adminisztráció az udv. kamaránál, hogy a város környékén fekvő *nyolcz falu*, ú. m. *Rékas, Gyarmata, Bruckenu, Freidorf, Újpecs, Besenova, Kisoda* és *Karány*, ötévi haszonélvezetül, a „német tanácsnak“ engedtetett át.

A mostani Gyárvaros és az ú. n. „Új német Majorok“ vagyis a mostani Józsefváros megtervezését és fölépítését csak 1744-ben engedélyezte ugyan egy udvari rendelet, de kétségtelen, hogy a két külvárosnak első kezdetei sokkal előbbre tehető, minthogy mind a két helyen már régebben épültek házak, gyárak, malmok és nyaralók. Az adminisztráció 1744. évi decemberben meghagyta a német- és rácsvárosi tanácsoknak, hogy a Gyárvaros éjszaki része a rác tanács, déli része pedig a német tanács hatósága alá tartozzék, miért is a Gyárvaros két felekezetre osztván, az egyiket „német városnak“, a másikat „rác városnak“ nevezték el. A német- és rácsvárosi magisztrátusok között napirenden levő sürölődások következtében 1750-ben elrendelte az adminisztráció, hogy a német tanácsban a rác magisztrátusnak egy tagja, a rác tanácsban a német magisztrátusnak egy tagja jelen legyen és nemzetiségeik érdekeit képviselje. A német magisztrátus hatásköre kiterjedt a Belvárosra, a Gyárvaros német felére és az Új-Majorokra, a rác magisztrátus alá tartozott a belvárosi rác negyed, a Gyárvarosnak rác fele és a *Mehala*, más néven *Újvaros*.

1751 okt. 2-án császári rendelet jelent meg, mely a Temesi-Bánság eddigi kormányrendszerét megváltoztatván, *katonai* és *kamarai* kormányzatra különítette el. Minélfogva a kamarai vagyis polgári ügyek kezelésére önálló joghatósággal külön *polgári elnököt* (Civil Präsident) neveztek ki az adminisztrációba, míg a katonai ügyeket ugyanabban adminisztrációban továbbra is a bánáti *hadtestparancsnok* kezében hagyták.

1754-ben kezdtek építeni az adminisztráció *kormánypalotáját* (Regierungsgebäude), a mostani megyeházát és a *jezsuiták templomát*, a mostani szemináriumi templomot. Építkezési költségekre 8000 frtot adott a kincstár a jezsuitáknak. A régi Szt.-György-templom elő részét lehoradták és míg ez újra épült, az istenitiszteletet a templom hátulsó részében tartották, melyet azonban költséghiány és a rend feloszlata miatt nem volt alkalmuk újjáépíteni. A szép templom bevezetlen állapotban maradt az utókorra.

1757-ben épült fel a *polgári kórház* emeletes háza, 1761-ben pedig a *rác magisztrátus háza*, a mostani áll. főreáliskola helyén. 1762-ben a zsidók zsinagógája készült el. 1774-ben épült a *józsefvárosi r. k. plebánia-templom*, és a gyárvarosi gör. kath. hívek *Mária-kápolnája*, melyet az egyesült hívek a legutóbbi időkig plebánia-templomul használtak.

Nevezetes esemény Temesvár e korabeli történetében *II. József császárnak* 1767-ben váratlan megjelenése a városban. Háromszáz esztendő óta ez volt az első eset, hogy Temesvár ismét keresztény fejedelmet üdvözölhetett falai között.¹

¹ A temesvári kegyesrendiek főgimnáziumának 1912. évi „Értesítőjében“ *Both Ferencz* igazgató, hivatkozva a „Protocollum Temesvariense Franciscanorum“ egy följegyzésére (145. l.) említi, hogy *Mária Terézia* 1768-ban május 14-én és 16-án *Albrecht herceg, Lascy, Laudon* és *Ditrichstein* társaságában *misét hallgatott a temesvári bosnyák ferenczrendiek templomában* és hogy ájtatosságát ugyane templomban 1770-ben május 13-án és 14-én megismételte. Ezt az esetet, melyet az „Értesítő“ egészen komolyan vesz és nagyon érdekesnek tart, egyetlen történetíró sem ismeri, egyetlen kútfő sem említi. *Úgy tudjuk, hogy Mária Terézia sohasem járt Temesvárott, nemhogy kétszer is megfordult volna e városban. Az illető barátnő, a ki ezt az „érdekes“ eseményt följegyezte, nagyon káprázhatott a szeme.*

A német magisztrátus márcz. 26-ki ülésében kapta az adminisztráció értesítését a császár érkezéséről, avval a meglepő parancsolattal, hogy ő felsége szigorúan eltilt minden fogadási ünnepélyt és megtiltja az utak helyreállítását is, „massen Se. Majestät die Reysse im Benat meisten Theils zu Füß zu machen gedenke“.

Ugyancsak 1767-ben kongresszust tartottak a szerbek Temesvárott gróf *Hadik András* kir. biztos elnöklete alatt, „az illir nemzet ügyeinek rendezésére“. Őhajkait emlékiratban terjesztették föl Mária Terézia királynőhöz, ki ebből kifolyólag a szerb egyházi és világi ügyek intézését az 1771. évi júl. 21-én kiadott ú. n. „Regulament“-tal szabályozta.

1773-ban másodszor látogatta meg II. József Temesvárt. Ez alkalommal arra kérte a város: engedné meg, hogy az 1744-ben alakult „Új német Majorok“ külváros az ő nevével *Józsefvárosnak* neveztesse el.

Lakossági meg-
éltetés

Griselini szerint Temesvár polgári lakossága akkor 6718 lelket számlált, Preyer egykorú kivatalos kimutatások alapján 845 róm. kath. vallású és 554 szerb és oláh gör. n. e. vallású családra teszi Temesvár az időbeli lakosságát. A várban mindössze 156 magánház állott 555.872 frt értékben, melyekre 324.789 frt adósság volt betéblázva. A város évi adójövedelme 18.762 frt 22 $\frac{1}{6}$ kr., az évi vásárok összes jövedelme pedig 692 frt 20 $\frac{1}{2}$ kr. volt. A polgári elem zöme a város minden részébe letelepült különféle iparosokból állott. Ekkor már képviselve voltak Temesvárott úgyszólván az összes iparágak.

A megélhetési viszonyokról a következő följegyzések tájékoztatnak: egy oka (2 $\frac{1}{4}$ font) legjobb minőségű hálnak az ára 14 kr. volt; egy font marhahús 3 kr.; egy font borjúhús nyáron 3 kr., télen 4 kr.; egy font gyertya 9 kr.; egy itcze sör 4 kr.; egy pokrócz 1 frt; egy oka gyapju 7 $\frac{1}{2}$ kr., egy mázsa 5 frt 31 $\frac{1}{2}$ kr.; egy mérő búza 1 frt 48 kr.; napi ételmezés a polgári kórházban 6 kr.; ötszobás lakás mellékkeliségekkel évi 80 frt. Az egyemeletes „Trombitás“ vendéglő ital-mérési joggal együtt 5400 frton adatott el.

Hatvanhárom év múlt el azóta, hogy Temesvár a félhold uralma alól felszabadult. E hosszú idő alatt, elszakítva az anyahazától, a *Temesi-Bánság fővárosaként* osztrák kormányzat vagyis a bánsági adminisztráció fennhatósága alatt állott. Mercy dicső emlékezetű és Brigido József jóindulatú és érdemes kormányzatát kivéve, az adminisztráció többi elnökei vajmi keveset vitték előre a várost. „A császári osztrák és cseh hivatalnokok fakeskedést űztek a tartományban, csatornákat ásattak, házakat építettek, de mindezt nem az állam, hanem a maguk számára. A parasztok robotoltak, hogy a hátuk belegörnyedt, de nem a kincstár, hanem a hivatalnokok hasznára. Előfogatot ingyen kellett szolgáltatni és a praesidens úr komornyikja csak úgy előfogaton járt, mint az ura. A katonaság számára történő szállítmányoknál a pénzt a hivatalnokok rakták zsebre. Ha valamelyik alattvaló mocczanni mert, a botnak és korbácnak volt elég dolga. Egy bánati parasztnak sem volt igazi birtoka, kivéve a német telepeket; a többi csak haszonélvezetűl bírta ingatlanát és gyermekeire nem hagyományozhatta. A gyalázatosságot a német tisztviselők annyira űzték, hogy 30 frtért a legelső jöttmentnek a kívánt parasztbirtokot átadták és előbbeni gazdáját családostul elkergették.“¹ Az ilyen igazgatás végre is megbosszulta magát. Sűrűn mentek föl a panaszok és titkos följelentések Bécsbe, míg végre II. József személyes tapasztalatai is igazolták a vádak. Mária Terézia 1777-ben, megemlékezve koronázási esküjéről és a magyar nemzetről tartozó kötelességeiről, elhatározta: *visszatérni a törvényes alaphoz, véglegesen megszüntetni az eddigi idegen és jogtalan kormányzatot s Délmagyarországnak az anyahazához való visszakapcsolásával, az ősi vármegyének fölélesztésével magyar alkotmányos törvények alá rendelni ezt az országrészt.*

Ezzel Temesvár történetében új korszak vette kezdetét.

Az adminisztrá-
ció tagjai

A temesvári adminisztráció tagjai a következők voltak: Elnökök: 1716—1734 gróf *Mercy Klaudius Florimund* tábornagy. 1734—1738 gróf *Hamilton* lovassági tábornok. 1738—1739 gróf *Neipperg Vilmos Reinhard* tábornagy. 1739—1740 báró *Succov* altábornagy. 1740—1753 báró *Engelshofen Ferencz Lipót* altábornagy. 1753—1769 gróf *Villana-Perlas Ferencz*, marchese de Rialpo, cs. kir. kamarás, miniszter, v. b. t. t., első polgári elnök. 1769—1774 gróf *Altringeni és Clary Clary* második polgári elnök. 1774—1777 *Berzovitzai Brigido József* harmadik polgári elnök. 1777—1779 báró *Brigido Pompejus* negyedik polgári

¹ Böhm: Délmagyarország r. tört. II., 99—100. II.

elnök. — Elnökhelyettesek: 1716—1727 gróf *Wallis Ferencz Pál* tábornok. 1727—1730 gróf *Saitignon* ezredes. 1730—1733 *Sprung János* ezredes, várparancsnok. 1733—1740 báró *Engelshofen Ferencz Lipót* tábornok várparancsnok. 1740—1747 gróf *Don Jean Scotty* tábornok, várparancsnok. 1748—1751 báró *Voytern József* tábornok, várparancsnok. 1751—1752 gróf *Thürheim* tábornok, várparancsnok. 1752—1753 gróf *Soro* (Saureau) *Sebestyén János* tábornok, várparancsnok. — Tagok: 1718—1731 br. *Rebentisch Sámuel Ferencz* kincst. főfelügyelő, adm. tanácsos, udv. kamar. tanácsos. 1718—1720 *Mayerhoffer v. Grienbüchel József Antal* kincstári felügyelő. 1718—1727 *Haan Ignác* főhadbiztos, adm. tanácsos. 1724—1739 *De Jean v. Hansen János Antal* adm. tanácsos, kincst. főfelügyelő. 1726—? *Lederer János* hadi és adm. titkár. 1727—1733 *Kitzing* (Kitzintz) *György József* főhadbiztos. 1729—1730 *Wibmer* főhadbiztos. 1730—1736 *Engermann Vilmos* főhadbiztos, adm. tanácsos. 1731—1734 *Kempf v. Angret Ignác* kincst. felügyelő. 1733—1740 báró *Neffzern Jakab Benedek* udv. kamarai titkár, kincst. főfelügyelő, első tanácsos. 1733—1738 *Bosch Ferdinánd Konrád*, főhadbiztos, tanácsos. 1737—1740 *Hagen Vilmos* számvevő, ideiglenes tanácsos. 1739—1748 báró *Viechter* (Viechtern) *v. Grueb József* volt osztr. oláhországi adm. tanácsos, magy. udv. kam. tanácsos, id. elnök. 1743—1751 báró *Redecher* (Redecker) volt sziléziai korm. tanácsos, titkár, második adm. tanácsos, id. elnök. 1748—1751 *Rusicska v. Rosendorf Miksa* volt sziléziai kam. tanácsos és bankalítási főreprezentáns. 1750—? *Zauner* főhadbiztos. 1751—? *Kosztka* (Kostka) gen. auditor, tanácsos. 1751—? báró *Peuger v. Buige u. Reizenschlag János* korm. és udv. tanácsos, adm. első tanácsos, id. elnök. 1752—? *Plasch* adm. tanácsos. 1754—? gróf *Sauer Venczel* adm. tanácsos. 1754—? *Salbek* adm. tanácsos. 1754—? *Brandenburg* adm. tanácsos. 1754—? *Ohnesorg* adm. tanácsos.¹

IX. Temesvár mint szabad királyi város.

A temesvári adminisztráció német és cseh hivatalnokai nagyon duzzogtak a Temesi Bánságnak Magyarországra való bekebelezése ellen. Hivatkoztak a nagy áldozatokra, melyeket a közjó számára hoztak, midőn elhagyva hazájukat, erre az egészségtelen vidékre leköltöztek. Emlegették reménytelen jövőjüket, családjaik nyomorát, a visszaköltözés költséges voltát, az igazságtalanságot, mely önhibájukon kívül elkövetették rajtuk. *Brigido Pompejus*, az utolsó bánati adminisztrátor, 1778 elején tett is kísérletet, hogy a saját és tisztviselői uralmát a Temesi-Bánságban megmentse, de az udvari kamarához fölterjesztett „Quoad regulationem Districtus Temesiensis“ című tervezete már elkésve érkezett Bécsbe. A visszakapcsolás menetét többé már nem lehetett megakasztani. *Mária Terézia* ragaszkodott „erősen eltökélt szándékához, hogy a Temesi Districtus a magyar szent korona ősi jogai alapján, félretéve most már minden bármely néven nevezendő akadályokat, Magyarországra haladéktalanul bekebeleztesse, mert remélni akarom, hogy Magyarországon senki sem fog találkozni, ki az ország javára szolgáló ezen önkéntes elhatározásomban fel ne ismerje és ne tisztelje szeretett magyar népem iránt őszintén táplált érzelmeimnek újabb bizonyítékát.“² A visszakapcsolás művének végrehajtására 1778 ápr. 8-án egy udvari bizottság élén gr. *Niczky Kristóf*ot nevezte ki királyi biztosul, ápr. 23-án pedig meghagyta gr. *Blumegen* államminiszternek, hogy a megszüntetett temesi adminisztráció hivatalnokai mindaddig, míg új alkalmazást kapnak, eddigi rendes fizetéseiket megtartsák.³

Niczky 1778 május 31-én érkezett *Zichy Ferencz* udv. kamarai tanácsos, *Vörös Antal* alnádor és *Trajcsik Adám* udv. titkár kíséretében Temesvárra. *Kis-Becskereken 19* hatfogatú hintóval várta őt Temesvár közönségének küldöttsége *Del-Bondio Péter Adám* polgármesterrel az élén. Résztvett a küldöttségben Temes vármegye nemességének küldöttséivel *Köszeghy László* csanádi kanonok, *Gehneyn* pancsovai ezredes, a kir. biztossághoz szolgálattételre beosztott hadi tanácsos és gróf *Sauer Venczel*, az adminisztráció helyettes elnöke. Ünnepi díszbe öltözött

¹ *Baróti Lajos*: Adalékok Délmagyarország történetéhez. (Délmagyarországi történeti és régészeti Értesítő 1911. évf. 57. l.)

² *M. Orsz. Levtr.* Cancell. kiadv.

³ *Bécsi udv. kam. levtr.* Acta Incorp. Banatus Temes atting.

A vármegye
visszacsatolása

városi huszárok lovagoltak a fényes menet előtt. Temesvár kapujánál a két temesvári püspök: *Christovich Imre* és *Putnik Mózes*, a róm. kath.-ok és a gör.-kel. n. e. szerbek főpásztorai üdvözölték Niczkyt, ki *Christovich* püspök fogatán vonult a városba. A temesvári lakosság nagy tömegekben sereglett össze és tüntető rokonszenvennel ünneplé *Mária Terézia* királynő küldöttjét és képviselőjét. Kivonult a várórség is és katonai szertartással tisztelgett a magyar vendégek előtt. Niczky a csanádi püspök palotájában szállott meg, hol az összes egyházi, katonai és polgári hatóságok vezető férfiainak részvételével diszebed volt, a kir. biztos tiszteletére. A püspök szónoki áldomással dicsőíté előbb mind a két felséget, azután gróf Niczkyt és a melléje rendelt bizottság tagjait, kik azért jöttek Temesvárra, hogy a kegyes királynő akaratából a nemzet törvényes óhaját teljesítsék.¹

A visszakapcsolás ünnepélyes ténye június hó 6-án d. e. 10 órakor, az ujonnan épült kormányzati palotában (a mostani megyeháza) ment végbe.

A városi közigazgatás alakulása

Temes vármegye feltámasztásával kapcsolatosan a városi közigazgatás is új alakuláson ment át, amennyiben a német és szerb magisztrátus 1780-ban, némely nehézségek leküzdése után, egybeolvadt és azok a rendetlenségek, melyek a kétféle igazgatásból kifolyólag 64 év óta a város erkölcsi és anyagi fejlődését megakasztották, csakhamar megszűntek. A magisztrátus a német és szerb polgárság kölcsönös megegyezésével aképpen alakult meg, hogy a városbíróval együtt most négy német és négy szerb tagot választott bele a polgárság, kik nemzetiségi különbség nélkül, egyetemlegesen kezelték a város közügyeit. Az egybeolvadt magisztrátus élére városbírónak *Pietro del Bondio* spanyol származású elnémetesedett polgárt nevezte ki az adminisztráció. Közvetlen utána következett a magisztrátus széniora: a szerb *Zsiván Gyuritsko Módosch*. Azután rangsorban: *Zsivkovicz Nikola*, *Paratics András* és *Haihl Ferencz* szenátorok; *Deák* (később *Deyacknak* írva) *Sebestyén*, *Kayser Gáspár* és *Reyhuber Tamás* tanácsosok (Rathsverwandter). A tanácsüléseket a német városházán tartották és a rácz városházát színházzá építették át.

Azonban *Mária Terézia* alkotmányos intézkedéseinek érvénye csak néhány hónapig tartott. A nagy királynőnek 1780-ban bekövetkezett halálával *II. József* császár meglepő rendeletei azt a hiedelmet ébresztették a temesvári lakosságban, hogy a visszacsatolás ténye megsemmisült és a Temesi-Bánságban marad minden úgy, a mint régen volt. Temesvár marad továbbra is a Temesi-Bánság kormányzati központja. Ez a vélekedés indíthatta a város tanácsát arra a fontos lépésre, hogy mindjárt *II. József* uralkodásának kezdetén megsürgette az udvarnál *Temesvár városának a szabad királyi városok sorába emelését*, a mint azt *Mária Terézia* megígérte. A város főképpen arra alapította kérését, hogy „*Temesvár a Temesi-Bánság fővárosa*”. A magyar állami és nemzeti érdeket hallgatással mellőzte.

Mária Terézia ígéretének tekintetbevételével tette meg *II. József* császár *Temesvárt* szabad királyi várossá. 1781. évi decz. 21-én írta alá a város adomány- és kiváltságlevelét, melynek lényegesebb pontjai a következők:

„*Mi II. József*, Isten kegyelméből választott római császár, Magyarország sfb. apostoli királya stb. emlékeztül adjuk mindenkinek, akiket illet, hogy miután már a múlt években örömminket találtak a Magyarország fennhatóságától idők viszontagságai folytán elidegenített Temesi-Distriktus visszacsatolásában és miután nagyemlékü anyánk által kezdeményezett munka folytatása és betetőzése Magyarországon és kapcsolt részeiben a mi kormányzatunkra szállott át: azért az előbb idegen törvények alatt állott, de utóbb ismét Magyarország joghatósága alá helyezett *Temesvár* városát, minthogy azt tőlünk a város polgárai és lakosai alázatosan kérelmeztek, magyar királyságunk többi szabad királyi városai sorába kegyelmesen fölvezzük, tekintetbe véve, hogy e város lakossága abban az időben, midőn a császári és királyi hadak a törökök ellen Belgrádnál táboroztak, a katonaságot élelemmel és egyéb segélyezéssel ellátta, midőn pedig az ottomán portával kiegyeztünk és felséges házunknak más ellenségekkel kellett megküzdnie, gabona- és pénzadományokkal, sőt ujonczjutalékkal is támogatta seregünket, mi több, a saját kebelében emelt várunknál is segítségünkre volt és a közjó számára nagyszerű s fényes épületekkel annyira fölékesítette magát, hogy jelenleg méltán számítható Magyarország szebb városai közé, s lakossága is békében és háborúban kiváló érdemekkel tüntette ki magát: mindezeknél fogva a *Temes vármegyébe* kebeleztet *Temesvár* városát, a részére átengedett javadalmak és a kincstárunkba fizelendő összeg fejében, külvárosival együtt, szabad királyi várossá tesszük és Magyarország többi szabad királyi városai sorába fogadjuk és fölemeljük. Akarjuk és kegyelmesen engedélyezzük: 1. Hogy *Temesvár* városa ezentúl szabadon használhassa, élvezhesse és gyakorolhassa mindazokat a jogokat, előnyöket, mentességeket és kiváltságokat, melyekkel az ország törvényei és szokásai szerint többi magyar szabad királyi városaink felruházva vannak és így mint negyedik rend az országgyűléseken ülési és szavazati joggal bírjon, jövőre királyi levéllel az országgyűlésre meghívassék és a szent koronán kívül más urat elismerni ne tartozzék,

¹ *Wiener Diarium* 1778 jún. 24. sz.

a szent koronától többé elválasztható vagy zálogba vehető ne legyen. — 2. A város tanácsának és polgárságának egyeteme az ország valóságos és kétségbevonhatatlan *nemesi* közé főlvessék, a vám- és egyéb adózásoktól (kivéve a harminczadot) mentes legyen, piros viaszba nyomott pecséttel utazó polgárainak útleveleket és egyéb városi okiratokat kiállíthasson, melyeknek érvényes hitelessége mindenütt elismertessék. — 3. A bekebelező bizottság által kivetett és ezentúl a behelyezendő adóbizottságtól kivetendő állami és katonai adózásokat úgy, mint az más királyi városokban történik, leróni tartozzék. — 4. Tulajdon területén, földesúri jogokat gyakorolhasson, uradalma gyümölcseit és jövedelmeit élvezhesse, a királyi haszonvételi jogokat, ú. m. a mészárszék, szesz- és téglaegetés, gyógyszer-tár-felállítás, kocsmáltatás, malom, halászat, vadászat és minden néven nevezendő egyéb jogoknak hasznát a saját területén szabadon és háborítatlanul bírhasssa, kivéve a serfözés jogát, melyet királyi kamaráknak tartunk fenn. — 5. Megengedjük és engedélyezzük *Temesvár* szabad királyi városunk közönségének, hogy más királyi városok módjára s a hazai törvények és szokások szerint bírót és kilencz tanácsost (senatort) szabadon választthasson, olyképpen mégis, hogy egyikük a polgármesteri, másikuk a városbírói tisztséget töltsse be. A tanácsban legalább négyen tudományos művelt és a hazai jogban jártas férfiak legyenek. A szabadon választandó képviselőtestület tagjainak számát 60-ban állapítjuk meg. A jegyző, aljegyző, ügyész, pénztárnok, gyám és az alsóbbrendű tiszviselők más szabad kir. városok szokása szerint helyezendők be. — 6. Felruházuk a várost pallosjoggal és alkalmas helyen akasztófa és pellengér felállításának jogával. — 7. A bánáti határvidék és a katonaság ügyei a katonai hatóságnak rendeltetnek alá. — 8. Megadatik a városnak a plebánosok jelölésének joga, olyképpen, hogy a plebánosok eltartásáról és a lelkesíti kongrua fizetéséről a város tartozik gondoskodni. — 9. A katonai joghatóság csak a várhoz tartozó ügyekre és bizonyos katonai területekre szorítottatik. — 10. A város polgársága háborús és más veszedelmes körülmények között hűséges egyetértésben legyen a katonai parancsnoksággal, a vár előre nem látott szükségében, a politikai hatóság utasításai szerint, fegyverrel is védekezze az erősséget; hiúsítsa meg az ellene támadó fondorlatokat, ártalmas terveket és jelentse föl a titkos cselvetéseket. — 11. A közszükség és a Délvidék biztonsága megkívánja, hogy a város kebelében levő vár lehető legjobb állapotban legyen, de a mellett a város belső biztonsága szintén megóvassék. Minélfogva megengedjük, hogy a város a maga őrizetére annyi darabontot vagy hajdút tarthasson, a mennyire szüksége van. A hirdetések eszközzésére és a tüzészek jelzésére dobosokat használhat, a városi hajdúkat fölfegyverezheti, kötelezvé őket, hogy kapitányuk utasítása szerint éjnek évadján a városban őrzárakat tartsanak, a gonosz embereket megfékezzék és a kihágásokat meggátolják. — 12. *Temesvár* városa épp úgy, mint az ország többi szabad királyi városai, viselni tartozik az összes polgári és katonai közterheket. — 13. Megengedtetik ugyan, hogy bizonyos polgári hagyatékokat a város fiskusa örökölje, azonban a város területén magvaszakadt, vagy végrendelet nélkül elhalt szabad nemes emberek ingó és ingatlan vagyona, valamint a hitlenséggel bélyegzettek és felségsértésben elmarasztaltak javai az 1647. évi 87-ik és az 1715. évi 62-ik t. czikknek értelmében közvetlenül a királyi fiskust illetik meg és királyi adományozás alá esnek. — 14. Engedélyeztetik, hogy a város az évi országos és a hetivásárok tartására saját területén tetszése szerinti helyet jelölhessen ki, azt kényelme szerint változtathassa és a vásárpénzt beszedhesse; arra azonban nem jogosíttatik fel a város, hogy a vásárokat a kiváltságlevelében kitért időnek megmásításával máskorra tegye át. A mérleg-taksák, a helypénz és a vásári váмок *Temes* vármegye előleges meghallgatása mellett készítenő tarifa szerint fognak szabályoztatni. — 16. Az élelmiszerek árszabásában a hazai törvényekhez alkalmazkodjék a város. — 18. Minthogy *Temesvár* sz. kir. városára ezentúl oly terhek is háramlanak, melyeket azelőtt a kir. kamara viselt, nevezetesen a város kövezése, a vízvezeték, utak, hidak karbantartása, a plebánosok és káplánok fizetése, lelkeszlakok fenntartása stb., a mely terhek évenként 5027 frtra rúgnak: azért a városnak e terhek viselése fejében kegyelmesen átengedjük a szeszégetés, a *Török kakahoz* címzett vendéglő, a *Gyárvárosban* létező négy malom és ugyanott 60 szellérháznak évi jövedelmét, oly föltétellel mégis, hogy e jövedelmekből a polgári kórházat terhelő 24.000 frt tartozást letörleszteni tartozzék. Kegyelmesen elhatároztuk továbbá, hogy *Mehala* jóságot, 100 48² frt 32¹/₂ kr. becslési árnak lefizetése mellett, örökjogon nevezzük *Temesvár* sz. kir. városnak engedjük át. — S hogy *Temesvár* városa felszabadításában tanúsított királyi kegyelmünknek minél fényesebb és örök érvényű, olyan bizonyítékát adjuk, mely az emberek szemében is világosan feltűnjék, az élénk terjesztett városi czimer jelvényét nemcsak jövő-hagyjuk és megerősítjük, hanem engedélyezzük egyszersmind, hogy az ezentúl és minden jövőendő időkben piros viaszban pecsét gyanánt lenyomassék és használtassék. — A czimer pajzsa két részre oszlik: egyik felében a régi vár, másik felében az ország négy folyama; jobbról a félhold, balról a szabadság felragyogó napja. A négy folyó Magyarország czimeréből van véve s *Temes* vármegyének és *Temesvár* városának az anyaországba bekebelezését jelenti. Az arany pajzslapon zöld mezőben, víz szélén álló torony nyitott kapuval látható, melyen belül kerék látszik, jelentvén a Bega-ból a várba ivóvizet szolgáltatató kerek vizművet. A pajzs kékelő alsó részének felzetén a városra tekintő fényes nap *Temesvár* szebb jövőjét ábrázolja, mely a félhold elfogyásából ragyogott fel neki. A pajzs alsó részén a minden ellentállásra készen levő vár és város van feltüntetve a *Temes-folyóból* eredő *Bega-csatornával*. A pajzs közepét (pars senti pectoralis) a közös koronával díszített császári sas foglalja el, egyik karmával ezüst kardot, a másikkal keresztet aranykoronával tartva, *II. József* császár nevének kezdőbetűivel. Az egész pajzsot közönséges aranykorona fűdi be. A pajzsot két oldalról két ágaskodó, kiöltött nyelvű, lobogó sörényű fehér ló tartja, melyek a teherviselést (telamona) és a szolgáltatásokat jelképezik. A pajzs külső környezetén ez a felírás olvasható: *Sigil. Liberae et Regiae Civitatis Temesvariensis.* — A diplomán *II. József* és *Esterházy Ferencz* sajátkezű aláírásai.¹

¹ Eredeti latin szövegben s egész terjedelme szerint közölve *Preyernál*: Monograph. d. kön. Freistadt *Temesvár*, 159–171. ll. — A diploma szövegében említett czimer leírását *Réső Ensel* „*Temesvár város czimere*” című művéből yettem át, mert a diplomának szefragisztikai része nem egészen szabatos. (Délm. tört. és rég. Értes. 1881. évf. 33. l.)

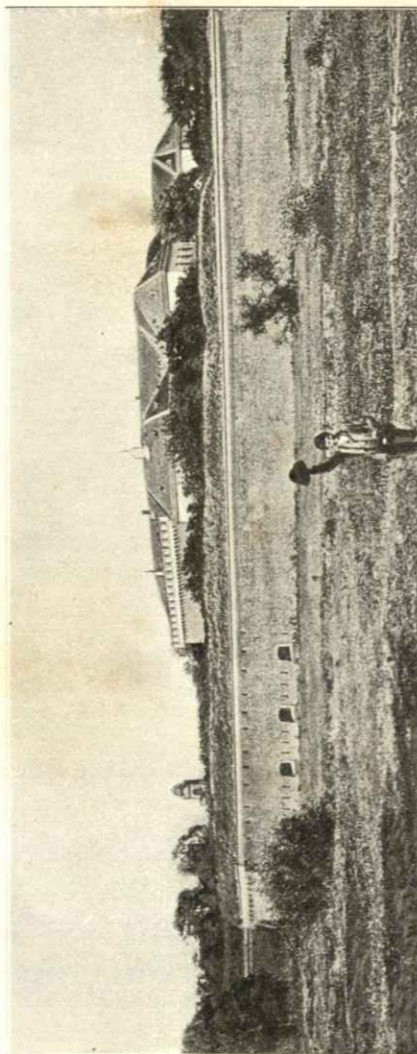
A beiktatás
ünnepe

A rangemelés hírére áradó örömezzel fogadta Temesvár közönsége. Del Bondio Péter (németesen írva Delpontio) városbíró 1782. évi július 22-én értekezletre hívta össze a tanácsot és megállapította a szabad királyi város installációját előkészítő programot, mely érdekesen világítja meg az akkori uralkodó szellemet, melylyel a városnak ezt a korszakos ünnepét megünnepelni készültek. Elhatározta ugyanis a tanács: 1. Hogy polgárkatonaságot szervez, kiöltözteti és fölfegyverzi azt katonásan és a katonai gyakorlatokra betaníttatja, „da die hier-örtige sowohl teütsche, als altgläubige Bürgerschaft, um sich zu allerhöchsten Diensten nöthigenfalls tauglich zu machen, den Militar-Übungen sich ergeben zu wollen angebot“. Deák Sebestyén tanácsos bizatott meg, „dass zur Ehre beider Nationen zwo Fahnen auf gemeiner Stadt-Unkosten verfertigt werden sollen“. 2. A város címere rézlapra vésetvén, a városházán kifüggesztetik. 3. A városi szolgák és pandurok felszerelésére puska, 6 darab rézveretű huszárkard, 3 rövidebb kard és 9 darab ponsonpiros tarsoly készíttetik, ez utóbbiak sárga zsinór-zatú ilyen fölrással: „*Libera Regia Civitas Temesiensis*“. A pandurok 6 karabélyt, ugyanannyi gránátoskardot és rézdobot kapnak. Dimscha Bustenička kereskedő megbizatik a városi szolgák számára prémeket, Baratics András pedig megbizatik ugyanazoknak az előirt ruházatot beszerezni. 4. A városbíró és Ingrueber tanácsos a kivilágításról gondoskodnak, a mint más királyi városok installációjánál szokásban van. 5. Az idegen vendégek elszállásolásáról és megvendégeléséről „wegen Zubereitung einer ordentlichen Tafel“, nemkülönb a bál rendezéséről és a zenéről, meg a tokaji borról Kayser és Deák tanácsosok gondoskodnak; a ménesit, a fehér és vörös budait Mörth József temesvári vendéglős szolgáltatja. 6. A jegyzők levélben hívják meg a vendégeket és készüljenek ünnepi szónoklatokra is.¹

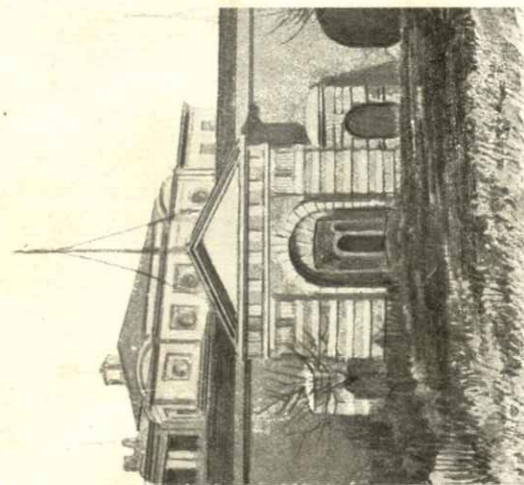
A rangemelés szertartásának megtartására, illetőleg a sz. kir. város beiktatására *Eötvenesi Lovász Zsigmond* kir. tanácsost, Temes vármegye rendszerinti alispánját küldte ki a felség királyi biztosul. Lovász az újaradi kúriájában fogadta a város küldöttségét és egyetértve vele, 1782. évi szeptember 16-ára tűzte ki a beiktatást. Az ünnepélyre a város, a vármegye és a Délvidék előkelőségei közül számosan gyülekeztek a városháza földszített tanácstermébe. A szomszéd vármegyék és városok, úgyszintén a katonaság küldöttségekkel képviseltették magukat. Temesvár e nagy napjának jegyzőkönyvéből beillesztem örök emlékezetül a fényes ünnepély keretébe a megjelentek névsorát. Jelen voltak a királyi biztoson és a melléje rendelt *Rinyó-Ujfalusi Lada György* aktuáriuson kívül: *Christovich Imre* v. b. t. tanácsos, csanádi püspök; *Sorgenfray Jakob*, *Köszeghy László*, *Saur Ádám* és *Neumann Ernő* csanádi kanonokok; *Putnik Mózes* v. b. t. t., temesvári gör.-kel. szerb metropolita; *Popovics Vincze* karánsebesi gör.-keleti püspök; *Knezsevics Pachomius*, aradi gör.-keleti püspök; *Soro* gróf tábornok, temesvári várparancsnok; *Genegne* ezredes, udv. tanácsos, az udv. haditanács előadója; báró *Praitpach*, Dymach-würtembergi ezredes, csász. kir. kamarás; báró *Hochenhausen*, hadi tengerészeti alezredes, *Honn* würtembergi lovasezredbeli alezredes, *Kálnoky Sándor* Károlyi-ezredbeli alezredes, *Pittner Gyulai*-ezredbeli alezredes; *Banna* alezredes, *Müllburg*, *Hammer* és *Prodánovics* őrnagyok; *Fundulus*, báró *Portner*, báró *Seredin*, *Rátonyi*, *Dána* marchio és *Willberg* kapitányok; *Mélynádosi Trajcsik Ádám* kir. tanácsos, magyar udv. kancelláriai titkár; *Puchói Marczibányi István* kir. tanácsos, temesi tartományi biztos; *Sipeki Balás István* h. alispán, *Atzél István* főjegyző, *Szabó Ferencz*, *Vörös Ignác* és *Laczkovics István* főszolgabírák, *Frumer Mihály* főpénztárnok, *Ágoston Lajos* és *Urik János* ügyészek, *Mesterházy János* és *Pongrácz Mátyás* szolgabírák, mint Temes vármegye küldöttei; *Forray Ignác* főjegyző és *Török Albert* ügyész, mint Arad vármegye küldöttei; *Buday József* főszolgabíró és *Karácsonyi Mihály* főpénztárnok, mint Torontál vármegye küldöttei; *Békássy József* h. alispán, *Dongó László* főpénztárnok, *Márffy János* főügyész és *Urik Ferencz* aljegyző, mint Krassó vármegye küldöttei. A temesi kamarai adminisztráció részéről: *Heymerle Alajos* és *Hoffmann Ignác* ülnökök. Továbbá *Orszáthy Antal* aradi várnagy, *Szeged* sz. kir. város és *Szabadka* város küldöttsége.

A beiktatás a püspöki székesegyházban „Veni Sancte“-val kezdődött. Az egybegyűltek a városházáról díszmenetben vonultak fel. A menetet *Ingrueber Ádám* polgármester vezetésével 154 német és 118 szerb, összesen 272 polgár nyitotta meg.

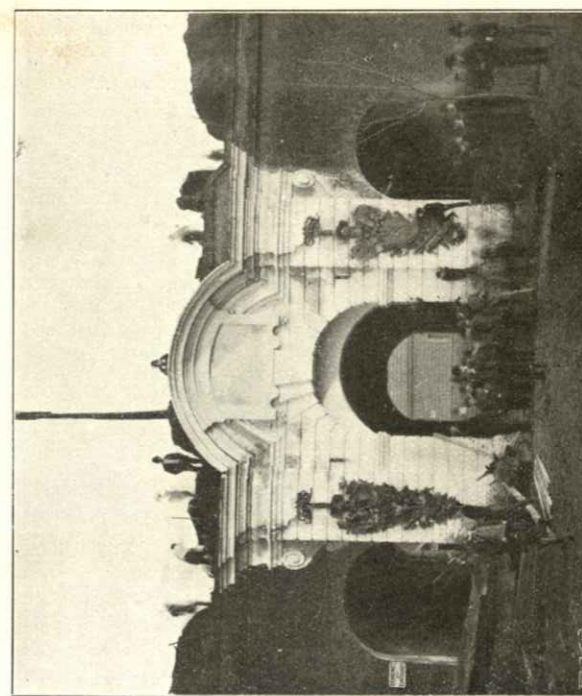
¹ Temesvár-városi letr. Protocollum sessionis magistratualis in publicis, 1782.

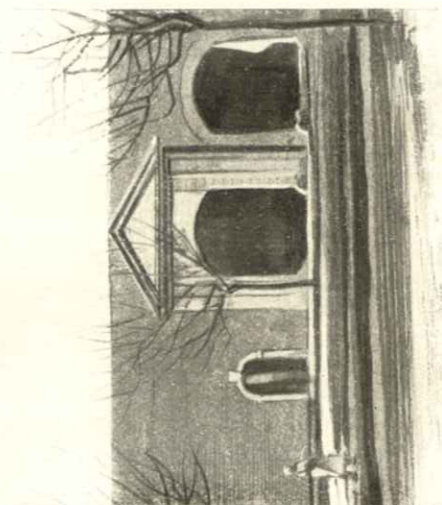
Részlet a várfalakból.

A pétervárad (józsefvárosi) várkapu.

A bécsi (mehalai) várkapu.

Az erdélyi (gyárvárosi) várkapu.

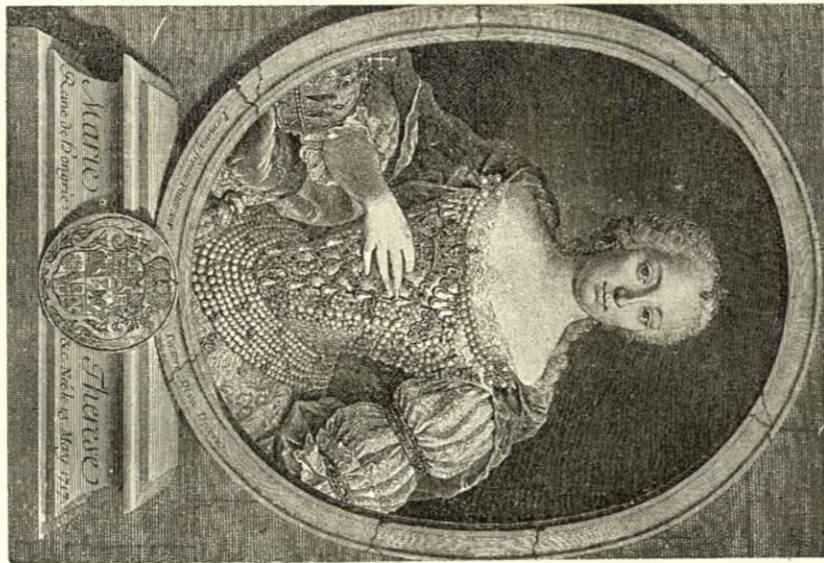
Károly Feherezeg. (Az Orsz. Képtárból.)

Gr. Hadik Andrásh. (Az Orsz. Képtárból.)

Mária Terézia. (Az Orsz. Képtárból.)

valamennyien katonai egyenruhában és fegyveresen. Következtek utánuk a fegyvertelen polgárok és a városi magisztrátus. Végül jött a királyi biztos, körülvéve az ünnepélyen résztvevő előkelőségektől. A misét a csanádi püspök pontifikálta. Mise után a menet azon rendben, a mint jött, visszatért a városházára (domum praetorium), hol a kir. biztos, szokott módon, kinevezési oklevelének és a királyi kiváltságlevelének kihirdetése után, magas szárnyalású alkalmi beszéddel szabad királyi várossá installálta Temesvár városát és átadta a magisztrátusnak az uralkodótól adományozott új városi címeres pecsétet. A főjegyző ünnepi szónoklata után, melyben ő felségének a kiváltságokért és a királyi biztosnak a beiktatásért az összes polgárság nevében köszönetet mondott, az előbbi rendben ismét a székesegyházba vonult a közönség, hol a püspök ágyuk dörgése és a polgári díszörség üdvölvései között „Te Deum“-ot celebrált.

Másnap reggel ment végbe a város 60 tagú képviselőtestületének megalakítása, a mi ez első alkalommal nem választással, hanem kinevezéssel történt olyképpen, hogy a római katolikusok részéről 35, az „illir nemzet“ részéről 25 polgárt nevezett ki a kir. biztos városi képviselőnek. Ezek föleskettetvén, a maguk kebeléből három jelölt közül szótöbbséggel Veigmann Deocharust néptribunnak választották, kit a jegyző szintén megeskettett. A hivataláról leköszönt régi magisztrátus helyére a kiváltságlevel 5-ik pontja értelmében szabad választással 10 tagból álló szenátus lévén behelyezendő, szenátorokká megválasztották: Sebestyén (Sebestinyi) Vincze, Joannovics Bazil, Körmeny János és Koppauer Ignác, mint literátus és a hazai jogban jártas férfiak; a régi tanácsosok közül, kath. részről Del Bondio Péter Antal, Ingrueber Ádám és Reihuber Tamás, a szerbek részről Muczul János, Gyuricsko Módos Zsiván és Spassovics Stossza. A szenátorok eképpen megválasztatván, következett a városi tisztviselők választása, mindig hármas jelöléssel és golyózással. Főjegyző lett Schmidt Sebestyén, aljegyző Czvetkovics János. Városbíróvá megválasztott Ingrueber Ádám, polgármesterré Muczul János. A városbíró megelőzte rangban a polgármestert. Reihuber Tamást városkapitánynyá, Pokomándy Tamást ügyészsé, Pusztanek Dimsát pénztárnokká, Deák Sebestyént városi gyámmá, Fehérváry Ferenczet adószedővé, Barcellini Jakabot irodatisztá nevezte ki a királyi biztos. Az ekként megalakult tanács a plebánia templomba hálaadó istenítiszteletre vonulván, ott a biztos kezéhez letette a hivatalos esküt.

Így alakult meg Temesvár szabad királyi város első törvényhatósági testülete.¹ A külvárosokban továbbra is megmaradtak a telekbiróságok (Grundrichter), a mint azok még ma is fennállanak.

Az első kiváltságos cselekedet, melyet a sz. kir. város 1782. évi okt. 1-én végzett, az egyházkegyúri jognak gyakorlása volt. Szabó Sámuel, gyárvárosi r. kath. adminisztrátort nevezte ki a magisztrátus plebánossá, minthogy „officio suo cum omnium laude satisfecerit“. Nem a képviselőtestület választotta, hanem a szenátus adományozta neki a parókiát „jure patronatus“.

Hogy a városi képviselet megalakulásánál és a kiváltságos jogok gyakorlásánál a római katolikus és a gör.-keleti n. e. hitű polgárságon kívül más felekezet, nevezetesen a protestáns és zsidó felekezet nem említették, az onnan van, mert a tanácsnak a m. kir. helytartósághoz 1782. évi okt. 9-én felírt jelentése szerint abban az időben protestánsok egyáltalában nem tartózkodtak Temesvárott (da sich keine der Lutherischen oder Calvinischen Religion zugethane Insassen hierorts befinden), a zsidók pedig a közügyekbe nem avatkozhattak.

Noha a katonaság a beiktatáson szinte tüntető rokonszenvvel vett részt, mégis már az első hetekben érezte a város kiváltságos szabadságaival szemben. Az 1782. lemondani régi uralmáról a város kiváltságos szabadságaival szemben. Az 1782. évi okt. 9-én tartott tanácsülésen megütközéssel tárgyalta ezt a szenátus. Ugyanis Temesvárra egy vándorszínész társaság érkezvén, engedélyt kért a városi tanácstól, hogy játszassék. A tanács megengedte „ihre Künste hierorts aufzuführen“. Ennek ellenére a várparancsnokság megtiltotta a színészeknek, hogy előadásokat tartsanak. „Es hat sich die traurige Erfahrung gezeigt, dass von Seiten des Festungs-Commando der empfindlichste Eingriff in die dieser Stadt allergnädigst verliehene Freiheiten und Rechten gemachet werde.“² A túlkapást följelentette ugyan a város a helytartótanácsnál, de elégtételt soha sem kapott.

¹ Temesvár-városi letr: Protocollum instaurationis, 1782.

² Temesvár városi letr. Protoc. sess.

A képviselőtestület megalakítása

Egyházi kegyúriság

Katonai túlkapások

Ez a vaskalapos szellem uralkodott Temesvárott II. József császár kormányzatának egész ideje alatt minden téren. A helytartótanács sűrű egymásután küldöztette le az ország törvényeibe ütköző rendeleteket, melyeknek nyomása alatt folytatta a város belső házi dolgainak intézését. A tanácsulések jegyzőkönyveinek tanúsága szerint II. József uralkodása alatt a magisztrátus munkásságát leginkább a gyakori halálesetekből eredő hagyatéki és pupillaris ügyek, a város rendezése, a pénz- és gazdasági, kereskedelmi, ipari és közbiztonsági dolgok vették igénybe.

Városi élet

Társadalmi és kulturális tekintetben békés előmenetel, nyugodt fejlődés tapasztalható a városban. A várban egymásután keletkeztek a szép épületek, új utcák és terek. Legszebb épületek voltak: a vármegyeháza, a városháza, a hadtestparancsnoki épület, gróf Soro palotája, a püspöklak, melynek egyik részében a harminczad-hivatal székelt, a városi kórház, melyben a postahivatal is volt, a bécsi kapu közelében báró Püchler háza, a rácz városházából épült városi színház és a Hunyadi-várkastély. Az utcák már jobbadán kövezve voltak. Már 1760 óta 100 lámpával világították az utcákat. A kijelölt házakon ugyanis vastölcseket alkalmaztak és azokban helyezték el a lámpákat. A szappanosok délelőttönként faggyúval megtöltötték a lámpákat és a háztulajdonosok kötelessége volt azokat a szappanosoktól délben elhozatni. Vendéglők voltak: a bécsi kapunál az *Orosz császár*; a püspöklak szomszédságában a *Trombitás*, hol II. József császár is megszállott és Lenau apja egész vagyonát elkártyázta; a *Szarvas* (Hirsch) és a *Hétválasztó* (Sieben Churfürsten), melyek már a XVIII. század első fele óta állottak. Továbbá a *Koszorú*, *Oroszlán*, *Három korona* és a *Szőlőfürt*. Mind a három várkapunál földszintes nagy vendégfogadók állottak azok számára, a kik kocsin érkeztek a városba. Kisebb vendéglők voltak: a „Rössl“, „Posthörndl“, „Drei Mohren“ és a „Rother Ochse“. A gyorskocsi Pozsonytól Temesvárig 1780—1785-ben havonként kétszer közlekedett. Ezt az alkalmatosságot kevesen használták, mert éjjel-nappal ment és valóban drága volt. Társaskocsit majd minden nap fogadhattott az utas. Pesttől Temesvárig öt napra 4, 5 vagy 6 forint volt a fuvardíj.

Egy utazó leírása

Lehman János külföldi utazó eképpen nyilatkozik följegyzéseiben az akkori Temesvárról: „Mielőtt Temesvárra érkezénk, félóránnyira a várostól elhaladunk az elnöki kert mellett (Praesidenten-Garten). Az utasok láthatnak olyan nyári lakást, mely herceghez illő és udvartartásának is megfelelően tágas. Láthatnak egy díszkertet magas, erős fákkal, szép törpe gyümölcsfákkal és jövedelmező konyhakerttel. Az épület az uralkodóé, de haszonélvezetét a városnak ajándékozta. A város az épületet a közönség javára fordítja; vendéglőst fogadott belé, a ki csekély áron köteles a vendégeket tisztességesen ellátni. Ez épülettel szemben csekély távolságra van a szép és nagy vadászerdő. A sok és jól berendezett vendéglők közül a „Trombitás“ a legkiválóbb. Naponta 15 krajczárt fizetnek a szobáért, télen 30-at. Itt a legdrágább társasbéd 10 krajczár. A várban 153 csinosan épült ház van. Magának a várnak a helyőrségen kívül 2000 lakója van. Az országos és a megyei hivatalokban levőkön kívül csak kevés magyar lakik itten, régi polgári család is kevés van. Még láthatók itt török házak is. Mielőtt a város török uralom alá került, Magyarországhoz tartozott. Bizonyos, hogy akkori időben is csak kevés volt kiépítve. *De a magyar időknek egy tiszteletreméltó emléke még mostan is látható itten: az erős vár (a Hunyadi-várkastélyt érti), mely az előtte elfolyó Temestől nevet adott a városnak. E vár építőjének jó ízléséről tanuskodik. Előnyei vannak mindamaz épületek fölött, miket Magyarországon láttam. Még mostan is ülően ellakhatnék benne egy előkelő herceg, sőt még századok mulva is. Vannak dolgok, melyek nem avulnak el és ilyen ez a vár is.* Nyáron a közönség a külvárosokba, a Józsefvárosba megy nyaralni, mely egészséges. A Gyárvárosban több ház van, mint a Belvárosban. Sok vendéglő is van ott; oda járnak enni-inni. Keveset olvasnak. A könyvek nagyon drágák. A Gyárvárosban van a hírneves *vízemelő-gép*, mely a Belvárost friss szűrött vízzel táplálja. Az iskolák rosszak. A francziskánusok tanítanak bennük. Tudományosság éppen nem honol Temesvárott; de annál több egyszerű józan ész és jószívűség, a minőt az ember ritkán talál. Egy orvosi látogatás ára 5 garas.“¹

A lakosság

A temesvári lakosság száma ugyanekkor körülbelül 10.000 főre rúgott. A hazai városok sorában Temesvár népessége a 15-ik helyen állott. Legtöbb volt benne a német, azután a szerb és oláh, legkevesebb a magyar. A legmagyarabb elem a

¹ Berkeszi: Délm. tört. és rég. Értesítő, 1890. évf.

megyei tisztviselőkből állott, de a városi hivatalokban is volt mindig néhány magyar. 1785-ben 65 magyar nemesi család lakott Temesvárott. Ezekon kívül volt több magyar iparos, kereskedő és kivált napszámos. Az iparosok között leginkább a csizmadiák és a szabók voltak magyarok.

Az iparosok társas szervezetét a különféle *czéhek* alkották, melyeknek kebelében nemcsak az ipari ágakban való tökéletesedés haladt előre, kivált a külföldi műhelyekben szerzett tapasztalatok meghonosítása által, de meggyökeresedtek a keresztény társadalmi erények is: a becsületesség, megbízhatóság, tisztességtudás és fegyelmezettség. A kereskedők társasügyeinek rendezése körül az új magisztrátus városbírája, *Ingrueber Ádám* fejtett ki kiválóbb tevékenységet. Ő készítette 1782-ben a többi szabad királyi városokhoz alkalmazkodó első szabályrendeletet a temesvári kereskedők számára. Tíz pontból álló dolgozatát, „*Referat über die Regulirung des hiesigen Handelsstandes*“, magáévá tette a város, „dass ein förmlicher Handelsstand unter den Kaufleuten erreicht und denselben gleich andern Freystädten ein Ober- und Untervorsteher vorgesezt werde“.¹

A zsidók száma 1755-ben 23 család, 1772-ben 53, 1776-ban 76. Ez aggodalomba ejtette a bánati tartományi kormányt. Azért, hogy a zsidók ne szaporodjanak, 1776-ban elrendelte, hogy Temesvárott csak 49 zsidó család lehet.

De ha kisváros volt is akkor Temesvár, társadalmi élete nagyvárosi képet mutatott. A lakosságban szép számmal volt képviselve az intelligencia. A környékbeli nemesség leginkább farsang idején kereste föl a várost. Temesvár akkoriban igen mulató város volt. A Redout (1879-ben bontották le) volt az a hely, hol a temesvári és vidéki előkelőbb társaság találkozni szokott. Oda jártak mulatni, szórakozni; mert egy földel alatt volt a színház, kávéház és az emeleten a tánczterem. A vendéglőkben tartották a *Wienerisches Diariumot* és a *Leydeni franczia ujságot*. A városban jelent meg 1771-ben az *Intelligenz Blatt*, 1784-ben a *Temesvarer Zeitung*, 1787-ben a *Temesvarer Mercur*.²

II. József nemzetellenes kormányzata és kíméletlen erőszakossággal támadó Németszellem rendeletei teljesen kiölték a temesvári lakosságból a magyar hazához és nemzethez való tartozandóságnak még a gondolatát is. Temesvár valósággal a germanizáció fészke lőn Délmagyarországon. Az a kevés magyar polgár, a ki családjával itt vonta meg magát, évek során annyira belesüllyedt a némettségbe, hogy még az anyanyelvét is elfelejtette. Deák városi tanácsos, ki fiatal korában, a temesvári adminisztráció uralma alatt, még helyesen írta alá nevét a város ügyirataiban, a sz. kir. város tanácsulési jegyzőkönyveit már „Dejak“ és „Deyak“ névvel jegyzi. A nemzeti szellemnek Temes vármegye rendjei körében való megnyilatkozásával szemben Temesvár város tanácsa érzéketlen maradt, a mi miatt a vármegye és a város hosszú ideig feszült viszonyban volt egymással. A vármegye nem egyszer lobbantotta a városi tanács szemére, hogy germanizál és hogy az ország törvényeinek ellenszegül. „Temesvár városa — írja a megye egy 1790-ki fölterjesztésében — leginkább az által adja tanúbizonyságát hazafiatlan érzelmeinek, hogy a német nyelvet, noha az egész ország közmegegyezésével eltiltatott s helyébe a deák és magyar nyelvek hozattak be, a haza csúfjára még mostan is használja mind politikai, mind törvénykezési dolgaiban. Sőt a városi tisztviselők az ország nyelvét még csak nem is értik.“³

X. Temesvár a nemzeti ébredés és alkotmányos átalakulás korszakában.

(1790—1849.)

II. József halála erős mozgásba hozta az országban szétáradt elégedetlenség hullámaát. Az elhunyt császárnak a magyar nemzetet lekicsinylő és jogait semmibe se vevő rendeletei annyira felháborították a kedélyeket, hogy a fölerőszakolt némettség iránti ellenszenvet még azok a remények sem tudták lecsillapítani, melyeket a hazafiak a trónralépett II. Lipót törvénytisztelő békés hajlamai és politikai belátása iránt tápláltak. A temesvári magisztrátust aggodalom szállta meg, hogy a József császártól adományozott kiváltságoknak törvényes elismerését nem

¹ Temesvár-városi levél. Protocoll. sess.² Berkeszi: Társadalmi és kulturális viszonyok Temesváron. (Délm. tört. és rég. Értes. 1900. évf. — Társad. élet Temesvárott. (Délm. tört. és rég. Értes. 1902. évf.)³ Berkeszi: Temesvár kis monográfiája, 85. l.

II. Lipót

fogja elnyerhetni az 1790. évi június 6-ára egybehívott országgyűléstől, mert Temes vármegye rendei a velök szembehelyezkedő város szabadalmainak becikkelyezését akkor még hevesen ellenezték.

Meglepetést keltett tehát, hogy ez aggodalmak közepette a még törvényesen el sem ismert város apr. hó elején királyi meghívólevelet kapott a Budán megnyitandó országgyűlésre. „Kormányunkat — mondja a királyi meghívó — a trónörökösödésről szóló törvények teljesítésével akarván kezdeni, nádorválasztása, a hitlevél kiadása, a királyi eskü letétele és koronáztatásunk, ezután pedig mindannak tárgyalása végett is, mik Magyarország javára, gyarapodására és a magyar nemzethez a szeretet és bizalom örökös kötelekével hozzánk kapcsolására alkalmasnak és hasznosnak látszanak, stb. országgyűlést hirdetünk s azon személyesen is megjelenni kívánunk“.

A trónról elhangzott e nyilatkozat mély hatást tett a város vezető embereinek gondolkodására és magatartására. *Aligha csalódunk, ha ettől a pillanattól számítjuk Temesvár régi, németes uralkodó szellemének megváltozását és mindinkább, bár lassu hozzácsúszását a magyar nemzeti törekvésekhez.* Rayhuber Tamás polgármester rögtön rendkívüli gyűlésre hívta össze a városi tanácsot, mert akkor még nem a polgárság egyeteme, vagyis az általa választott képviselők, hanem divó szokás szerint az ő nevükben a magisztrátus választotta a városi követeket. Összehívta a tanácsot „nemcsak azért, hogy néhány sürgős panaszt intézzen el, hanem különösen azért, hogy a már közel jövőben megnyitandó országgyűlésre a követeket kijelölje és megválasztásukra nézve intézkedjék“.¹ Az ülés jegyzőkönyvét ezúttal nem német, hanem latin nyelven szerkesztették. Megtörténvén a jelölés, Temesvár első országgyűlési követeként egyhangulag megválasztották a tanács kebeléből: *Koppauer Ignác* városbíró és *Joannovics Bazil* városi szenátor. A megválasztott követeket nyomban föleskették. „quod postpositis omnibus secundis finibus cuncta sua agenda pro bono et incremento civitatis hujus dirigere velint.“

A követeknek adandó utasítások tárgyában az azokat szerkesztő bizottság, a város polgármesterének elnöklésével, május 27—28-án ült össze. Érdekes megemlíteni, hogy a bizottságban maga Koppauer első követ is részt vett. Az utasításokból kiderül, milyen ügyek foglalkoztatták akkor az ország színpadán első lépésért megtevő fiatal sz. kir. várost. Általánosan arra kötelezik a követeket, hogy esküjök értelmében a város javának előmozdítására törekedjenek és megtegyék mindazt, mit a haza üdvére jónak és helyesnek találnak.

Utasítatnak a város követei, nevezetesen:

1. Hogy a város nevében ő felsége előtt jobbágyi hódolatukat nyilvánítsák. — 2. Kérvényt nyujtsanak be a királyhoz és az országgyűléshez, „hogy az ország szívéhez visszacsatolt Temesi Bánság fővárosa, Temesvár, a többi sz. kir. városok módjára az országgyűlés által törvényesen becikkelyeztessék és összes kiváltságai, jogai és előnyei elismertessenek és szentesíttessenek“. — 3. Kutassák és tanulmányozzák a régebbi sz. kir. városok szervezetét, nevezetesen az adórendszert, az illeték- és adószedési eljárást. S ha e téren valami újat és hasznosat találnak, terjeszszék azt az országgyűlés elé, hogy a város adózási rendszere legalább is olyan legyen, a minő Szeged városé. — 4. A serfözés joga az ország összes városaiban a városok korlátlan, szabad rendelkezése alá esvén, igyekezzenek a követek kieszközölni, hogy a szabadalom-levélben a kincstárnak fenntartott ezen jog Temesvárnak is megadassék. — 5. A város jövedelmi forrásait főképpen a behozott élelmicikkek és italok után szedendő illetékek képezvén, mentessék föl a város a vámszedési jogért a kincstárnak járó évi 1500 forint általános összeg fizetésétől és mentessenek fel a polgárok attól, hogy az életszükségleti cikkek után adót fizessenek. — 6. Utasítatnak a követek arra nézve is, hogy a város a hús és egyéb élelmicikkek árának megszüntetése (Limitirung) körül saját hatáskörében eljárasson.²

Temesvár szabad királyi várossá emelésének törvényes elismerése és becikkelyezése dolgában példás buzgóságot fejtettek ki a követek. Fáradozásaikban a budai kir. helytartótanácsnál alkalmazott *Keresztury* udv. ágens volt segítségükre. Szept. 17-én Bécsbe is felutaztak a királyhoz kihallgatásra, Koppauer tolmácsolta a város hódolatát, előszóval ajánlva a felség jóindulatába a város becikkelyezési

¹ *Bellai*: Temesvár sz. kir. város képviselete az országgyűlésen.

² U. o.

ügyét. Az országgyűlésen 1790. évi decz. 7-én szóváltotték: vajjon Temesvár a sz. kir. városok sorába fölvétessék-e? A státusok és rendek úgy okoskodtak, hogy a II. József által sz. kir. városokká emelt városok — mivel a kir. városok szaporítását a törvény ellenzi — továbbra is hagyassanak meg rendezett tanácsú városoknak. A többség már-már eldöntötte Temesvárnak előbbeni állapotában való meghagyását, midőn gróf *Zichy Károly*, országbíró fordított a dolgon. Ő meg-
egyezőnek találta Temesvárnak kir. várossá emelését mind a törvénynyel, mind a közjával. Hivatkozott a király óhajára is, melyet a város követei Bécsben jártukkor kieszközöltek. De Bihar és Somogy követei hevesen kikelték Temesvár rangemelésé ellen és azt a napirendről levétni kívánták. *Ellenben Temes vármegye követei, Laczkovics István és Vörös Ignác, Zichy Károly grófhhoz csatlakoztak és nemcsak nem ellenezték Temesvár becikkelyezését, hanem a megye megváltozott hangulatához képest, főleg azon indokból, hogy Temesvár polgárságának a magyar nemesek és a szentkorona tagjai közé fölvétele által a hosszú időközön át elidegenített város szorosabban fog fűződni, a hazához siettetni kívánták a város kiváltságlevelének törvényes megerősítését.* Bács vármegye követei szintén méltányosnak találták azt. És így a túlnyomó többség elfogadta Zichy javaslatát. Mint külön kérdést tárgyalták: legyen-e Temesvárnak és a II. József által felszabadított többi városoknak helye és szavazati joga az országgyűlésen? Itt is Zichy állásfoglalása győzött. A követek nagyobb része abban állapodott meg, hogy legyen; nehogy e jognak megtagadása szokatlan helyzetet teremtsen az országban.¹

A koronázás után még négy hónapig tartott ez a nevezetes országgyűlés, mely az alkotott 64. törvénycikkely közé *Temesvár sz. kir. város privilégiumát is beiktatta. A szentesítést azonban, II. Lipót halála miatt, csak utóda, I. Ferencz király adta meg két évtized múltán, 1824. évi aug. 27-én.*

Midőn a 25 éves ifjú Ferencz király trónra lépett, Franciaország véres forradalma az európai udvarokkal szövetségben Ferencznek háborút izent. A király a hadi készülétek miatt siettetni akarván koronáztatását, 1792 május 20-án Buda városába országgyűlést hirdetett. Erre Temesvár városa is kapott meghívót. Követekül a tanács most is *Koppauer Ignác* városbíró és *Joannovics Bazil* szenátort küldte fel. A követi utasításokat máj. 2-án szerkesztette meg a bizottság. Az utasítások főpontja *Mehala-jószág* ügyének rendezése. A kiváltságlevelél szerint *Mehalát* oly kikötéssel adományozták a városnak, hogy tulajdonjogáért 100.482 frt 32 $\frac{1}{2}$ krt fizessen a kamarának. Minthogy ezt a föltétet nem teljesíthette, *Mehalát* valósággal nem is adták át a városnak. Az átadás kieszközölése felszázadon át meddő feladata volt a temesvári követeknek. Hasztalan folyamodtak ez iránt magához a királyhoz. Az 1792-ki országgyűlésen nem is volt alkalmuk a követeknek ezt a kérdést előhozni, mert a rendek a hadiköltségekre kívánt négy millió forint megszavazása és a pótlásul kívánt 5000 újoncz megajánlása után szétesztlottak.²

Semmi nyoma annak, hogy a francia háború különösebb hatással lett volna a temesvári polgárságra. Folyt minden a megszokott mederben; a város csak a saját érdekeivel törődött és még akkor sem indult meg, mikor *XVI. Lajos* és *Mária Antónia* nyaktilon történt halálának híre Temesvárra érkezett. Megtartották a farsangi vigalmakat és megnyitották 1794-ben a német városi színházat. Legfeljebb azt vették tudomásul, hogy a „császár fegyverei győztek a francziákon“ és hogy 1796-ban megkötötték a béke.

Mikor azonban a fiatal *Bonaparte Napoleon* vette kezébe a francia hadak fővezérletét és azt tűzte czélul, hogy a republikát elismerni vonakodó Ferencz császárnak Bécsből fogja diktálni a békeföltételeket s mikor a német tartományokban már a föld népe is tömegesen állott fegyver alá, Magyarországon pedig elrendelték az ujonczok gyors táborba küldését: csak akkor váltotta fel a temesváriak közönyét a félelem. A magisztrátus most már készséggel járult a hadi költségekhez és sietett ujonczait felszerelni és a hadsereghez bocsátani. A válság közepette I. Ferencz 1796 nov. 6-ára Pozsonyba hívta össze az országgyűlést „a vallás és haza, a trón és alkotmány, a nemesi jogok s kiváltságok védelmére, az isteni és emberi jogokat és törvényeket eltipró francia nép ellen“. A városi tanács okt. 5-én tárgyalta a királyi meghívólevelet és ugyanakkor *Páva Ignác* polgármestert és *Czvetkovics Pál* főjegyzőt választá követekül. „A követeknek

¹ *Gálffy*: Temesvárnak a sz. kir. városok sorába fölvétele. (Délm. tört. és rég. Értes. 1880. évf. 163. l. — 1790. évi Országgyűl. Napló.)

² *Bellai*: Temesv. képv. az orszgy.

I. Ferencz

Francia hábo-
rúk

Követi utasítá-
sok

adott utasításon eléggé meglátszik — írja a város országgyűlési képviselőjét ismertető Bellai, — hogy fenyegető vész balsejtelmeinek hatása alatt készült.¹

Közeledés észlelhető a nemzeti fölfogáshoz az utasításnak azon pontjában is, mely a jobbágyság sorsának enyhítéséről és nyomasztó terheinek súlyáról szól. A mehalai-jószág átvétele ügyében eszközöljenek ki a követek fizetési moratoriumot. Menjenek föl a királyhoz is. Törekedjenek továbbá arra, hogy a temesvári mesteremberek, a városi ipar felvirágoztatása céljából, új kibővített czéhprivilegiumot kapjanak. S minthogy a temesvári kamarai adminisztrációnak más városba áthelyezése tervezetett: hassanak oda a követek, hogy ez a kormányzék Temesvárott maradjon, mert az áthelyezés kárára lenne a városnak. Szerkesszenek a követek kérvényt és emeljék ki, hogy a kamarai hivatalokat befogadó épületek nagy értéket képviselnek, miért is azoknak más célra fordítása nemcsak sok költségbe kerülne, de az épületek értéke is csökkenne, holott a városi árvek 400.000 forintnyi pénze jobbára azokba van fektetve. De a város iparát és kereskedelmi forgalmát jelentékenyen megkárosítaná az áthelyezés.²

A király személyes megjelenése az országgyűlésen és hivatkozása a magyarok hűségére, mely Mária Terézia idejében a birodalmat megmentette, oly nagy lelkesedésre ragadta a rendeket, hogy József főherceget egyhangúlag nádorrá választván, hadi segédemül 50 ezer újoncot, 10 ezer lovat, 20 ezer ökröt, két millió 400 ezer mérő rozst és három millió 760 ezer mérő zabot ajánlottak föl a királynak, felhatalmazván őt, hogy szükség esetén közönséges nemesi fölkelést is hirdethessen. A követek javasolták a magisztrátusnak, hogy a városra eső hozzájárulási hányad beszállításával ne késedelmeskedjék. Legalkalmasabb szállítónak a temesvári *Pausenbergert* vagy a pesti *Gampert* kereskedőt ajánlották. A főnnebbi összegből Temesvárra 4656 p. m. búza és 7394 mérő zab vettettet ki. Azonkívül köteles volt a város 38 ökröt és 40 forintot, 19 lovat és 28 frt 48 krt adni. Temesvár tehát szép összeggel támogatta a francziák ellen táborba szálló hadsereget. Megtudjuk a követek jelentéséből, hogy a város legfőbb gondja még mindig a „veszendőbe menő” Mehala. Mondják a követek, hogy már kétszer jártak e miatt Bécsben az udvarnál, tárgyaltak Keresztury ágenssel is, de egyelőre minden siker nélkül.

Az 1802, 1805, 1807, 1808 és az 1811—1812-ik évi országgyűlések tárgyalásainak köréből semmi olyast nem emelhetünk ki, a mi Temesvárra nézve közvetlen jelentőséggel bírt volna. A napoleoni háborúk követelte nemesi fölkelésekben Temesvár derekasan kivette a maga részét. Banderiális hadát Temes és Torontál vármegyék bandériumaival egyesítve küldé a francziák elé, az ország éjszaknyugati határára és Bécs védelmére. 1808-ban az országgyűlés városonként a „polgárhad” felállítását rendelve el, a háborús zavarok idején ez a városi polgárokból szervezett fegyveres csapat állt őrt a fővártán, a vár kapuinál és a bástyákon és ez öröködt 1809-ben is a Bécsből Temesvárra szállított kamarai *kincstár* biztonsága fölött.

1807-ben, nyár elején, I. Ferencz király a győzelmes Károly főherceg kíséretében beutazván a Bánátot és Bácskát, Temesvárt is meglátogatta. Jövetelükről máj. 14-én *Plaviscs Péter* polgármester és városi követ a budai országgyűlésről értesítette a magisztrátust. Utazásuk valódi célja most sincs még kiderítve. Valószínűleg összefüggésben volt az azokkal a zajtalan hadi készülétekkel, melyek akkoriban birodalomszerte folytak Napoleon hatalmának megtörésére és összefüggésben lehettek Károly főherceg terveivel is, ki az aldunai határok hadi ügyét a német örökös tartományokba behozott új rendszer mintájára akarta átalakítani. A fejedelmi vendégek a „Trombitás” (Hungaria) szállóban vettek lakást, egész csendben megtekintették a várost és erődítményeit, s rövid tartózkodásuk alatt csak a katonaság vezető embereivel érintkeztek.

Ezentúl 13 esztendeig nem volt országgyűlés. Miután a francia forradalmat Európa egyesült fegyverei legyőzték és a béke 1815-ben helyreállt, Ferencz király a vármegyék többszörös sürgetései ellenére sem tartotta szükségesnek tanácskozni a rendekkel.

A politikai pangásnak ez időszaka alatt alig adott életjelt Temesvár. Mindössze két esetet tart említésre méltónak. Az egyik az, hogy míg eddigelé a város.

¹ *Bellai*: Temesv. képv. az országgyűl.

² U. o.

I. Ferencz látogatása

Anjounak, *Károly Róbertnek* megbuktatására törekvő pártmozgalmak egész váratlanul előtérbe állították a már-már elhanyagolt Temesvárt.

Károly Róbert elhagyva az ország fővárosát, Temesvárra tette át királyi székhelyét. Az okok, a miért ezt tette, megértetik velünk a temesi vár átalakításának szükségét. Bizonyára nem tette kedvtelésből vagy az enyhébb égalj végett, mint némelyek állítják, hanem tette szorongatott helyzetének javítására, személyes érdekeinek biztosítása céljából. Kockázott királyságát, a saját és családja életét a temesi kunok körében vélte legjobban megvédhetőnek. Kun László nejének Erzsébetnek, Károly nápolyi király leányának révén atyafiságot tartott a kunokkal. Szerették őt és hűséggel ragaszkodtak hozzá.¹ Temesvárról fékezhetette meg Erdélyt és a kunok segítségével védhette az ország aldunai határait. Míg az ország belsejében tartózkodott, élete szüntelen veszélyeknek volt kitéve. Ismételve kellett az országot az ellenkirályok és oligarchák kezeiből kiragadnia. Visegrád, Esztergom, Székesfejérvár királyi székhelyek ellenségei hatalmában valának. A kiközösített Buda pedig oly ingatag viselkedést tanúsított iránta, hogy egy alkalommal hajszálon függött az élete. Csak Máté egyenesen a király személye ellen tört. Fegyveres csapatai nem egyszer száguldoztak egészen Buda alá. Erdély felől Keán László vajda, a Szerémség felől a Kőszegiek (Németújváriak) fenyegették. Maradhatott-e a törvényesen még meg sem koronázott király ilyen körülmények között az ország belsejében?

Temesvár három nagy folyótól és Erdély bérzeitől bekerítve, a kun szállásoktól védve, kétségkívül nagyon alkalmas erősség volt mind a támadó, mind a védő harcokra. Több órányi távolságra a folyami és hegyi keretektől, sohasem lehetett kitéve hirtelen meglepetéseknek, váratlan támadásoknak. Akármerről közeledett az ellenség, sem a Maros, sem a Tisza, sem a Duna révein, sem az erdélyi szorosokon nem törhetett be oly hirtelen, hogy a király fegyveres népének ne maradt volna ideje fölkészülni a támadás visszaverésére. Szükség esetén menekvéni út is kínálkozott a Duna felé, hol Horom és Keve mintha arra lettek volna teremtve, hogy Temesvárnak fedezetül szolgáljanak. A dunai révben pedig mindenkor rendelkezésre állhatott a királynaszádósok vízhada.

E fontos szempontokon kívül belevonta Károly király a távol jövőbe néző keleti politikájának érdekeit is. Temesvárott tüzetesebben, egészen közelről akart foglalkozni a mindinkább előtérbe nyomuló keleti kérdéssel. Innen akarta megátolni a Balkán felől fenyegető romlást és biztosítani az Adria felé vezető világereszkedelmi utat. Amaz vezető elv lett a politikában, emehhez az első kapa-vágást máig sem tették meg.²

Midőn Károly Róbert arra tökélt el magát, hogy Temesvárra megy lakni, megfelelő királyi palota építését és az ősi földvár átalakítását is tervbe kellett vennie. A földvárról a *kővár*ra vagyis a *falazott várra* van a fokozatos átmenet. A helyszín megtekintésére és a terv elkészítésére 1307-ben már márczius hóban személyesen jelent meg Temesvárott.³ Benn a földvárban nem volt hely nagyobb-szabású építkezésre. Volt azonban alkalmas terület, elegendő hely a vár délkeleti csúcsánál, az ú. n. *Szigeten*, melyet a vártól a Temesnek csak egy keskeny mellékága választott el. Ezt a „Szigetet”, melynek neve évszázadok multán még a török hódoltságban is fennmaradt, szemelte ki Károly Róbert a királyi palota számára. Megkövetelte a kor szokása s a királyi méltóság, hogy a fejedelmi lak elválasztva legyen a többitől s külön területen álljon, exterritoriális legyen. A 3. oldalon közölt tervrajzon *D*) betű alatt feltüntetve látjuk a Szigetet, melyet Károly a királyi palota számára kijelölt és bástyafalakkal bekerítettet rendelt. Magyarországon az erősségeknek falazott kerítéssel, bástyákkal és őrtornyokkal fölszerelése, a földváraknak kő- és téglavárakká átalakítása már csak a XIII. század vége felé, sőt ennél is később kezdett divatba jönni.⁴ S éppen Károly Róbert volt e divatnak leghatalmasabb előmozdítója.

Károly Róbert, kinek uralkodási iránya arról tanuskodik, hogy hazánkban az államrenddel kultúrát is akart egybekapcsolni, nagyon jól tudta, hogy a kultúra csak biztos helyen tenyészhet, a biztonság pedig az elfoglalás minél csekélyebb

¹ Behonyították ezt 1303-ban a cseh trónkövető kiűzésénél, 1304-ben a cseh- és morva-országi hadjáratokban, 1307-ben Esztergom és Buda ostrománál, 1312-ben a rozgonyi csatában.

² *Márki S.*: Temesvár multja és jelene.

³ *Fejér*: Cod. Dipl. VIII., 1. 228. l.

⁴ *Czobor Béla*: Magyarország középk. várai, 18—20. ll.

lehetőségében, az ellenség távoltartásának és a védelemnek minél kedvezőbb lehetőségében áll. „Mentől megközelíthetlenebb volt egy hely s minél nehezebb volt a támadás, minél könnyebb a védelem, annál nagyobb értéket képviselt az a hely nemcsak hadászati, de kulturális tekintetben is”.¹ Ez az elv érvényesült a temesvári várnál is. A mi biztosat a természet nyújtott, azt a király gondosan felhasználta, a mit nem nyújtott, azt mesterségesen pótolta.

A vár helye

Valószínű, hogy Károly király temesvári palotáját, kapcsolatosan a „Sziget” bástyafalaival, már 1307-ben kezdték építeni. Bizonyára olasz építőmesterek építették az Ádria vidékéről; tengerparti emberek, kik kitűnően értettek a tölgyfa-pilótás alapozáshoz és a hidrotechnika szabályaihoz. Az építés modora is elárulja az olasz mestereket. Hozzáértő belföldi munkások abban az időben nem is voltak kaphatók. Nyolcz álló esztendeig tartott az építés. Ez idő alatt a király többször megjelent Temesvárott és intézkedett, hogy minden az ő tervei szerint történjék. Temesvárott járt 1313-ban, 1314-ben és 1315-ben is, mikor a várak építését már befejezték és annak fölszerelésén dolgoztak. *A földben talált rommaradványok beigazolták azt a régebbi föltevésemet, hogy Károly Róbert temesvári palotája azon a helyen épült a hol másfél századdal később Hunyadi János építteté a nevével nevezett várkastélyt, vagyis ugyanazon a helyen, hol 60 évvel ezelőtt a mostani katonai fegyvertár és tüzérszárnya épült.* A tüzérszárnya javítási munkálatainál végzett ásatások vezettek Károly király palotájának fölfedezésére.

1902. év őszén, a tüzérszárnya alapzatának süllyedése következtében, veszedelmes repedések mutatkoztak az épületen. A közös hadügyminisztérium elrendelte a helyreállítási munkálatoknak haladéktalan foganatosítását. Az 1902-ben kezdett s 1903-ban folytatott javítási és aláépítési munkálatok közben ez utóbbi év márcz. 10-én a kaszárnya éjszakeleti és délkeleti szárnyai alatt mintegy 6 méternyi mélységben oly épület hatalmas falazata került elő, mely keletről nyugatnak feküdt és semmi összefüggésben sem állott Hunyadi János egykori várkastélyának szintén fölszínre jutott alap-maradványaival, sem az azok fölé emelt mostani tüzérszárnya falazatával. A Hunyadi-kastély frontja kelet-nyugati, az alatta talált palotáé kelet-éjszakkélti vonalban húzódik. A „Sziget” nedves, süppedékes talajához képest mind a két eltűnt palotának alapzata tölgyfa czölöpzetten nyugszik. Tölgyfát akkor még bőven szolgáltatott a környék dús erdőségei. A czölöpzet 2—3 m. hosszú, részint egész, részint hasított s alul meghegyezett törzsekből készült, helyyel-közzel faragatlan dorongfákkal vegyítve. Az alapárok fenekén, a fal széleinek hosszában, vízszintes tölgygerendákat fektettek s a közöket terméskövel, téglatörmelékkel tömték ki. Az eképp támadt sima felületre az alapfal magasságáig másfél méter nagyságu homokkő-lapokat fektettek s ezekre rakták fel azután az égetett vörös téglából való tömör falazatot, mely kőragaszszal oly erősen van összeforrasztva, hogy a javítási munkálatoknál alig lehetett vele boldogulni.

A vár anyaga

Szakértő műépítésszek s a katonai művezetőség határozott nyilatkozata szerint a hajdani Hunyadi-kastély alatt talált rommaradványok minden kétséget kizáróan magukon viselik a XIV. századi profán építkezés-technikájának jellegét. Régebbiek a Hunyadi-kastélynál, melynek fundamentumát hegyesszögben átszelik és a mostani tüzérszárnya előtt elterülő fásor talaja alatt annak éjszakkélti sarka felé vonulnak, a keleti saroknál pedig benyúlnak a Hunyadi-kastély őrtornyának közepéig. Mikor tehát a Hunyadi-kastély őrtornya épült, a régebbi palota kőköcskás alapjai már ott voltak a földben; de mert nem illettek bele a Hunyadi-ház építészeti tervébe, egyszerűen ott hagyták és betemették azokat.

Mindezek következtében a kiásott monumentális építkezésnek XIV. századi karaktere, alapfalainak önállósága, a megmunkált terméskőnek kizárólag csak ennél az épületnél felhasználása, különösen pedig az a körülmény, hogy a kiásott romok régiebbek a Hunyadi János építkezésénél, *kétségtelenné teszik, hogy a mai tüzérszárnya talajából, félezer éves feledés után, Károly Róbert király temesvári palotájának maradványai kerültek napvilágra*.²

Külsőalakja

A várpalota külsőalakjáról keveset mondhatok. A föltárt részletek csak azt bizonyítják, hogy derékszögű négyszögben épült és valamivel kisebb volt a későbbi Hunyadi-kastélynál. Minthogy romjai a tüzérszárnya, annak udvara és kelet-éjszakkélti irányban a kaszárnya előtti befásított tér alatt fekszenek, méreteit és tervrajzát

¹ *Essenwein* Ágost: Die Baustile, IV. k.² Fölfedezéséről 1903. évi márcz. 11-én értesítettem a Délm. tört. és rég. Múzeumtársulatot, mely a lelet megtekintésére bizottságot küldött ki.

tanácsában a városbíró elnökölt, 1812-ben az elnöki tiszt „legfelsőbb rendeletre” a polgármesterre ruházattott át. A másik eset: *Temesvár centenáriuma a török uralom alól való felszabadulásának emlékére, melyet a város 1816 okt. 13-án kiváló dísszel ünnepelt meg.*

Az 1825-ki nagy nemzeti mozgalom Temesvár polgárságára, de még inkább a város vezetőségére feltűnő hatással volt. *Az alkotmányos és hazafias irányzat mindinkább tért foglalt a város szenátusában.* Az előbbi lanyhaságot a magyar közügyek iránti élénkebb érdeklődés váltotta fel. A néhai temesvársági osztrák kormányzat hagyományai kezdtek egészen kiveszni az emberek emlékezetéből, a tanács pedig most már vidorabb orcával közeledék a vármegyéhez és a kölcsönös bizalom helyreállott. A túlnyomó részben német és egyéb idegen lakosság már melegedni kezd a törvényes közjogi kívánalmak iránt és bátrabban csatlakozik az úttörő magyar államférfiakhoz és a nemzeti művelődés előharczosaihoz. Ezt a fordulatot többféle ok idézte elő. Legnagyobb hatással volt Ferencz királynak gyorsan elterjedt azon kijelentése, hogy *ezentúl mindenben alkotmányos elvek szerint akar kormányozni.* Az eddigeli háttérbe szorított, hazafias gondolkodású József főherceg nádornak a kormánytanácsban döntő szerephez jutása, azonképpen nagy hatással volt a város jövőjét szemelött tartó közönségre. Hozzájárult a magyar ellenzéknek országszerte rendkívüli megerősödése és azok a sokat igéző és sokat jelentő szép példák, melyeket nagynevű hazafiak az ország szellemi és anyagi jólétének előmozdításában az egész nemzet elismerése mellett felmutattak.

A hazafias irányzat terjedése

Az 1825-ki országgyűlésre a városi bandériumnak egykori lelkes kapitányát, ez időben már temesvári polgármestert, *Klapka Józsefet*, negyvennyolczas tábornokunk atyját, választották meg első, *Nikolics András* városi főjegyzőt pedig második követül. A követi utasítás most már javarészből megegyezett a többi törvényhatóság utasításaival. *A reformhaladás eszméje nyílt kifejezést nyert benne.* A város hangszólója, hogy az országgyűlésen a nemzet sérelmei, melyek a törvényes kormányzatot lehetetlenné teszik, minél előbb orvosoltassanak, az ország kérelmei tárgyalassanak és ő felsége minden harmadik évben, szükség esetén rövidebb időközben is, országgyűlést hívjon össze. Sürgessék a követek, hogy Temesvár, mint a Délvidék metropolisa és kereskedelmi empórium, rendezett kereskedelmi-, vám- és iparviszonyokhoz jusson és azok az akadályok, melyek által a honi ipar és kereskedelem a külföldi érdekeket felkaroló vámrendszer miatt megkárosíttatik, elháríttassanak. Kiemeli a magyar nyelv hivatalos használatának szükségességét.¹ „Ezek mellett igyekezzenek a követek a város javát minden erejükkel előmozdítani és a mehalai jószág ügyét szorgalmazni.” A városnak az országgyűlés tárgyalásai iránti élénk érdeklődését a pótutasításokból látjuk, melyek a folyamatban levő viták minden lényeges mozzanatának a tanácssal való közlését kéri a követektől. S azok e kívánságnak oly lelkiismeretesen feleltek meg, hogy 46 kimerítő jelentésük újszólván teljes képét tünteti fel az 1825—27-ki nevezetes országgyűlésnek.² Mehaláról, mely nagyfontosságú vagyoni kérdése volt Temesvárnak, azt jelentik a követek, hogy átvétele újabb akadályokba ütközik és fáradozásuk előreláthatólag kevés eredményre fog vezetni.³

Temesvár a reformtörekvések mellett

Ugyanígy szellem nyilvánul az 1830-ik évi koronázó és az 1832—36-ik évi reformáló országgyűlésekre küldött követek utasításában is. *Temesvár a nemzet többségéhez csatlakozik és át van hatva a szabadelvű reformok szükségességétől.* Ezek tárgyalására a város ismét *Klapka József* polgármestert küldi Pozsonyba, ki a nemzeti reformeszméknek lelkes képviselője és az ország követi körében legszélesebb ismeretességgel dicsekedhetik. Az utasítás 2-ik pontjában kijelenti a város, hogy követi *„mindama kérelmeket és kívánatokat, melyeket az ország többi városai az országgyűlés elé terjesztenek, a maguk részéről is sürgetni fogják.”* A harmadik pontban: *„Midőn a városok rendezésének kérdése kerül napirendre, a követ urak a többi városok követeivel együtt oda törekedjenek, hogy a városok egyenként külön-külön nyerjenek szavazati jogot az országgyűlésen.* Törekvésük biztosabb elérésére szervezzenek küldöttséget, mely ezt a jogos követelést a király elé is vigye és kedvező elintézését kérje.” A hetedik pontban: *„A mehalai jószág dolgát a követek ezúttal is szorgalmazni fogják.”* — *Klapka* és követtársa, *Bakics János*

¹ *Bellai*: Temesv. képv. az országgy.² U. o.³ U. o.⁴ U. o.

városi kapitány, minthogy a túlzók már az Ausztriától való teljes elkülönítést és a magyar katonaságnak az osztráktól teljes elválasztását követelték — a mi akkoriban vakmerőségnek látszott — a kormánypárthoz csatlakoztak, Mehaláról pedig azt írja Klapka a tanácsnak, hogy hasztalan járván Bécsben az udvarnál, ez az ügy már vesztett ügynek tekinthető és minden ez irányban tett kísérlet „vox clamantis in deserto”.¹

A követválasztási jog kiterjesztése

A követválasztási jognak kiterjesztése a városi tanács szűk köréből a választott polgárság összességére nevezetes eseménye 1839-ben a temesvári országgyűlési követválasztásnak. Koronghy János volt akkor a polgármester. Midőn 1839 ápr. 25-én a királyi meghívót kézhez vette, nemcsak a magisztrátust, hanem a 60 tagból álló összes választott polgárságot is meghívta a királyi levél kihirdetéséhez és az országgyűlésre küldendő követek választásához. A teljes számban megjelent választottak szószóelője (néptribun) kijelenté, hogy mostantól fogva a polgárság öhajlja a követeket választani; az eredményt a városi tanács elé terjeszti, melynek hivatása a választottakat megerősíteni. Ily módon választották első követé Vlahovics Hálár, helyettes városbíró, másodköveté Niámessny Ignác, városi aktuáriust. Klapka tanácsos az eképpen végbement választás érvényét megtámadta, minthogy az ellenkezett az eddigi szokással. Szerinte a követválasztásra nem volt hivatva sem egyedül a városi tanács, sem egyedül a polgárság, hanem a kettő együttvéve. A követeket a városi tanácsnak kellett volna jelölnie és a választást névszerinti szavazással a választott polgárságnak kellett volna megejtenie. A jelen választást tehát érvénytelennek mondotta, mert a városi tanács semmi befolyást sem gyakorolhatott reá. Ennek ellenére a városi tanács érvényesnek nyilvánította a választást és ezzel a régi eljárástól eltérőleg új követválasztási gyakorlatot léptetett életbe.

A városi követek szavazata

Mekkora haladást tett már akkor Temesvár városa a szabadelvű nemzeti irányzat követésében, kitűnik a követeknek adott utasításból. Az egyik pont kiemeli, hogy jelenleg oly nemzeti jogok megmentéséről van szó, melyek az alkotmányos szabadság leglényegesebb alapjai és a nemzeti fejlődés nélkülözhetetlen feltételei. Ennek elérésére nélkülözhetetlenül biztosítani kell a törvényhozásnak az egész ország színe előtt való nyilvánosságát, a szólásszabadság sérthetlenségét és függetlenségét. Egy másik pont a negyedik rend vagyis a városok követeinek egyenkénti szavazati jogát sürgeti, mitől a kormány elvben ugyan nem zárkozott el, de a szavazati jog kiterjesztését a városok igazgatási szervezetének újjáalakításától tette függővé.² Maga a nádor is elismerte az egyenkénti szavazatok jogosultságát, de leghívebben támogatták azt az ugcsoi és temesmegyei követek. Azonban a megyék zöme ellene foglalt állást.³

Az 1843—44-i országgyűlésre küldött Bakics János és Veigl József követek utasítása is a városi követek egyenkénti szavazati jogának erélyes megsürgetését teszi a követek kötelességévé.

Kolera 1831 és 1836

Visszapillantva már most a város időközi nevezetesebb eseményeire, mindenekelőtt az 1831 és 1836-ik évi koleráról kell megemlékeznünk, mely Temesvárott is, mint másutt, félelemmel és rettegéssel töltötte el a lakosságot. Az eddigelé ismeretlen ragály, melyet a lengyelek ellen küldött tatárok hurczoltak be Galicziába és onnét a felvidéken át Temes vármegyébe, valósággal megdöbbentő hatást tett az emberekre. Az oryosok tetlenül állottak vele szemben és a legerősebb alkotású férfiak is néhány óra alatt elpusztultak gyilkos mérgétől. A dühöngő nyavalyának végre is a helytartótanács orvosrendőri szigorú szabályzata vetett véget, mely bár kiméletlenül érintette a családok érzékenységét, a kóroanyag terjedését nagysokára mégis megakasztotta. Temesvárott áldozatul esett a kolerának 1831-ben 1361, 1836-ban meg 1028 egyén. A város akkori lakosságához mérve ez igen nagy szám volt ugyan, de aránylagosan még sem volt oly nagy, mint az ország éjszaki városaiban, a hol egész családok és népes utcák haltak ki kolerában.

Orvosok gyűlése

1831-ben tették le a temesvári ág. ev. hitfelekezetiük templomának alapkövét. 1843-ban aug. 8-tól 12-ig a magyar orvosok és természetvizsgálók egyesülete tartotta nagygyűlését Temesvárott. Ez volt itt az első magyar tudományos és irodalmi ünnepély, az újjászületett nemzeti kultúra jegyében. A nagytekintélyű társaságnak a város által barátságos meghívása és az ország minden tájairól egybesereglett tudós férfiak vendégszerető fogadása s ellátása, az általános öröm, melyet

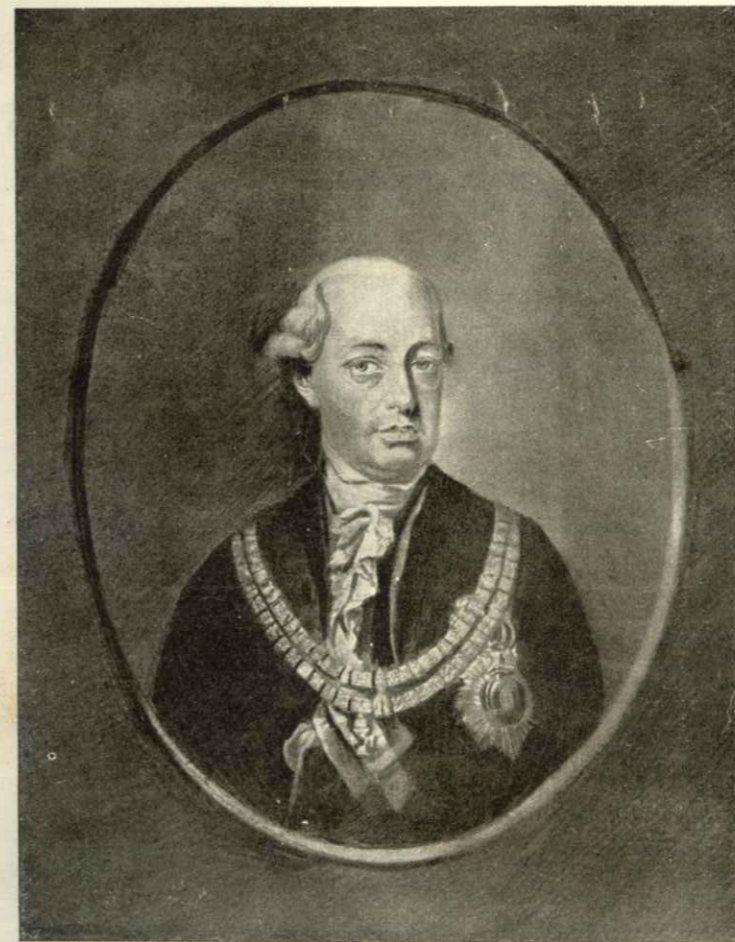
¹ Bellai: Temesv. képv. az orszgy.

² U. o.

³ U. o.

Gróf Zichy Károly.
(A gr. Zichy-család tulajdonában levő eredeti festménye után.)

II. Lipót.
(Az Orsz. Képtárból.)

Gróf Vécsey Károly.

Baró Rukavina György.

Dombinszky Henrik.

megjelenésük a város polgárságában keltett, egyik legszebb emléke a szellemi emelkedés és magyarosodás útján haladó Temesvárnak! Ezt az emléket fennkölt gondolkodással és magához méltó módon örökítette meg a város, midőn Böhm bécsi művészszel érmet veretett, melynek egyik oldalán a város czimere foglal helyet e körirattal: „Sz. k. Temesvár városa a m. orvosok és természetbúvároknak 1843. aug. 8-án kebelében tartott gyülekezete emlékeül”. Az érmet tulsó oldalát a tudományt ábrázoló dombormű-nóalak díszíti, balkezében a földgömbbel és megfelelő jelképekkel. Alattuk e szavak: „Gazdagítva boldogít”.

Az osztrák kormányzat korában sok mindenféle külföldi és katonaszokást tulajdonított el a Temesi Bánság lakossága. Mindjárt a sváb telepes községek benépesítése után ú. n. „Schützen-Verein”-ok, vadászcsapatok szervezkedtek, melyek ünnepi alkalmakkor testületileg vonultak föl és üdvövésekkel, vitézi látványosságokkal szórakoztatták a hőslelkületű fiaikra büszke svábokat. Ilyen fölfegyverzett vadászcsapat, polgárhad alakult Temesvárott is. Már a szab. kir. város instaurációja ünnepén pompázott díszfelvonulásával. 1844-ben új zászlót szerzett e polgárhad és a zászló felavatására V. Ferdinánd király anyját, *Karolina Augusztá* királynét kérte fel zászlóanyának. A felséges asszony drága zászlószalagot küldött. Az ünnep fényét, a katonai és világi előkelőségeken kívül, az ország számos ilyen polgárhadának küldöttei emelték. „De a külsőségeken kívül — írja a város érdemes krónikása — a polgári osztály e pajzshordozóiban, kik itt egy jelvényes jelenetre összegyűltek, az öntudat érzülete is nyilvánult, mely a rend és önbecs szellemével összeolvadva, az országnak tanubizonytságot adott, hogy ennyi elemet a közjólét ugyanannyi tényezőiül kell tekintenie.”¹

Föl kell tételeznünk, hogy az öntudat érzülete, melyről itt Temesvár első Magyarosodás történetirója beszél, a magyar polgári öntudat megnyilatkozása volt; mert a magyarosodás szelleme a mult század negyvenes éveiben már oly erős és mély gyökereket eresztett a temesvári polgárság kebelébe, hogy annak külső kifejezése is bizonyára őszinte és magyar volt. Nemcsak a hatalmas vármegye, a vármegyei birtokos nemesség éreztette befolyását a város közéletében, de az úri fiatalság is, különösen az országgyűlésekről visszatért „kis-követek” játszottak nagy szerepet a magyarosításban. Valóságos apostolai lettek a szabadelvű eszméknek és a nemzeti aspirációknak. Voltak közöttük többen, kik udvarolni is csak olyan nőknek akartak, kik magyar nyelven társalogtak és magyarérműeknek vallották magukat. Ezek az ifjak, mint *Ormós Zsigmond* és *Vukovics Sebő*, Temesvár társadalmában egész forradalmat idéztek elő és ők voltak a nemzeti iránynak legbuzgóbb terjesztői. A temesvári német hetilapban is mind gyakoriabbak lettek a magyarszellemű cikkek, kivált *Wachtel D.* és *Stokinger (Sulyok) Mór* szerkesztősége idejében. De elsősorban *Pesty Frigyes* öntött magyar szellemet a temesvári lapokba és ő ösztönözte legjobban a polgárokat a magyar nyelv megtanulására.²

Ilyen körülmények között találták Temesvárt az 1848-ki fejlemények.

Már az 1847-ki nov. 7-ére Pozsonyba kitűzött országgyűlés királyi meghívói, melyeket századok óta most szerkesztettek először magyarul, továbbá Kossuth Lajosnak, az ellenzék vezérének, az ország hangadó első megyéjében, Pest vármegyében, követté választása és a szabadelvű reformokat sürgető, Metternich kancellár abszolutisztikus kormányzata ellen fordult közvéleménynek szokatlanul bátor nyilvánulása, előre jelezte a közelgő nagy eseményeket, melyek néhány hónap múlva Európa összes birodalmait alapjaikban rendítették meg.

Temesvárott a szept. 30-án végbement követválasztás szintén izgalmas tüntetésekre adott alkalmat. Az ellenzék föllebezett a tanács tagjai közül kikiáltással választott konzervatív *Preyer János* polgármester és *Popovics Márk* városbíró megválasztása ellen. Követelte, hogy új választás rendeltessék el, arra kellő határnap tűzessék ki és a választók erről előre értesítettvén, résztvehessenek mindnyájan alkotmányos joguk gyakorlásában. A választás pedig ne egyszerű kikiáltással, hanem királyi rendeletnél fogva, titkos szavazással történjék. A királyi helytartótanács, bizonyára tekintettel az országos izgalmakra, csakugyan megsemmisítette az előbbeni választást és az új választásnál titkos szavazással *Urbányi Lőrincz* főjegyző, a választó polgárok közül pedig *Joannovics György* nyerték el a többséget.

¹ *Preyer*: Monogr. d. k. Fr. Temesvár, 93. l. — *Böhm*: Délm. k. tört. II. k., 273. l.

² *Berkeszi*: Temesv. kis monogr.

Az új követek utasításában kijelenti a város, hogy „mitsen óhajt inkább, mint fenséges *István* főhercegnek Magyarország nádorává leendő megválasztását, mire felejtethetetlen atyjától öröklött erényei és tulajdonságai feljogosítják“. Kívánja a királyi városok országgyűlési helyzetének rendezését és egy tökéletesebb s tágasabb képviselői rendszernek behozatalát; a tanácsnak, a tisztviselőknek és a képviselőtestületnek minden hatodik évben újból leendő választását; a kezelési rendszer egyszerűsítését; a polgári birtoknak a katonai felsőbbségek bitorlásai ellen való megvédését, a nyugalmazott katonai személyek vagyoni tárgyalásánál a katonai hatóságok részéről elkövetni szokott önkénykedések és botrányos kihágások megszüntetését; a váltóviszonyokról és csődéljárásról rendelkező 1840. évi 15. és 22-ik t.-cikknek revízióját; a zsidók polgárosítását oly értelemben, hogy az mindig csak kiváló érdemekre és egyéb polgári erényekre való tekintettel történhessék; végre a temesvár—szegedi vasutúgy hathatós felkarolását.

Az országgyűlési ellenzék ereje ekkor már annyira elhatalmasodott, hogy úgyszólván csak a felsőházzal kellett viaskodnia. De már ott is aláhanyatlott a konzervatívok ellentállási kedve. A szabadelvűek lépten-nyomon arattak győzelmet.

A márciusi
események

Azonban az országgyűlés negyedik hónapjában beállott váratlan eseményeknek forradalomszerű kitörése egészen új korszakot nyitott meg a nemzet életében. Mikor Kossuth az ingerültség tetőfokán az engesztelődés ajánlatát visszautasító kormányra kijelenté, hogy „legyen hát és lesz is harc az utolsó percig“ és a kormány 1848 február hó elején már-már az országgyűlés feloszlásának szándékával kezdett foglalkozni, hirtelen híre terjedt, hogy a francia nép fellázadt és Párisban tombol a forradalom. Nyomon követte ezt márcz. 13-án a bécsi forradalom és a magyar fővárosban márczius 15-ének felvirradása.

Mindkét eseményről márcz. 18-án délelőtt értesült a temesvári közönség. Villámütés gyanánt hatottak e hírek a kedélyekre. Déli 12 órakor már talpon volt az egész város. Déli 12 órakor a vármegye közgyűlést rögtönzött és küldöttségileg szólította fel a várost közös népgyűlés tartására, mely délután négy órára hivatott össze. Oly rendkívüli tömegekben gyülekezett a közönség, hogy a városi tanács-terem szűknek bizonyult befogadására. *Preyer János* polgármester nyitotta meg az első temesvári népgyűlést, „Isten szabad ege alatt“, mint a jegyzőkönyv mondja, a városház előtti díszterem. A városi tanácsból, melynek ez időben számos szerb tagja volt, résztvettek, *Popovics Márk* főbíró, *Vlahovics Vidor*, *Bakics János*, *Félix Ignác*, *Koronghy János*, *Kraul György*, *Páva Henrik* és *Stokinger Antal* tanácsnokok; *Veszélinovics Pál* városi kapitány, *Paulovics Árkád* aljegyző, *Theodorovics Miksa* tollnok, *Zvekics Atanáz* főügyész és *Petrovics Pál* alügyész. A temesvármegyei rendek részéről megjelentek: báró *Ambrózy György* alispán vezetésével *Gorove István*, *Vinkler Imre*, *Kiss Miklós* és *Szánthó János*. A jegyzőkönyv így kezdi: „Temesmegye rendei a jelen európai fontosságú és nagyjelentőségű időkben, a felséges király iránti tántoríthatatlan hűség és honszeretet nyilvánítására és a közboldogság előmozdítására fölkérték a polgármestert, hogy törvényes úton, rendkívüli esetben rendkívüli eszközökkel népgyűlést tartson. A polgármester a népgyűlést elhalaszthatatlannak ismervén el, azt a mai napra kihirdette“. A népgyűlés határozatait a temesvári közönség lelkesületét jellemző e szavakkal vezeti be a gyűlés jegyzőkönyve: „A gyülekezet tagjai, lelkesítve az uralkodó család és felséges urunk, királyunk iránti határtalan hódolattól, úgyszintén a hazaszeretet legforróbb érzelmeitől és mélyen érezvén a jelen perc fontosságát, meggyőződve levén továbbá arról, hogy szeretett hazánk oly események kiűzésében áll, melyeknek folyamatát követni polgári s honfiúi kötelesség, azoknak ellentállni pedig szintúgy a trón megrendítésére, mint az ország jólétének s derült jövőjének szándékos eltiprására czélzó törekvés lenne: mindezekért egyhangúlag karolja fel az események kincsét, melyet a főváros lelkes polgárai a nemzet számára kívívtak“.¹

Márcz. 19-én a városháza udvarán *Preyer* polgármester elnöklésével tartott második népgyűlésen *Gorove István* indítványára lelkesedéssel határozták, hogy másnap este, a népiünnep dicsőítésére a városi színházban, szabad és ingyenes belépés mellett, nemzeti tárgyú színelőadás rendeztessék és a színház fényesen kivilágíttassék, nemzeti lobogókkal feldiszipáltassék s a Néphimnusz elénekeltesse.

Márcz. 21-én d. u. négy órakor tartotta a város, szintén a városház udvarán, ugyancsak *Preyer János* elnöklése alatt, harmadik népgyűlést, melynek tárgya

¹ *Temesv. városi levéltár*. 1848. évi tanácsi jkv. I. k.

gróf *Batthyány Lajos* „nemzeti miniszter“ bemutatkozó leirata volt. „Nemzetünk önállóságának életbeléptetését tanúsító ezen első miniszteri körlevél — mondja a gyűlési jegyzőkönyv — határtalan örömrivalgás között felolvastatván, hiteles alakban aranykeretbe foglaltatni s a városháza nagytermében kifüggesztetni rendeltetik“.¹

Tudvalevőleg *Batthyány Lajos* elnöklése alatt független felelős minisztériumot neveztek ki. Lelkes éljenzésektől visszhangzottak az utcák, midőn a városháza előtti téren az ismeretes pesti szabadságpontokat kihirdették. A rend és csend fenntartására közbiztonsági választmányt helyeztek be, melynek tagjai lettek a kiváltságos osztály részéről: *Vukovics Sebő*, *Kulterer Ignác*, *Gorove István*, *Vinkler Imre* és *Kiss Miklós*; a nép részéről: *Szeiler János*, *Oszwald György*, *Popovics Zsigmond* és *Veidl Venczel*. E választmánynak mindenki, a megyei tisztviselők is, engedelmeskedni tartozott. Elhatározták továbbá, hogy a város nemzeti lobogókkal feldiszipáltassék és azok továbbra is függve maradjanak. Kimondták végre a nemzetőrség felállítását, mely a közbiztonsági választmánynak rendeltetett alá. Oly hirtelen és oly egyszerű volt ez az átalakulás, hogy a várost egészen kiforgatta a maga valóságából. Temesvár arculatára nem lehetett ráismerni. A köznapi fizetéseket mindenüvé lázas izgatottság váltotta fel. Márcz. 19-én délután díszkörmenettel tüntetett a polgárság magyarsága mellett. A tereket és utcákat magyar nevekké ruházta fel: a „Paradeplatz“ *Szabadság-tér* lett, a régi Vár-utcát a tüzérkaszárnya és fegyvertár tájékán *Hunyadi-utcának*, egy másik utcát a székesegyháznál *Szabadsajtó-utcának* neveztek el.²

V. Ferdinánd király ápr. 11-én a következő sarkalatos törvények szentesítésével rekesztette be a korszakos és utolsó rendi országgyűlést: „Az országot felelős minisztérium kormányozza. Pesten évenként országgyűlés tartatik s a követek ezentúl népképviselői alapján választatnak. Erdély Magyarországgal egyesítetik. A teherviselés közös. Az úrbériség, robot, kilenczed méltányos kármentesítéssel, a papi tized egyszerűen eltöröltetik. Földjének mindenki tökéletes birtokjoggal ura. A birtokok tagosíttatnak, az úriszékek és a földesurak hatósága megszűnik. Az ősiség eltöröltetik. Nemzetőrség állítatik. A sajtó szabad. A keresztény vallások egyenlő joggal bírnak. A kir. udv. kancellária Bécsben, a kir. helytartótanács és kamara Budán eltöröltetik“.³ Ezért volt oly leírhatatlan a temesváriak lelkesedése, mikor *Preyer* polgármester a márcz. 21-ki népgyűlésen a magyar minisztérium kinevezését és a szentesített nemzeti vívmányokat kihirdette. A Szabadság-téren a városháza, a fővárta, a hadtestparancsnokság és a várparancsnokság épületei előtt négy fölékesített oltárt állítottak, melyeknél a vallásegyenjóság jelképezésére és hálaadásul az elért vívmányokért egyszerre katolikus, evangélikus, görkeleti és zsidó szertartás szerint istentiszteleteket mutattak be. Résztvettek azokon ünneplő ruhában az összes világi hatóságok és a lakosság megszámlálhatatlan sokasága. A nemzetőrség is szervezkedett és megkezdte működését. Jún. 6-án ejtették meg a városi képviselőtestület választását. 1188 választópolgár adta le szavazatát. A megválasztott 120 képviselő júl. 3-án tartotta alakuló közgyűlést.⁴

A polgárság örömmel ragadott meg minden alkalmat, hogy a magyar közvéleménnyel való együttérzést igazolja. Meglett férfiak kört alakítottak s naponként leckét vettek a magyar nyelv tanulására. Sokan neveiket magyarosították meg, magyar czégfölírásokat függesztettek ki s nemzeti kokárdát tűztek a mellükre.⁵

De a nagy nemzeti reformok szülte közörmöt csakhamar a bécsi reakció által felbujtott szerb, horvát és oláh nemzetiségek lázongása zavarta meg. Az agg uralkodó erőltetn levén szembeszállni az új nemzeti átalakulás művét és az alkotmányos magyar kormányt megbuktatni törekvő udvari cselszövényekkel, *István kir.* herceg nádorispánt bízta meg az országgyűlés egybehívására. A nádor egyetértve a magyar minisztériummal, júl. 2-ára Pestre hívta össze a nemzet képviselőit.

A népképviselők választása megszervezte, és így Temesvárott is, zajosan folyt le. Június 17-én ment végbe a választás *Bersuder Lajos* elnöklése mellett. *Fülöp Lajos* ügyvédet választották meg képviselőnek, ki most már utasítás nélkül jelent meg az első népképviselői parlamentben.⁶

¹ *Temesv. városi levéltár* 1848. évi tan. jkv. I. k.

² *Preyer*: Monogr. d. k. Fr. Tem. 94—95. II. — *Temesv. v. jegyzőkönyve* 1848 márcz. 18.

³ *Horváth M.*: Magy. tört.

⁴ *Preyer*: id. m.

⁵ *Berkeszi*: Temesv. kis monogr. 86—87. II.

⁶ *Bellai*: Temv. képv. az országgy.

A délvideki
főtkelés

Már kezdetben az ország egyes vidékeiről, leginkább Délmagyarországból fegyveres fölkelések híre zavarta meg a tárgyalásokat. V. Ferdinánd szept. 17-én személyesen jött le Budára, de már sem a minisztérium, sem az országgyűlésnek a királyhoz menesztett küldöttsége nem tudta kiegyenlíteni az udvari kamarillával és a forrongó nemzetiségekkel támadt bonyodalmakat és nem tudta fenntartani az országban a törvényes és békés állapotokat.

A király okt. 3-án feloszlatta ugyan az országgyűlést, de Kossuthnak sikerült egy ideig még együtt tartani Pesten a képviselőket, kik a kormányt támogatva elhatározták, hogy az erőszakot erőszakkal fogják megtorolni. Minthogy pedig a bécsi minisztériumnál hasztalan sürgették a kiülvő magyar ezredek hazaküldését, a rend helyreállítása céljából *honvédsereget* toboroztak össze, mely a mozgósított *nemzetőrrel* egyesülve, eleinte a föllázadt szerbek, majd azután *Jellasics* horvát bán ellen lépett akcióba. A honáruló magyar zászlósurat Pákozdnál csúful megvervén, negyvenezernyi hadával együtt Ausztriába kergette.¹ Mikor végre a feszültség a magyar nemzet és a bécsi kormány között nyílt harczzá fejlődött, báró *Rukavina* altábornagy és várparancsnok, V. Ferdinánd parancsára 1848. évi okt. 10-én *Temesvárt ostromállapotba helyezte*. Hirdetménye így szól:

Temesvár
ostromállapotban

Ostromállapot. — Vonatközssal ő cs. felségének Schönbrunnban f. é. okt. 3-án kelt s egyúttal közléteendő legmagasb. határozatára, mely szerint egész Magyarország a hadi törvényeknek lett alávetve, *Temesvár vára külvárosával együtt* mai naptól kezdve ostromállapotba helyeztetik és a haditörvény ezennel kihirdetetik. A legmagasb. királyi leirat 3-ik pontja értelmében az itteni nemzetőség a várparancsnokság közvetlen parancsai alá helyeztetik. A ki lázadásra izgat, ki a csapatoknak ellenszégül vagy jogosítatlanul csak fölfegyverkezik is, rögtönítéletileg fog büntettetni. Hat személynél többnek összecsoportosulni tilos. Míg a csend és rend főnáll, a megkezdett ostromállapot a lakosok üzletére és közlekedésére nem lesz akadályozó befolyással. Minden fegyver, kivéve a nemzetőrökét, 24 óra alatt, elismervény mellett, az itteni tüzér-szertárba beszoigáltatandó. A ki e parancsnak ellenszégül, a haditörvények szerint ítéltetik el.

Okt. 23-án Temesvár városa közgyűlést tartott és *Rukavina* várparancsnok felhívására kimondta a *városi nemzetőség lefegyverzését*. Minthogy pedig az ostromállapot ellenkezett az alkotmányos ügyvitellel, a magisztrátus a közgyűlések tartását is végképpen beszüntette. A törvénykezést és közigazgatást illetőleg maga a magisztrátus megmaradt ugyan előbbeni jogkörében, de minden egyebekben a várparancsnok elnöklete alatt alakult *haditanács* rendelkezett.

Az okt. 10-től vagyis az ostromzár kihirdetése után Temesvárott végbement eseményeknek, főképpen magának az ostromnak a leírását, legmegbízhatóbb hűséggel tartották fenn számunkra *Nebojszai Bogma István* temesvári tudós történetíró és szemtanú magyar nyelven írt naplójegyzetei, melyek lényegesebb részeiből álljanak itt a következők²:

Bogma István
naplója az
ostromról

„1848. okt. 12. Lefegyverzés. A vármegyeháza elé két ágyú, a városháza elé négy ágyú állítottatott, a várkapuk 10 órakor bezárva. — Okt. 13. A Józsefvárosban katonai demonstráció; három kocsis fegyver lefoglalva. — Okt. 16. Az ó- és új-vármegyeháza és a városháza előtt katonaság. A vármegyeházából minden fegyver elszedve, a politikai rabok (leginkább a verseczi esatában elfogott szerbek) elbocsátva. A katonai épületekről és a vármegyeházáról a magyar zászlók leszedettek. — Okt. 17—18. A szomszéd német községeket kezdték lefegyverezni s a magyar érzelmű urakat és községi előljárókat elfogdosták. — Okt. 20—21—22. Két század karánsebesi határőr a Józsefvárosba, egy század a várba szállítottatott. Lopresti báró magtárát (Józsefváros) katonai zár alá vették. Az egész dzsidászrezd Temesvárra vonult. Ambrózy Lajos főispán és Dezsán kormánybiztos új komitét alakítottak. — Okt. 26. Délután a ráczok kifizették a feketesárga zászlót nagy zajjal és zenével. — Okt. 27. A vármegyei levéltár és pénztár lepecsételtetett. Az ó-vármegyeházba katonaság szállítottatott. — Okt. 29. A magyar nemzetiszínű zászlót a kath. püspöki lakról letépték, a fábriki birót befogták. A temesvári városházról levéttetett a nemzeti színű zászlót s a németet tüzték ki. A józsefvárosi templomról is eltávolították a nemzeti zászlót s a németet tüzték ki. — Okt. 31. A vár kapuin mindenütt eszászari lobogók. — Nov. 1. A belső sáncon 15 ágyútelepet állítottak fel. — Nov. 2. A rácz és oláh nemzetőrök fölesküdték. — Nov. 6—7. A mehalaiak a magyaroktól földükben erdőbe szöktek. Vukovics Sebő fejére 100 arany tüzetett. — Nov. 8—9. Sok német fölesküdvé fegyvert kapott. Liebling feketesárga zászlóval hozta be ujoncaikat. Oláhok számosan tódulnak be esküre. A Józsefvárosban csak 6 német iratta be magát. — Nov. 11. Papházy feketesárga zászlóval vezetett be felette sok kocsin oláhokat és kevés

Horváth M.: Magy. tört.

² Temesvár 1848—49. évi elzárásáról és megostromlásáról öt egykorú napló ismeretes: *Hirschfeld Károly* temesvári hírlapíró németül írt naplója (1850); egy *névtelennek* szintén német naplója a várvédelemben résztvevő helyőrség magatartásáról (1853); *Lapóczy Alajos* temesvári kegyesrendi házfőnök latinnyelvű naplója 1849. jan. 24-től jún. 30-ig a „Histor. Domus Temesv. Schol. Piar.” című kéziratos évkönyvben, magyarul *Pfeiffer Antaltól* a temesv. főgimn. értesítőjében (1887); egy *névtelen katonatiszt* följegyzései német kéziratban a temesv. hadi levéltárban (1848—1849); végre a *Bogma-féle napló* (1848—1849).

németet. — Nov. 14. Józsefvárosi hadisereze kezdete. Murányi proskribálva, neudorfi kastély kirabolva, szétdúlva. — Nov. 22. Róka kanonok törvényen kívül tétetett.

1849. Apr. 26. Mutakoztak először a magyarok Kisoda körül. — Apr. 27. Bem megszállotta a József-külvárost, délután a faraktárakig jött, két dzsidász elfogatott, lovaik lelővetvén. — Apr. 28. Szombat. Előőrsi lövöldözések két rendben is. — Apr. 29. Reggel 3 órakor két lövés, 5 órakor négy Württemberg-huszár a Pap háza elé (Erzsébetváros, Holló-u. 3. sz.) lovalgolván, hét lövés esett ellenük. Kovács főhadnagy veszedelmes sebet kapott. Délután 3 órakor Bem 200 lovassal és 6 ágyúval az ó-majoroki (jelenlegi Vörös-csárda) téglavetőtől az akasztófa felé vizsgálódván, az uszodánál levő császári táborra (Ferencz József-liget) lövet. Egymás ellen 80—90 ágyúlövés, a várból 13 ágyúlövés. A szélmalomnál (Szabadfalu felé a Bega-parton) éjjel hajóhid verése kezdődött. — Május 1—3. Kölesönös lövöldözések. Május 3-án délután 2 órakor egy huszártiszt parlamentair egy trombitással a hidig lovalgolt és írásban adta a várőrségnek a fölszólítást, hogy adja meg magát. A császáriak fölbontatlanul küldték vissza a levelet egy parasztleány által. Fél 3 órakor délután a császáriak a Józsefvárosba a Vademberig behatoltak két batalion gyaloggal és három század dzsidással. Egy óráig tartó kemény ágyútűz. — Május 7. A józsefvárosi fasorok a császáriak parancsára levágtak. — Május 12. Két-három zászlóalj császári, két divízió dzsidász és 18 ágyú több rakétával a Józsefváros mellett éjjel kirohant s a magyarokra ágyúztak. Egy óráig tartó — 300 ágyúlövés — tüzelés után a császáriak visszavertek. Összesen 80 császári elesett. A magyarok közül elesett 7 Lehel-huszár, 2 tisz és 30 székely gyalog. A szélmalom elégettetett, a józsefvárosi templom-tornyot 12 fontos ágyúgolyó érte, Mehalát elfoglalták a magyarok. Délután a vár falairól vagy 30 nehéz ágyúlövés történt a Gyárvárosra és Mehalára felé. Este a magyarok a Gyárvárosba benyomultak. — Május 14. Éjjel után 2 órakor kezdődik az ágyúzás. A józsefvárosi magyarok kivonultak, a mehalaiak ostrommal előnyomultak. Fél 5 óra után a Gyárvárosban kemény ágyúzás éjjeli 11 óráig. Délután az uszoda elégett. A Gyárvárost a magyarok ostrommal bevették. — Május 15. Nagy tüzesetek a várban és a külvárosokban. A császáriak lövik a Gyárvárost. A vizimalom elrontatott, a magyarok a lovalgólóról lövik a várat. — Május 17. Reggel 8-tól délután 3 óráig a Gyárváros felé 200—230 ágyúlövés; délután 4-től este 7-ig újra a Gyárváros felé vagy 100 ágyúlövés. — Május 18. Reggel 5 órakor a Gyárváros felől kezdődött az ágyúzás és 8 óra tájban végződött; 730—740 ágyúlövés történt mindkét részről. — Május 19. Délután 3 órától 5-ig a Gyárváros felől vagy 200 ágyúlövés. Este 7 órakor a magyarok bejöttek a Józsefvárosba. — Május 20. Vasárnap. Délután 3-tól 7-ig vagy 150—180 ágyúlövés, leginkább a Gyárváros felől, de a Mehalára felől is. — Május 21. Sok zsidót kiűztek a várból. — Május 22. Este 9 órakor a Majorok és a vár között több száz ember futóárkot és ágyútelepet ment készíteni, több száz kocsis rőzsét és kosarakat vitt oda nagyszámú magyarság kíséretében. Az ágyúkat is oda vitték és az ágyútelepet felállították. Elfogtak 70—80 kőborló osztrák gyalogost. — Május 23. Reggel 4 órakor kezdtek a józsefvárosi ágyútelepről az ágyúzás és 5 óráig 653 ágyúgolyót löttek ki és be. A magyar tábor közelebb jött a Józsefváros alá. — Május 26. Reggel Bem a sereget megtekinté s 15 foglyot a várba visszaküldött. — Május 27. Vasárnap 12 órakor a magyar táborban nagy hálaadó istentisztelet Budavár bevételéért. — Június 6. A Vadász-erdőben a Vécsey tábora elégett. — Június 8. Délután 6 óra után Mehalára felé kirohott felszázad dzsidász, de visszavertetett, vagy 100 ágyúlövés történt. — Június 11. Reggel 11 órától este 7 óráig vagy 2000 lövés történt a várból, leginkább gránát és bomba. A Majorokban több ház égett. A várból két gyalogtisz meztelen kiszökött. — Június 12. Délután 2 órától szünet nélküli ágyúzás kívülről és belülről. Bomba és gránát, több 500 lövésnél. Este és éjjel szapora előőrsi puskalövés és közel 250—300 ágyúlövés, leginkább a magyarok ágyútelepei felé. A várban kétrendbeli gyuladás. — Június 13. Reggel 5 órától kevés pihenéssel folytonos ágyúlövés, délelőtt vagy 50 ágyú-, mozsár- és haubitzz-lövés, délután több 300 lövésnél. Éjjel kemény ágyúzás, bomba- és gránát-lövés, közel 300 ágyúlövés és kemény előőrsi puskázás. — Június 14. A várba be 150—200, kifelé vagy 200 bomba és közel 200—250 golyó és gránát lövetett. — Június 15. Délig vagy 300—360 ágyú-, bomba- és gránát-lövés; délután 200—240 ágyú-, mozsár- és haubitzz-lövés. — Június 16. Éjjelkor előőrsi puskalövöldözés, három plotonlövés. „Rajta magyar” kiáltással két század magyar megrohanván a nagy hidat (a mostani Hunyadi-híd helyén), azt Ritter tüzér két honvéddel meggyújtá. Nappal semmi lövés, de éjjel 11 órától 4 óráig szünet nélkül. A várból a Józsefváros ellen vagy 700—800 bombát és gránátot küldöttek. A magyarok viszonozták a Mehalából. — Június 17. Délután 3-tól 6-ig újra 400—500 bomba, gránát- és ágyúgolyó küldetett a várból a Józsefvárosba és Majorokba, a hol több ház elégett, a Gyárvárosban is tűz. — Június 23. Éjjel 11 órától éjjel után 3 óráig kemény ágyúzás a várból ki, a mehalai és vadászerdei telepről pedig be. Bomba, gránát és golyólövés vagy 600—700. — Július 1. Reggel kezdtek a várból bombákat lökni. Arad vára megadta magát. 1280 ör költözött ki, 1100 mázsa lőpor, 50—80 ágyú és 3000 darab puska maradt vissza. — Július 2. A várból vagy 800 polgári személy a Bécsi-kapun kibocsátottat. Preyer polgármester és Georgievics Gyarmatára mentek. — Július 3. Reggel 4 órától este 9-ig ki és be 250—300 golyó, bomba és gránát löketett; éjjel 700—800 golyó, bomba és gránát lövetett ki a várból és oda be. — Július 5. Éjjel után elkezdődött az ágyúzás, bomba- és gránátlökés. Fél háromkor a várőrségből 14 század kirohott. Erős ágyúzás és felette szapora puskalövés. A várőrség megtámadta a józsefvárosi ágyútelepet. Az oláh előőrs megszökött vagy elesett. Az osztrákok 4 óra tájban visszavertek. Az osztrákok a Józsefvárosban és a Gyárvárosban vesztek összesen 108 embert. Az éjjel vagy 800—900 ágyúlövés történt. A mi tisztjeinknek jó része csak kaczerkodik és elhanyagolja szolgálatát. A plebániára 3 golyó és egy bomba esett. Este felé 9 órakor a mieink bombákat eresztettek a várra, egész éjjel vagy 800—900 bombát és majd 100 golyót. A várbeliek csak négy ágyúlövést tettek. — Július 6. Éjjel tájban kirohant a várőrség és 3—4 óráig lövöldözvén, visszavertetett. Egész nap lövik a mieink a várat, 800—900 bombát és 100 ágyúgolyót löttek be és így egy nap alatt közel 1800 bombát és 200 golyót löttek be. Délután 4 órakor kezdtek a várból kilőni és vagy 100 lövést tettek. — Július 7.

Éjféltől után fél 3 órától rettentően lövöldöztek a mieink a várra; reggeli 6 óráig közel 800 bombát és 300 ágyúgolyót lőttek a várra. A misericordianusok temploma és tornya s mellette egy ház a várban elégett. Egész nap, kivált délután erős ágyúzás. Délután a káptalan piacán tűz volt. A misericordiae-batteriát a mieink összelőtték. A várban a Zeughausnál (Hunyadi-kastély) egy osztrák löportár a misericordiae-batteriával a légbe röpített. A városban újra tűz, a Gyár városban is tűz és szintén löporrobanás. A várbeliek erősen lőnek. Este ágyúzás, éjjel és reggel erős lövöldözés. A várban égett. Egész nap 1500 lövés be- és vagy 500 kifelé. — *Július 8.* Vasárnap. Reggel ágyúlövés ki és be. Délben égett a Majorok felé, este a Gyár városban volt tűz. Egész nap és éjjel nagy ágyúzás. — *Július 10.* Reggel 3 órától 7 óráig rettentő ágyúzás ki és be. Legalább 1800—2000 ágyú, mozsár- és vet-ágyúlövés mindkét felől. A Gyár városban, Józsefvárosban és a Mehalában tűz. — *Július 11.* Éjjel 2 batallion várórség kirohant és visszaveretett. — Napról-napra borzasztóan bombázzák a magyarok a várat. — *Július 19.* Kossuth megtekinté Temesvárot a magyar tábor. — *Július 21.* Angol konzul a magyar táborban. — *Július 23.* Reggel 2 órakor a várbeliek kirohantak, de ágyúzás között visszaverettek. A Majorokban leégett 4 ház, a Mehalában 15 ház. — *Július 27.* A magyar táborba 1300—1400 mázsa lőpor érkezett Péterváradról. — *Július 28.* A várból 1000—1200 ágyúlövés. — *Július 31.* A várban erős égés. Polytonos ágyúzás ki és be. — *Aug. 1.* Éjféltől a várban rettentő ágyúzás a várból. Kivülről befelé vagy 1500 lövés. A Mehalában nagy tűz. A várban a Dolmács-kaszárnya elégett. — *Aug. 3.* Éjféltől után 3-tól 6-ig rettentő ágyúzás a várból. — *Aug. 4.* A magyarok a vár első sánczát megrohanták. Kemény puska lövöldözés. A palisádokat a magyarok lerombolván, az első sánczig nyomultak. — *Aug. 5.* Követek futnak ide Aradról. — *Aug. 6.* Délután 5 órától 700 ágyúlövés a várból. — *Aug. 9.* Délután kemény ágyútűz. A várból 900 ágyúlövés. Egy század vörös-sapkás (oláh népfölkelők) két ágyúval a várba szökött. — *Aug. 10.* Temesvár vára fölmentetett.¹

Az ostrom

Látványos, hogy Temesvár 1848—49-ki ostroma olyan irtózatos volt, a milyent ez a vár egész hosszú történeti multjában még sohasem állott ki.

Milyen kétségbeejtő lehetett a várbeliek helyzete a hosszú ostrom alatt, kitűnik *Preyer János* polgármester közleményeiből, ki e nehéz napokban is feje volt a város polgári igazgatásának, bölcs és tekintélyes tanácsadója, pártfogója a halálra rémült lakosságnak.

A polgári lakosságnak élelemhiány ellen biztosítására — írja *Preyer* — intézkedett a város, hogy mindenki három óra lássa el magát élelemmel. A hús beszerzéséről maga a tanács gondoskodott. E végből még áprilisban 350 darab vágómarhát és ezek számára 7000 mázsa szénát s 2500 mérő kukoricát szerzett be. A sok költség, a rendkívüli viszonyok mellett, a város pénztárát kimerítette. A város kénytelen volt kölcsönhöz folyamodni. Mikor ez sem vezetett eredményre, elhatározta a város, hogy házipénztára jövedelmének terhére 50.000 pengő forint erejéig 6 százalékos utalványokat bocsát ki, melyek 3 év alatt lesznek beváltandók. A kibocsátott utalványok háromfélék voltak, ú. m. 5, 10 és 20 frtról szólnak.² Mikor a honvéderő Temesvár megostromlására közeledett és 1849. ápr. 25-én bezárták a vár kapuit, a bentlakó összes polgári népesség mintegy 3000 lélekből állott, miután többen már előbb távoztak. A helyőrség a következő parancsnokokból és csapattekből állott: Parancsnok *Rukavina* báró altábornagy; mérnökparagigazgató *Simonovics* őrnagy; tüzérgazgató *Scherb* őrnagy; osztályvezér *Gläser* altábornagy; dandárnokok: gróf *Leiningen* (nem az aradi vértanu) és *Wernhardt* vezér-őrnagyok. Csapattegek: 2 zászlóalj *Zsivkovic* 4-ik, 2 zászlóalj *Rukavina* 61-ik, 1 zászlóalj *Leiningen* 32-ik, 1 zászlóalj románbánsági határőr 13-ik, 4 század *Zanini* 16-ik számú gyalogság, 3 osztály *Schwarzenberg*-dzsidas 2-ik sz., 1 osztály *Max* vértesslovasság, 1 osztály a 2-ik és 5-ik tüzérezredből, 1 osztály röppentyűs, 1 osztály árkász és 1 század szerezsán. Összesen 188 törzs- és főtiszt, 8659 közember, kik között 4494 újoncz volt 1270 lóval és 213 ágyúval. Puskaerő volt elég.

Ápr. 26-án a magyarok *Vécsey* alatt 8—10.000 ezer emberrel és 69 ágyúval a József-külvárost szállották meg, de a község kérelmére ismét elhagyták és e külváros s *Freidorf* (Szabadfalu) között ütöttek tábor. *Rukavina* ápr. 27-én felhívást vezette az ostromállapotot, de ezentúl már elkerülhetetlen a legnagyobb szigor. Minden a vár biztonsága ellen elkövetett bűntényt a hadi törvényszék halállal fog büntetni. Az egyetértés az ellenséggel szóval, írásban vagy jelekkel, a csoportosulások, fegyverek és lőszerk bírása a hadi törvényszék elé tartoznak. Az erődművek terére lépni szintén tilos. Riadók esetében a lakosok házaikban maradjanak, éjjeli riadók alkalmával az ablakokat világítsák ki, háztetőkön senki se mutatkozzék.

A tulajdonképpeni ostrom 1849 máj. 14-én kezdődött, mikor a magyarok a Gyárvárost is megszállták. Ez által a várat elzárták a külvilággal való minden

¹ Délm. tört. és rég. Értesítő. 1904. évf. 67—86. II.² *Temesvár szükségpénzjegyei 1849.* (Délm. tört. és rég. Értes. 1008. évf. 124. I.)

összeköttetéstől. A magyarok először is a vízvezetékét pusztították el, mely a várat élvezhető ivóvízzel látta el. A várban volt ugyan 130 kút, de ártalmatlan, egészséges vize csak 13-nak volt. Máj. 31-én már mutatkozott az élelemhiány. Emiatt 400 ember el akarta hagyni a várat, de a magyar előőrsek visszautasították őket. A bombázás alatt a pusztítás és a város rémülete igen nagy volt; a várban alig maradt épület sérülés nélkül. A lakosság, melynek csak legkisebb része talált helyet a kazamatákban, rémülve hagyta el lakásait és a pinczékbe menekült. Jún. 14-ke éjjelén egy bomba beszakította a kath. székesegyháznak bombabiztos hatalmas boltozatát, mely alatt mintegy 100 ember keresett oltalmat. A káptalan nagyrepostja s néhány kanonok hosszabb időn át állandóan a templom alatti kriptában lakott. A robbanás után néhány család is odamenekült és boldogok voltak, hogy a halottak fülkéiben megmenthették életüket. A bombázás heteiben kiállhatatlan volt a nyári forróság, mely 30 fokig emelkedett. A kórházakban mintegy 1000 beteg feküdt és számuk napról napra szaporodott. Inláz, hagymáz, skorbut és kolera kezdte szedni áldozatait. Legfélelmebb volt az élelemhiány, mely még a vagyonosabb családokat is lóhús evésre kényszeríté és az erős férfijellemek között is megrendítő csüggedést idézett elő. *Preyer*, ki eddigelé a lakosságot bátortá és rendet tartott fenn, ekkor már nem volt a városban. Katonai tekintély és szigor örködött a fegyelem megtartásán.

Leírhatatlan volt a várban a nyomor, melyet még a gyakori tüzesetek is fokoztak. A nagyobb égések közé tartozott az irgalmasok templomának és kolostorának s a szemben fekvő polgári kórháznak elhamvasztása. A Hunyadi-kastély falain is nagy rombolást vittek végbe az ágyúgolyók. A legerősebb pinczék sem nyújtottak többé biztonságot. A kaszárnyákat és a kazamatákat némely perczekben valóságos golyózápor borította el. Temérdek volt a sebesülés nemesak a katonaságnál, de a polgári egyéneknél is és rettentő volt a halál pusztítása. A halottakat a sánczokban temették el.

Több rohamnak eredménytelen megkísérlése után gróf *Vécsey* tábornok aug. 5-én délután 2 órakor parlamentairet küldött a vár alá s tisztességes kapitulációra szólítá fel a helyőrséget, „tekintettel rendkívül vitéz védelmezésére”. Ajánlatát azonban visszautasították. Néhány nap óta ugyanis észrevették a várban, hogy a váron kívül nyugtalan mozgás uralkodik, a miből azt következtették, hogy Temesvár felé fölmentő sereg közeledik. Aug. 9-én nyugat felől már távoli ágyúdörgést is hallottak, mely mindinkább közeledett. Válságos pillanatok következtek. A legfeszültebb várakozás között remény és félelem vett erőt a lelkeken. *Rukavina* kitörésre tart készen csapatait, midőn mintegy két órányira éjszakkélet felől sűrűn hallható ágyúdörgés már kétségtelenné tette, hogy az osztrák fölmentő sereg Temesvár alá érkezett s a Csókaerdőnél tűzben áll a magyarokkal, kik Gyarmata felé hátrálnak. Ekkor *Blomberg* a Bécsi-kapun kirohant a várórséggel és herczeg *Lichtenstein Ferencz* altábornagy 4-ik hadtestével találkozott. A herczeg a legválságosabb perczben érkezett meg és Temesvár sorsát eldöntötte.¹

Úgy történt ez, hogy miután *Dembinszky* júl. 29-én Szegeden a bánsági és bácskai hadakkal, valamint *Kmetz* 7000 és *Guyon* 12.000 főnyi seregével és a szegedvidéki 15.000-re menő nemzetőrökkel egyesült, az eképpen 42.000-re szaporodott magyar hadsereget Szeged feladása után nem a magyarok kezében levő Aradra, hanem Temesvár felé vezette, meghiusítván ez által a *Görgey* hadtestéhez való csatlakozást és alkalmat adván *Haynau*, *Walmoden*, *Simbschen* és *Lichtenstein* hadtesteinek, hogy Kis-Becskek és Szentandrás között *Bem* és *Vécsey* honvéd dandárait meglepjék, bekerítsék és teljesen felbomlasszák. *Haynau* tábornag aug. 9-én este három lovasosztály és egy üteg élén bevonult Temesvárra, mely 107 inséges nap után aug. 10-én kapuit kinyitotta az osztrákoknak.

Néhány napra a szerencsétlen temesvári csata és a magyar sereg szétbomlása után *Haynau* parancsára *Wernhardt* tábornok 1849 aug. 14-én falragaszokon parancsolta meg a temesvári polgárságnak, hogy magyar czégtáblákat s feliratokat alkalmazni ezentúl tilos; a meglevőket pedig rögtön el kell távolítani és némettel fölcserélni. A Kossuth-kalapok viselőire 50 frt. bírságot szabott. Az utcák és terek magyar neveit vissza kellett németesíteni. Az iskolákból a magyar nyelvet kitiltották. A magyar érzelmű polgárok közül többeket elfogtak és a vár kazamatáiba zártak.²

¹ *Preyer*: Monogr. d. k. Freistadt Temesvár, 101—107. II. — *Böhm*: Délmagyarorsz. kül. tört., II. k. 321—356. II.² *Berkeszi*: Temesv. kis monogr., 87. I.

Temesvár fölmentése

Világosnál vége lön a magyar szabadságharcnak! Temesvár, mely 67 év alatt, szabad királyi várossá történt fölemelése óta, folyton erősödő hazafias törekvéssel haladt előre a magyarosodás és nemzeti közélet terén, az 1849-ik évi nov. 16-án kiadott császári pátens értelmében ismét visszaesett az osztrák fennhatóság alá, elszakított Magyarországtól és középponti városává lön a „Szerb Vajdaság és Temesi-Bánság” nevű koronatarományak.

Városbírák és polgármesterek

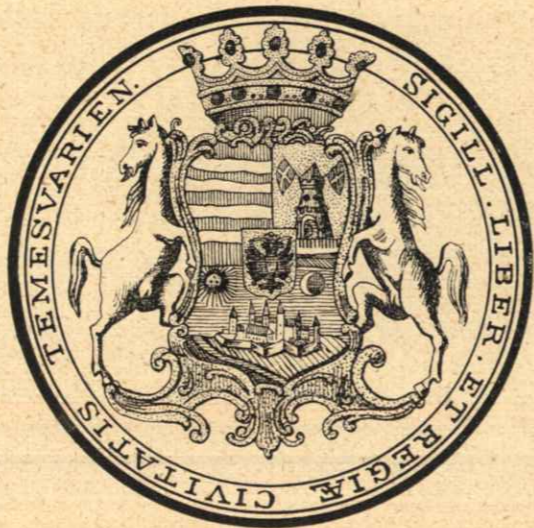
Temesvár város bírái és polgármesterei.¹ (1718—1849.) 1718 Hold Tóbiás. — 1719 Blam Flórián. — 1720 Hold Tóbiás. — 1722 Solderer Péter. — 1742 Pfann András. — 1745 Mayer Péter. — 1749 Leibnitzer József. — 1754 Mer Mihály. — 1756 Klang Antal. — 1758 Del Bondio (Delpondio) Péter Antal. — 1761 Ebelshausen Ádám. — 1762 Kulterer József Antal. — 1771 Lederer Bertalan. — 1774 Del Bondio Péter Antal. — 1780 Lendolt János Mihály. — 1782 Del Bondio Péter Antal. Ugyanezen évben, a szabad királyi város új magisztrátusának megválasztása alkalmával: Ingrueber Ádám. — 1786 Reyhuber Tamás. — 1787 Schmid Sebestyén. — 1789 Koppauer Ignác. — 1808 Petrovics Simon. — 1810 Plavisics Péter. — 1812 már mint polgármester: Kuenatter Mihály. — 1816 Tessényi József. — 1819 Klapka József. — 1833 Speckner (Koronghi Koronghy) János. — 1844—1849-ig Preyer N. János.¹

Követek

Temesvár sz. kir. város rendi követői. (1799—1849.) 1790—91 Koppauer Ignác és Joanovics Bazil. — 1792 Ugyanazok. — 1796 Páva Ignác és Czvetkovics Pál. — 1802 Koppauer Ignác és Czvetkovics Pál. — 1805 Koppauer Ignác és Plavisics Péter. — 1807 Plavisics Péter és Szilvássy Mihály. — 1808 Koppauer Ignác és Plavisics Péter. — 1811—12 Plavisics Péter és Tessényi János. — 1825—27 Klapka József és Nikolics András. — 1830 Georgievics István és Mayer Ferencz. — 1832—36 Klapka József és Bakics János. — 1839—1843 Vlahovics Hilár és Niamessny Ignác. — 1843—44 Bakics János és Veigl József. — 1847 Preyer János, Popovics György. Ezek választása megsemmisítettén, utóbb: Urbányi Lőrincz és Joannovics György. — 1848—49 Fülöp Lajos.²

¹ Preyer: Monogr. d. k. Freist. Temesvár, 115—116. ll.

² Bellai: id. m.

Temesvár ezimeres pecsétje.

